

Мануел да Фонсека АНГЕЛ НА ТРАПЕЦИЈ

ВАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка двадцять шоста

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1977

Manuel da Fonseca

UM ANJO NO TRAPÉZIO
A LUVA
OS RUIDOS DA FLORESTA AO ANOITECER
O LARGO
O FOGO E AS CINZAS
NOITE DE NATAL
AMOR AGRESTE
A TESTEMUNHA
UM NOSSO SEMELHANTE
SEMPRE É UMA COMPANHIA
O MAESTRO FINEZAS
SEARA DE VENTO

Tradução para o ucraniano

Мануел да Фонсека

**АНГЕЛ
НА ТРАПЕЦІЇ**

НОВЕЛИ

Переклав з португальської
МИХАЙЛО ЛИТВИНЕЦЬ

.

В новелах
відомого сучасного
португальського письменника
правдиво і яскраво
змальовується життя селян,
ремісників, рибалок,
дрібних службовців і мандрівних артистів,
які тяжко здобувають свій хліб,
показано пробудження свідомості
простих людей,
перші кроки в їхній боротьбі
за кращу долю,
дошкульно висміюються провінційні буржуа.

© Український переклад і передмова,
видавництво «Дніпро», 1977

Ф $\frac{70304-132}{M205(04)-77}$ 128-77

ВСТУПНЕ СЛОВО

Мануел да Фонсека — один із найвизначніших сучасних португальських поетів, самобутній новеліст. Свою творчість він почав у середині 30-х років, коли над його батьківщиною особливо згустилася зловісна темрява фашизму, того фашизму, в місцевому, салазарівському варіанті, який мало чим поступався гітлерівському. Салазарівщина економічно й політично пригноблювала робітничий клас, тримала в лабетах злиднів і нецтва селянство, провадила загарбницькі війни в колоніях. Вона люто переслідувала все прогресивне — не лише марксистське вчення, а навіть ліберальні видання. «Рідко яка наша книжка не зустрічає опору з боку цензури,— зазначав у той час португальський романіст Феррейра ді Каштру.— Писати романи, особливо після 1935 року,— це самотурти для тих, чий напрям думок не відповідає існуючому ладу». Тож не дивно, що багато письменників у Португалії вслід за комуністами опинилися у в'язницях, частина їх емігрувала, дехто замовк або ж скотився до аполітичності. Але сама прогресивна література в країні не загинула, вона боролась далі.

Наприкінці 30-х років у Португалії під впливом радянської літератури, яка звеличувала соціалістичні перетворення в СРСР, а також творчості прогресивних бразильських письменників Жоржі Амаду, Грасільяну Рамуса, Жозе Ліс ду Регу все яскравіше проступають, набираючи нових якостей, реалістичні традиції, демократичні тенденції. Вони вилилися в течію, названу потім неореалізмом. Характерними ознаками

португальського неореалізму в насамперед соціальна контрастність у зображенні суспільних явищ, осуд несправедливого буржуазного світу і співчуття трудящим. Творчість Мануела да Фонсеки розвивалася й збагачувалася певіддільно від розвитку й збагачення такого неореалізму — основної течії в прогресивному португальському мистецтві ХХ століття.

Народився Мануел да Фонсека 15 жовтня 1911 року в містечку Сантьягу ду Касем, у південній провінції Алентежу. Тут минули його дитячі роки. Ще юнаком Мануел да Фонсека переїхав до Лісабона, вступив до Школи образотворчих мистецтв і музики. Але згодом мусив залишити її через матеріальну скруту і піти працювати службовцем, а потім — журналістом. Повсякденна робота в газеті дала йому змогу глибше познайомитися з життям різних суспільних верств, і він усі свої багаті враження й гіркий досвід, яким не було місця в газетних репортажах та замітках, втілював у піршовану форму.

Першу збірку поезій «Роза вітрів» Мануел да Фонсека опублікував у 1940 році. Через рік з'явилася друга книжка його віршів — «Рівнина». Ці дві книжки й принесли автору визнання. Фонсека очолив групу молодих поетів-неореалістів, що виступали проти декадентства і буржуазної аполітичності, й почав випускати їхні твори в серії «Новий пісепник».

Так своєю творчістю і сприянням молодим прогресивним літераторам Мануел да Фонсека допомагав утвердженню неореалізму в португальській літературі.

Поезії, що склали «Розу вітрів» та «Рівнину», своєрідні за формою, тематикою, світовідчуттям. Написані вони переважно вільним віршем, з невимушеною розмовною інтонацією; це, власне, короткі новели зі своїми героями й подіями. Автор зображує в них тяжку буденність, нагадує про пугду простих людей, про лихо, яке підстерігає на кожному кроці самотню, не-

влаштовану людину, таврус паразитизм барипників і крамарів, змальовує нікчемне, безперспективно існування провінційних буржуа і чиновників. І водночас письменник захоплюється красою природи Алентежу і душевним благородством селян та наймитів.

Тож немовби тематичним і сюжетним продовженням, поглибленням тем і людських образів «Рози вітрів» та «Рівниці» стала прозова збірка Фонсеки «Ново село», яка побачила світ 1942 року. Новели, що ввійшли до неї, також реалістичні в своїй основі. Їхній психологізм зумовлений своєрідністю долі, характеру, думок і прагнень кожного з героїв. Висвітлення тем і проблем значно поглибилось: Фонсека пише про знедолених, але непокірних селян із плоскогір'я Алентежу і працьовитих садоводів із долини річки Тежу, співчутливо розповідає про безробітних і жебраків, про бідних молодих інтелігентів і в'їдливо глузує з дрібязкових провінційних буржуа. Прогресивна критика високо оцінила першу прозову збірку Мануела да Фонсеки, окрасою якої була новела «Маестро Фінезаш» — нехитра оповідь про змарнований артистичний талант старого перукаря і безробітного інтелігента, шукача правди.

Своєрідним, трохи незвичним для творчої манери Фонсеки був антивоєнний роман «Серромайор», що художньо засвідчив небажання молодих португальців захищати чужі їм інтереси закордонних і своїх капіталістів. Роман вийшов 1943 року, коли в Португалії особливо загострилася боротьба робітничого класу під проводом комуністів, що завадило Салазару відкрито вступити у війну на боці фашистської осі.

Після виходу у світ роману «Серромайор» Мануел да Фонсека друкувався мало. І наступну свою книжку — збірку новел «Вогонь і допіл» — опублікував аж у 1953 році. Та це й зрозуміло, адже на рубежі со- рокових і п'ятдесятих років, у розпалі так званої

«холодної війни», салазарівська влада — уже вкотре — вдалася до масових репресій, що хвилями котилися по всій країні і були спрямовані насамперед проти комуністів, робітників та селянства. Нестійкі попутники відійшли від боротьби, що їй позначилося на мистецтві. Влада заборонила твори видатних письменників-неореалістів, натомість ожили всілякі реакційні напрями, що виражали буржуазну зпевіру в людині, в соціальному прогресі. Поширився також екзистенціалізм, який своїм критицизмом певною мірою протистояв офіційній ідеології. Прогресивні письменники шукали й знаходили нові форми для втілення передових ідей. Вони змушені були будувати твори на недомовках, нятяках, згадках про окремі події і випадки, сподіваючись, що читачі зроблять із них належні висновки. В такому ключі написав кілька повел і Мануел да Фонсека. Наприклад, у «Різдвяній ночі» на першому плані змальовано морально знівечених солдатів, що топлять свій гнів у чарці; але в підтексті новел коріниться глибинний протест, переданий мимохідь через спогад про Бежу, місто, де неодноразово вибухали повстання; до речі, під час найбільшого з них, що виникло на початку 1962 року, солдати й офіцери місцевого гарнізону підтримали робітників. Так само в безіменному хлопцеві з оповідання «Шум вечірнього лісу» певажко вгадати колишнього солдата колоніальних військ. Хлопець не може заснути відтоді, як його тяжко поранило: йому все вчувається, як шумить вечірній ліс. Той ліс мав нагадати читачеві непрохідні й страшні джунглі — адже багатьом португальським юнакам довелося служити, воювати чи й загинути на далекій і чужій для них африканській землі.

І в збірці новел «Вогонь і попіл», і в новішій — «Ангел на трапеції», що вийшла також після тривалої творчої перерви, в 1968 році, Мануел да Фонсека залишається вірний своїй темі. Хоча з другого боку —

і це цілком природно — світ його образів збагатився, ускладнився, твори, написані після роману «Серромайор», відзначаються стильовою різноманітністю і неоднаковою художньо-ідейною значимістю. В цьому плані показова збірка «Ангел на трапеції», до якої, крім уже згаданого «Шуму вечірнього лісу», входять іще шість творів, пайкращі серед яких маленька новела «Рукавичка» і велика, що дала назву всій збірці.

Сама новела «Ангел на трапеції» густо насичена художніми деталями, динамічна за сюжетом. У ній, наче в кінематографі, кадр за кадром проходять картини з життя мандрівних артистів, їхні злигодні, блукання по містечках, селах і ярмарках. Життя в цирку важке, а робота повітряної гімнастики складна й небезпечна, і все ж Лідія, що прибрала собі артистичне ім'я «міс Бела», не зневіряється в мистецтві. Воно як артистка допомагає людям піднятися морально і як людина, що сама була щаслива й щасна, підтримує в горі інших. Лідія влаштувала долю бідного хлопця Луїша і памагається врятувати від розпусти Ноемію. Легковажний службовець Вашку, випадково зустрівшись із міс Белою, під її впливом по-новому побачив людей, глибоко осягнув їхні щоденні клопоти, за якими ховається боротьба не лише за існування, а й за щось більше. Новела «Ангел на трапеції» написана різними фарбами, є тут світла й темна, є радість людського спілкування й гіркота душевних утрат.

Не менш цікава й «Рукавичка», хоча в ній ідеться переважно про особистий світ героїв. І юпака, від імені якого ведеться розповідь, і незнайому сеньйору, яку переслідують жахи самотності, гнітить у великому місті важка, задушлива темна ніч — ніч, що переростає в символ гнітючої суспільної атмосфери.

Решта новел цієї збірки дуже різні тематично, декотрі позначені натуралістичними елементами (скажімо, «Плями на краєвиді»), інші побудовані на друго-

рядних епізодах («Карусель», «Мій друг Ешпінья»), в окремих відчувається зневіра і страх перед життям (знову ж таки у «Плямах на красвиді» та в «Ранку без дня»). Перша з цих двох новел розповідає про поета Туліу, який на словах підтримує все передове, виступає за чистоту й красу, а насправді відвертається від людей, тікає геть від їхніх пещасть. Друга новела — «Ранок без дня» — поетична в зображенні приморського пейзажу, але в деталях і сюжетно повторює «Шум вечірнього лісу» та «Рукавичку». Героїня її — жінка, яка також не має імені, вона страждає через відчуженість до реального світу і зрештою кінчає самогубством. У цьому творі надто відчутна розгубленість, апатія, безвихідь. Але коли в «Рукавичці» люди намагаються подолати зневіру, то в «Ранку без дня» зневіра долає людей. Однак тут слід згадати, в який час написано «Рукавичку» і «Ранок без дня», і тоді стане зрозуміло, що їхня, сказати б, ідейна педомовленість викликана не стільки впливом чи виявом дуже модних у Португалії на початку 50-х років літературних течій, які віддавали перевагу безкрилому психологізму й голому скептицизму, скільки обставинами й умовами життя в капіталістичному суспільстві з його екопомічним, політичним і моральним пригніченням людської особистості.

На відміну від збірки «Ангел на трапеції» книжка «Вогонь і попіл» цілком композиційно і майже вся присвячена людям і природі Алентежу; тут реальніше проступають життєві проблеми, автор знаходить зовсім інші барви для зображення конфліктів, що виникають у зв'язку з невпинним зубожінням селян («Свідок»), і показує не тільки безпросвітність їхнього існування («Хоч не будемо самотні»), а й те нове, що приходить і руйнує старе, віджпле («Майдап»). Поряд з оповіданнями про солдатів, недавніх сільських хлопців («Різдвяна ніч»), автор подає «Вогонь і попіл» — тра-

гічний твір про зпівечені людські долі. В повелі «Любов до ближнього» теж ідеться про лицемірство і псевдогуманізм тих, ще стоять на суспільній драбині вище, і про пецастя та відчай пизів. У книжці «Вогонь і попіл» є й оповідання про дітей — «Арфа» і «Портрет», а також лірична повела «Сільське кохання», яка по-своєму доповнює збірку, розкриваючи з іншого боку характери і звичаї села Алентежу.

І все ж пайкращим твором, що ніби виростає з «Вогню і попелу», розвиваючи й поглиблюючи намічені там проблеми й конфлікти, є, поза всяким сумнівом, «Зерно гніву». Його жанр можна визначити як повість у новелах, адже кожен розділ тут сюжетно викінчений; на користь такого жапрового визначення промовляє ще й те, що окремі розділи автор друкував раніше як самостійні повелі, наприклад, «Мій хліб і мої спогоди» (збірка «Вогонь і попіл»).

В основі повісті «Зерно гніву» лежить конфлікт між сім'ями паймита Палми Валмураду і землевласника Еліаша Собрала, конфлікт звичайний і такий характерний для провіпції Алентежу — району великих латифундій і найвищої концентрації сільськогосподарського пролетаріату. Палма — простий і добрий душею, він прагне лише чесно заробляти хліб, любить землю і працю; зате Собрал — підступний і хитрий поміщик, який усіма правдами й неправдами намагається збільшити свій маєток, безпідставно кидає до в'язниці Палму, доносить на коліншнього свого наймита, якого злидні змушують ходити до Іспанії по контрабанду. Приватна суперечка між Палмою і Собралом переростає згодом у відверту боротьбу між бідним і багатим. І в цю боротьбу вже вступає з повими поглядами й молоде покоління, уособлене в образі Маріани. Дочка Палми хоче згуртувати селян і виступити громадою за свої права, бо «один нічого не варт». Кульмінацією «Зерна гніву» є самогубство Жулії, дружини Палми, яку

жорстокий і тупий сержант Жіл спровокував виказати чоловіка, а розв'язкою — трагічна і водночас героїчна смерть Палми, якою ще раз підтверджується основна ідея, висловлена словами Маріани: боротися треба разом.

Через усю повість проходить образ північного вітру, що сіє бурю. Той вітер зачіпає не тільки родини Палми і Собрала, а й багатьох селян, що стали свідками великої трагедії. Віп хвилює усіх тих різних людей, образи яких так майстерно виписав Мануел да Фонсека. Це й лікар і голова муніципалітету, місцевий політик-демагог Ешківел, і самовдоволенний священник Макаріу, і злодійкуватий крамар Міра та його дружина Франсішка, і спритний контрабандист Галріту, це й вічна страдниця Амапда Каррушка, й нещасний син Палми — каліка Бенту, і зрадливий свояк-вівчар Жоап Каррушка. Разом з тим «Зерно гніву», що являє собою монолітний сплав форми й ідеї, образу й думки, поетично відтворює картини багатой природи Алептежу.

Повість «Зерно гніву» має ще й точнішу локальну прив'язку. Її дія відбувається в районі Бежу, неподалік від села Балеїсан, де 19 травня 1954 року загинула наймичка-комуністка Катаріпа Еуфемія — вона очолила страйк наймитів. І відлуння тієї боротьби проти великих латифундистів, що точилася й досі точиться в Алептежу, відчутне в повісті «Зерно гніву».

Мануел да Фонсека у кращих своїх новелах, і особливо в повісті «Зерно гніву», піднявся до висот справжнього реалізму. І вже тим, що його герої — це люди знедолені, що крізь призму конкретних подій і явищ він показував зубожіння, пияцтво, розпусту, класову поляризацію, деградацію панивних верств і зростання свідомості трудящих, письменник виступав проти фашизму. У творчості Мануела да Фонсеки яскраво й послідовно виражено антагонізм багатіїв та бідняків, пока-

зано соціальну контрастність і зв'язок із сподіваннями народу, що загалом є відмінною рисою португальського неореалізму. В цьому — художня сила й гуманістична спрямованість кращих творів Фонсеки. Генеральний секретар Португальської комуністичної партії Алвару Куньял, відзначаючи у своїй програмній праці «Шлях до перемоги» (1964) ідейні й художні досягнення португальської літератури нашого часу, серед письменників, які внесли свій благородний вклад у боротьбу проти фашизму, на захист культури, назвав і Мапуела да Фонсеку.

Михайло Литвинець

НОВЕЛИ

АНГЕЛ НА ТРАПЕЦІ

1

Світло, раптово сналахнувши в залі, розвіяло чари. Глядачі виходили з почуттям здивування й полегкості, що ця драма сталася не з ними. Трохи оговтавшись, усі рушили до виходу. Враження від пережитого не полишало публіку й у вестибюлі. Проте люди вже намагались позбутися його. Вони поснішали на вулицю.

У тісняві юрби, що повільно пливла до виходу, Лідія торкнулася ліктем руки Ноємії:

— Котра година?

Висока, ставна й гарна дівчина, не повертаючи голови, підняла до великих і ясних очей ліву руку і глянула на годинник. Потім, ніби соромлячись такої кількості людей, прошепотіла:

— Скоро північ.

— І все ж таки — котра?

— Не помітила.

Надворі натовп, не знайшовши таксі й автобусів, помалу розходився, пірнав сходами в глиб метрополітену.

— Здається, дощу не буде,— озвалася Лідія.— Якщо тобі не холодно, ходімо пішки. Ще не дуже пізно.

Тепер вони простували вулицею вгору самі, і Лідія помітила, що слідом іде якийсь чоловік.

— Мені фільм не сподобався,— сказала вона. Її темні очі споважніли й пасторожилися.— Знаєш, що він нагадав мені? Дещо з мого минулого. Зрозуміло, це зовсім не те. Але я любачила своє минуле в іншому світлі.

На розі вони звернули. Чоловік прискорив ходу, наздогнав їх. Неслодівано уклонився.

— Добрий вечір!

Лідія схопила Ноемію за руку і потягла на другий бік вулиці.

Чоловік зупинився, оглянув їх. Тоді закурив і подався в тому самому напрямку, куди йшли дві жінки.

Вулицею раптом прокотився вихор. Десь угорі грюкнуло вікно. Ніздрі Лідії затремтіли, роздулись:

— Здається, буде дощ.

Ноемія дивилася вперед, ніби не помічала ні вітру, ні того чоловіка. Потім сказала:

— А мені фільм сподобався.

2

Злива вперіцила саме тоді, коли автомашина виїздила з вулиці. Мігел, водій, загальмував і, пильно вдивляючись у дзеркальце, спитав:

— Бачив?

Хоч Башку й помітив, як дві жінки пробігли повз ряд автомашин, поставлених уздовж тротуару під мокрими стінами будинків, але відповів:

— Ні, я нічого не бачив.

— Та певже? — усміхнувся Мігел. Тепер він повернув голову й дивився назад.

Дощ заливав скло машини, і силуети двох жінок, що знайшли захисток у під'їзді, спотворювалися в патьоках води. Мігел простяг руку до важеля коробки передач.

Машина поволі покотилась назад.

— Що ти хочеш робити?

— Те, що й завжди, — сказав Мігел, роздратований безглуздим запитанням супутника. — Постежу за отими кралами, роздивлюся їхні личка. Може, щось і виїде. Одне слово, робитиму те, що вже не раз робив за таких обставин.

— Що? Та ці жінки ладні сісти в першу-ліпшу машину! Бачу, тобі дуже закортіло.

— А мені завжди кортить.— Обернувшись до Вашку, Мігел посміхнувся. Це була стримана, сувора посмішка на м'язистому обличчі, що відкривала великі білі зуби.— Усти, пити й цього діла ніколи мені не перечотється.

— Ну й гарна ж чортиця,— сказав Вашку.— Так, саме чортиця... Гляньте на нього — хвилину тому він був таким чистунчиком у конторі!.. Мовчи й вези мене туди, де можна випити. Хіба ти сам не обіцяв?

Машина зупинилася навпроти під'їзду, де сховалися Лідія з Ноемією. З другого боку вулиці за ними стежив чоловік, що весь чає ішов назирці.

— Здається, я не змарнував часу,— шепнув Мігел.— Сама пливе в руки, рибонька. Ласий шматочок.

— Нічого в тебе не вийде,— відрубав Вашку.— Чорт мене смикнув поїхати з тобою. Краце відвези мене до контори, я ще встигну на нічну зміну.

3

У «кімнаті для зборів» — прибудові для нічної роботи — Вашку зі своїми помічниками Софією та Жаймі працював біля довгого столу, заваленого теками, кресленнями й сторінками машинопису. Майже опівночі звійшов Мігел.

— Ну, як тут у вас?

— Майже готово,— відповів, не підводячи голови, Вашку.

— Велика правка?

— Ні,— сказала Софія, друкарка. В неї були довгі коси, підмальовані очі; коротка й вузька сукня з грубої жовтогарячої ткапини щільно облягала її стан. Завчена усмішка надавала їй привабливого й хтивого вигляду.

— У мене не пропав вечір,— вела вона далі.— Я працюю дуже швидко.

— Не Софія, а кулет.— Вашку відбирав розкидані на столі креслення.— А Жаймі закінчив іще дві картки. Вони чудові, як, зрештою, все, що виходить з його рук... До речі, скільки вам років?

— Двадцять чотирь,— відказав Жаймі.

— А виглядаєте на більше... Знаєте, ви чудесно креслите!

— Та де там...

— Ви заслуговуєте кращої посади. Працювати в рекламі...— І Вашку, обернувшись до Мігела, додав:— Отже, ми зробили більше карток, ніж сподівалися. Жаймі нам допоміг, він стоївся. Завідувачу, зробіть відповідний запис.

Слово «завідувач» образило Мігела.

— Я занам'ятаю,— сказав він.— Відпочивайте.

— Обіцянка — цяцяпка!..— Спершись руками на край столу, Софія вигнула стан. За три роки праці в цій конторі, вона вивчила життя й становище всіх службовців. Знала, що, як і коли сказати. І не пропустила нагоди зробити це.— Для того, щоб ми працювали виочі, ви багато чого обіцяєте. А потім усе забуваєте. Закінчується місяць, а платня та сама. Я вже не раз обпеклася.

Софія схилилася над столом, і по обличчю розсіпалося волосся. Вона веміхнулася до Жаймі, з яким впорядковувала машинописні сторінки, розкладаючи їх по теках, а Вашку на другому кінці столу розділ за розділом укладав креслення в оригінал.

Мігел гучно клацнув запальничкою і закурив. Потім сів на край канапи, ближче до столика, накритого матовим склом, де лежали закордонні журнали, книги з техніки та стояла масивна кругла попільниця з кутото заліза. На дверях, що вели до буфету, висіла велика старовинна гравюра.

Зухвалі слова Софії пагадали Вашку про незгоди, які останнім часом раз по раз викикали між ним і ке-

рівництвом. Він почував себе не досить певно і добре внав, що багато хто сподівається зайняти його місце. «Може, він хоче замінити мене?» — спитав себе Мігел, дивлячись на Вашку. Правильні риси обличчя, рівні брови, широке худе підборіддя... Мігел пригадав, що Вашку ще в ліцеї був його вірним другом. «Вірний... Хто ж залишається вірний на все життя?»

Мігел прийшов із бару, куди ходив сам. Він порвав в дружиною, і ось уже рік вони спали окремо. Вдома він не обідав і не вечеряв, хіба тільки тоді, коли до них приходили гості, вибрані лише з числа тих, з ким родина підтримувала взаємовигідні стосунки. Тоді обоє вдавали з себе щасливе і всім задоволене подружжя.

— Працюємо вночі, а тут ще й ця мовчанка, — сказала Софія, потім відкинула з обличчя волосся і глянула на Вашку. — Відколи з'явився сеньйор завідувач, ви й слова не промовили.

— У мене в горлі пересохло, люба Софіє. — Вашку показав Мігелові на буфет. — Ми дозволили собі спорожнити всі пляшки.

— Всі? — здивувалася Софія. — А самі ви скільки випили?

— Тільки одну. І то в ній не було й половини.

— Е, не кажіть! Вона була майже повна. Та мені що! Я за них не плачу. Просто мені страшно, коли чоловіки за день стільки випивають. Ще вчора в буфеті було...

— Якщо хочеш, пий і ти, — відрубав Мігел.

— Це вже інша розмова! — Вашку згорнув текн. — Ви можете йти. Завтра за годину ми скінчимо всю роботу.

Жаймі і Софія перезирнулися. Друкарка похопилась:

— Коли вже ми почали, то треба, по-моєму, якнайшвидше довести діло до кінця. Ти допоможеш мені?

— Гарзд, — відповів Жаймі, похнюпивши голову.

— Ви вже між собою на «ти»? — Мігел підвівся

і кинув недокурок у залізну попільницю.— Ви дуже зблизилися, як я бачу.

— А вам що до цього? — шпигонула його Софія, перекидаючи волосся за плече.

— Це буде корисно для контори! — втрутився Вашку аж надто серйозно.— Звертання на «ти» допомагає налагодити взаємини між службовцями!.. Правда, завідувачу?

— Правда,— буркнув Мігел.— Але це ще залежить від того, які в них взаємини.

— Не будьте злокою,— всміхнулася Софія.— Перше, ніж розійтись, помирімося. Гарзд? Тепер дайте мені сигарету, з отих, американських. Вони такі гарні!..

Мігел скоса глянув на неї, дав сигарету і клацнув запальничкою. Зітхнувши, Софія прикурила:

— Дякую.

Вже в ліфті Мігел замотав головою, ніби відмахуючись від чогось. «Піду ще вип'ю. А ті хай працюють! От наївні, гадають, ніби хтось щось нашіптє мені на вухо!»

Вже йдучи, Вашку одяг плаща і кинув:

— Ходімо, мій пуританчику, я хочу вгамувати спрагу.

4

— Ти чув, що сказав той тип? — Губи в Софії тремтіли.— І як таких терплять жінки! Ці чоловіки бачать тільки погане в стосунках інших людей! А Вашку? Той завжди був у жптті марнотратник. Які ж бо вони!.. Вдають із себе добреньких і щирих друзів! Хочеш, поб'ємося об заклад, що вони йдуть звідси, ніби нічого з ними не сталося?

Але Жаймі вже мовчки відійшов убік.

Софія стежила за ним гнівним поглядом. «Цей теж такий самий!.. Думас тільки про одне! Куди я по-

пала?..» Вона схилилася над розкладеними в ряд теками з машинописом, і волосся, чорне й густе, закрило її обличчя.

Жаймі підійшов до вікна і трохи відхилив завісу. Потім протер долонями потьмянілу шибку й визирнув на вулицю.

Мігел і Вашку простували тротуаром. На повороті сіли в машину й поїхали.

Жаймі припав чолом до шибки і зазмер, сподіваючись почути від неї те, чого йому хотілося. Час спливав, а він боявся поворухнутись. «Що тепер думає Мігел, почувши, що ми з Софією вже на «ти»? Чи не здогадається він і про все інше?» Минув лише місяць відтоді, як Жаймі дістав роботу в цій конторі, і він потерпав, щоб його не звільнили. «І знов мені доведеться бігати по місту від контори до контори в пошуках роботи, а потім звикати до нових обов'язків».

І пригадалася йому та недавня зимова ніч...

5

...Жаймі сидів на балконі й пив каву. Людей заходило все менше. Купивши вино, пиріжки чи плитку шоколаду, вони відразу виходили. Всі поспішали на карнавал.

В ті хвилини, коли тут затримувалися відвідувачі, Жаймі дивився на них, прислухався до їхніх розмов і відчував полегкість. Іноді йому хотілося піти разом з ними на свято.

Потім почало заходити більше людей. Пиріжки кипіли.

Увійшла молода жінка й купила два сандвічі; вона була самотня й розгублена і не помічала того, що діялося довкола.

Жаймі збагнув, що жінка, так само як і він, не має куди піти на свято цієї ночі. Він подумав, чи не

запропонувати їй одну з коробок шоколаду, що прикрашали вітрину. Але скільки коштує та коробка, скільки коштує сумне свято з пиріжками й вином?

Кав'ярня спорожніла. Кельнери позіхали, їм хотілося, щоб відвідувачі більш не приходили, й осудливо дивилися на Жаймі, ніби він був винен, що там, унизу, ще гуляли.

Жаймі заплатив і вийшов.

Місто наче вимерло. Жаймі наскрізь пронизав холод. Не знаючи, куди йти, і не маючи де переночувати, він засунув руки в кишені, зіщулювався од вітру й пірнув у темряву вулиці.

6

Холодна шибка студила Жаймі чоло. Спогад додав йому рішучості. Софія вловила його приглушені кроки, відчула за спиною його дихання.

— Ні,— прошенотіла вона, обертаючись.

Жаймі рвучко обійняв її. Софія закинула голову, відхиляючись від його губів.

— Ні,— повторила вона, але їхні уста вже злилися.

7

Сховавшись у під'їзді й дивлячись, як переїдуть дощ, Лідія з Ноемією тихо розмовляли, ніби не помічали машини, що зупинилася поблизу.

— Сядемо? — запитала Ноемія, піднявши комір куртки.— Мені набридло мокнути під дощем.

— Стривай,— відповіла Лідія.— Спершу побачимо, що то за жевжини.

— Машина непогана.

— Глянь краще он туди, де немає машин. Бачиш, який дощ?

— Тут не капає.

— Капає, капає! — Лідія схопила дівчину за руку й потягла до виходу.

Цілі потоки дощу падали на залитий водою тротуар. Від холодних крапель Ноемія скрикнула. Жінки побігли.

Чоловік, який від самого кінотеатру ішов слідом за ними, підбадьорився й кванливо nobіг тротуаром по той бік вулиці.

Середньою вулиці їхала машина. «Двірки» рівномірно й невтомно стирали воду, що збігала по вітровому склу.

— Дівчата зумисне побігли під дощ,— мовив Мігел ніхато й глузливо.— Вони аж горять бажанням і хочуть прохолопути.

— Краще скажи: «лахудри», а не дівчата! — обурено кинув Вашку.

— Вони кричать під дощем, як кричать жінки, коли їх охоплює хіть, і вони хочуть, щоб їх спіймали,— вів далі Мігел.— Вони біжать і знають, що їх схоплять і обіймуть.

— Хіть!.. Де це ти нажлуктився перед тим, як прийти до контори?

— Облиш уже про ту контору... Гаразд?

— Що?

— Кажу, облиш про ту контору,— повторив Мігел. Він вів машину так, що вона, здавалося, плила уздовж тротуару.— Опустя бічну шибку.

— Сам опусти. Я нічого не роблю, коли мене мучить спрага, і ти це знаєш.

— От зануда! Стеж за молодшою.

— Вона не для тебе. Але ота друга...

— В усякому разі можу сказати тобі, що вона симпатична.

— Симпатична!.. Ану давай заглянемо, чи є віскі? Ні, вона симпатична. А бренді? Ні, вона симпатична.

А хоч скляпка червоного вина? Ні, вона таки симпатична. Я ж обожнюю симпатичних!.. Випити, хоч трохи чогось випити, розумієш?

— Потерпи.

Мігел зупинив машину й опустил бічну шибку:

— Якщо хочете, ми підвеземо вас додому.

— Спасибі,— сказала Лідія.— Охота вам з нами морочитись.

— Ніяка це не морока.— Мігел відчинив задні дверцята.— Сідайте.

8

Як тільки жінки сіли, дощ припустив ще дужче. Капот машини аж гудів під струменями води, що били, немов із шланга.

— Жодного таксі! — поскаржилася Лідія, ніби виправдуючись за свою згоду сісти в машину, і почала витирати обличчя й волосся білою хусточкою.— Якби ви не нагодилися, ми змогли б до ниточки.

— Саме вчасно,— погодився Мігел.— Як же вас звати?

— Бела,— відповіла Лідія.— От ім'я, правда? Як бачите, я не дуже вродлива.

— Зате симпатична.— Вашку вдивлявся крізь вітрове скло в густу пільму.— Мій товариш вважає вас дуже симпатичною.

— А вас як звати? — звернувся Мігел до Ноемії.

— Її звати Дора,— поквапнулась відповісти за подругу Лідія.

— Бела і Дора,— прошепотів Мігел так, ніби ці імена вже зачарували його.— А я Сіпіан. Цього сеньйора звать Анібалом. Ми з ним аристократи. І це свята правда.

— Ти добряче хпльнув, у цьому вже нема ніякого сумніву,— озвався Вашку, весь час пильнуючи крізь вітрове скло за дорогою.

— Неправда. Сіпіап — тверезий і побожний. Що ж до Апібала... Та дарма.— Мігел обернувся до Лідії.— Оскільки ми вже познайомилися, то не завадило б чогось винити.

— Згода! — вигукнув Вашку.— Оце діло!

— Сьогодні вже ні,— промовила Лідія люб'язно, однак досить рішуче.— Вже пізно, скоро перша година. Колись іншим разом.

Мігелові не сподобалася її відповідь, він довго шукав у кишенях сигарети, парешті дістав одну і закупив.

— Куди вас взяти?

— На вулицю Мораїша Соаріша.

Дверцята машини ще не встигли зачинитися за жіпками, як з дверей будинку вискочив чоловік, що ішов назирці від самого кінотеатру. Ставши під дощем, він крикнув щось на все горло й зробив непристойний жест.

Але в машині цього ніхто, здається, не помітив.

9

Шин аж свистіли, котячись по блискучому від води асфальту. На перехрестях яскраві фари зустрічних машин сліпили очі. Перед вітровим склом висіла густа й блискуча сітка дощу.

— Яка ніч!..— захоплено вигукнула Лідія.— Не варто було йти в кіно. Але ж що за фільм!..

— А мені сподобався фільм,— сказала Ноемія.

— На жаль, життя минає і все забирас з собою. Я відчула себе майже хворою. Самі злидні та нещастя. Ні. В цьому фільмі нема нічого гарного. Мені подобаються тільки ті фільми, де розповідається про багатих людей, фільми з піснями, танцями, чудовими костюмами. І з щасливим кінцем.

— Мені теж,— палко підтвердив Мігел.— Я б жити не зміг без таких фільмів. Танці, пісні й кохання! А що

подобається Белі? Вас звать Бела, правда ж? А то Дора, ваша подруга? Так. І що ж подобається Белі? А тут є тини, які роблять усе можливе, щоб зінсувати нам настрої. Те стосується мого друга. Бачите, який він?

— Він чимось незадоволений.

— Гірше, йому забаглося випити, побути в товаристві симпатичних, приємних людей. Зрештою, він намагається забути...

— Що забути?

— Ну... Це не забувається так швидко, як він хотів би... Йому не пощастило: місяць тому померла його хрещена мати. Бідолашна жінка! Ця добра сеньйора виховувала його після смерті батьків.

Вашку засовався на сидінні.

— Місяць тому? — Лідія не зводила очей з обох чоловіків. — І ви не посите жалоби?

— Я її ніколи не поспв. Навіть у день похорону. Де-хто виставляє напоказ свої почуття, а я цього не люблю.

Ноемія засміялася:

— Хіба ти не бачиш, що вони жартують?

— Ні,— сказала Лідія.— Може, вони трохи випили?

— Сіпіан і Анібал... От імена!

— Мене імена не цікавлять,— серйозно промовила Лідія.— Люди молоді, люблять розважатись. Та яке це має значення? Аби тільки вони були порядні, та й годі.

Уважно стежачи за дорогою, Мігел повернув з Чілійської площі на вулицю Мораїша Соаріша і зменшив швидкість.

— Де ваш будинок?

— Ось тут.

Машина зупинилася. Лідія підвелась, щоб вийти. І раптом завагалася: «Чи не запросити і їх до себе?» А Мігел, дивлячись на неї, раптом пригадав друкарку Софію і відчув потяг до Лідії так само, як відчував його до Софії.

— Чи не бажаєте піднятися нагору? В мене знайдеться щось випити. Можу приготувати сандвічі...

— А який у вас поверх?

— Останній. Я залишу двері незамкненими.— Лідія торкнула за плече Вашку: — А ви? Ви не йдете з нами?

— Якщо маєте щось випити, то йду.

10

Вашку перший увійшов у двері й рушив поперед Мігела темним коридором. У кімнаті, деь у кутку, хтось кашляв.

— Сюди, друже.

Висока гасова лампа під величезним абажуром з яскравої цупкої тканини цідила червонувате світло. Посеред вузької жалюгідної кімнатки, між двома набитими соломкою тапчанами стояв низенький стіл, на якому — півдесятка пляшок, широка ваза з букетом штучних троянд і чотири склянки.

— Як тут сумно,— зітхнув Мігел.

— Приємна обстановка,— глузливо скривився Вашку.— Посидимо з симпатичними людьми в приємній обстановці.

— Ти хоча б не глузував.

— Це я глузую?

Мігел схилився над столом.

— А втім, ми більшого й не заслуговуємо. Невже ти сподівався чогось іншого?

— Ти цього не п'єш.— Вашку взяв одну з пляшок, сів і поставив її на підлогу.— Там стоять інші пляшки. Вибирай.

— Якби вміст цієї пляшки та відповідав етикетці...— Мігел налив у склянку бренді. Сів на кушетку навпроти Вашку й покуштував.— Непогано. А де ж вопи?

— Перевдягаються. Промокли до рубця.

— Перевдягаються?

— Атож. І хтось там кашляє.

— Жінка?

— А я звідки знаю? Я сиджу собі в цій затишній кімнатці, слухаю, як кашляють за стіною, і п'ю. Дивлюся на соломку, що виглядає з тапчана, і п'ю. Милуюся цими трояндами і п'ю.

— Ти, бачу, добре набрався.

— Де там. Сам знаєш: коли я відчуваю, що перебрав, то завжди сплачую рахунок, прощаюся з жінками і йду геть. Поки що я вихилив лише чотири склянки.

— А чому ти так поспішаєш набратися?

— Хіба я поспішаю, коли ще терплю цю обстановку й тебе?

— Мене? А чому мене?

За дверима почувлися кроки, й Мігел підвівся:

— Потім поговоримо.

— Гарзд,— кинув Вашку.

Ввійшли Лідія і Ноемія — в пантофлях, у рожевих сукнях з червоними вибивними квітами. Лідія принесла на підносі сандвічі й пляшки з пивом.

— Тайпа вечеря,— пожартувала вона, ставлячи на столик піднос.— Оце і все, що я змогла приготувати.

Вашку невимушено, немов був уже не вперше в цьому домі, взяв сандвіч.

— Може, запропонуєте мені щось випити? — звернулася Ноемія до Мігела.— Бредді є чи нема?

— Спершу поїж,— сказала Лідія.

— Я хочу тільки пити,— тихенько шепнула їй Ноемія.

Мігел палив бредді й подав склянку дівчині.

— Сідайте до нас, Бело,— озвався Вашку.— Вип'ємо.

— Вип'ємо,— згодилась Лідія. Вона піднесла до ро-

та сандвіч, але зупинилась.— Ви вже сказали своєму другові, що треба закушувати?

— Не треба. Він учений.

Вашку відкрив дві пляшки пива, налив склянку Лідії. Потім запропонував їй і сандвіч, але вона делікатно відмовилась:

— Я хочу тільки пива.

Мігел нахилився до Ноемії і щось шепотів їй на вухо. Дівчина сміялася, відхиляючи від нього обличчя.

— Ще?

Ноемія підставила склянку:

— Наливайте.

— Не давайте їй більше,— втрутилася Лідія.— Це вже третя. Їй уже було недобре.

— Недобре? — Полохливі, великі і ясні очі Ноемії застигли, немов сліпі.— Дайте мені випити!

Лідія вагалась:

— Ти ж обіцяла...

— Мовчи! — обернулася до Лідії Ноемія.

— Роби, як знаєш. Але потім не приходь до мене вибачатися.

— Скільки років Дорі? — спитав Вашку.

— Вісімнадцять,— відповіла Лідія.— Їй вісімнадцять років, хоч вона здається набагато молодшою.

Вашку відкрив ще одну пляшку пива, підніс її до рота, повільно ковтнув:

— А може, вона ще молодша?

— Їй справді вісімнадцять, повірте.

Ноемія набрала повен рот пива і, не скривившись, ковтнула все за один раз.

— Вісімнадцять! — засміялася вона, потім закинула назад голову, і довге волосся впало їй на спину.— Вісімнадцять роки, і я справді ще дівчинка!

Її повні палиті груди виглядали з викоту сукні. З обличчя, рожевого від червонуватого світла абажура,

не сходив простодушний вираз, а усмішка і ясні очі ще дужче підкреслювали його.

— Пий,— наказував їй Мігел. Він обхопив дівчину за стан і трохи підняв її з кушетки.— Швидше пий.

Ноемія вагалась:

— Я тільки візьму з собою брендї.

Проходячи повз стіл, Мігел вільною рукою взяв пляшку за шийку. Поділ сукні Ноемії волочився по підлозі.

Ринкули, причивляючись, двері.

11

— Ваш друг маху не дасть,— осудливо мовила Лідія.

— Ще б пак! — Вашку поставив недопиту пляшку пива і взяв склянку з брендї.

— А якщо вона п'яна? Якщо почне кричати?

— Та що ви кажете?! — здивувався Вашку і пильно глянув на Лідію, ніби чекав, що вона скаже ще щось. «Почне кричати!.. Цілком можливо! Адже вона ще дівчинка...»

Лідія розгладила на стегнах сукню, затягла пояс. Тоді поправила волосся. Вона поводитись так, ніби, крім неї, в кімнаті нікого не було, тільки губи в жінки ледь тремтіли.

— Я й досі не можу отямитися після того фільму. Знаєте, я теж трохи вип'ю брендї.

Вашку поклав руку їй на плече. Під його великою, дужою, теплою рукою жіпка мимоволі здригнулась і пахлилась вперед.

— Якби ви знали, сеньйоре... Сусіди скаржаться на нас у поліцію. Мені вже набридло говорити їй про це, я гніваюсь, погрожую, але піцо не допомагає. Ось і тепер я просила її, та дарма.— Вона зяв поправила сукню, розгладила її на стегнах.— Не може обійтись

без вина,— сказала ніяково.— Йї треба спершу випити.
Інакше ніколи не піде з чоловіком.

Вашку дивився на дно порожньої пляшки:

— Це ваша дочка?

— Ні. Я хотіла виховати з неї справжню сеньйору,
та даремно старалася.

Вашку нахилився над столом і взяв пляшку. Налив
брєнді в склянку й підсунув її до Лідії.

— І навіщо я вам про це розповідаю? — запитала
вона.— Не знаю... Часом людям до смерті хочеться по-
говорити.— Вона взяла склянку, затисла її в долонях.—
Нам теж хочеться, щоб хтось побув з нами, той, хто
має нас за людей... У нас своє горе... Я заспокоїлась
аж тоді, коли домоглася, щоб вона втекла від батька.
Ми зустрілися з нею на ярмарку. Я працювала тоді
в цирку. Познайомилась також з одним хлопцем, Луї-
шем. Ви чули, як він кашляє?

12

Зіку й Зуку клоуни. Зіку огрядний, у нього великі
підстрі, рот від вуха до вуха, розмальоване кругле об-
личчя. Він ходить у півметрових черевиках, під його
недоладно пошитим широченим костюмом вміщають-
ся білі кролики, складаний стільчик, гарна скрипка, по-
волочена концертина. Пронизливий голос і міміка Зіку
викликають у дітей сміх.

А Зуку, навпаки, худорлявий, елегантний. Він у білих
гольфах, у штанях і в куртці зі срібними зірочками;
його темні очі, завжди спокійні й сумні, здається, ось-
ось наллються сльозами. Діти, дивлячись на нього, що-
разу чекають чогось несподіваного.

Коли після веселої паптоміми гаснуть вогні, Зіку з
концертинною і Зуку зі скрипкою опиняються в конусі
сліпучого світла і починають грати ніжну мелодію.

Зіку милується своїм товаришем, таким чудовим музикантом, а на великі очі Зуку, вбрання якого всипане срібними зірочками, набігають сльози. Тоді зала сповнюється неймовірною тишею.

Зіку і Зуку! Тепер вони в китайкових штаних, у легких сорочках тренують Луїша — хочуть зробити з нього «людину-змію». Ще тільки ранок, глядачів у цирку немає, а в Луїша нічого не виходить.

Гладкий і лисий Зіку замахається на Луїша, але бити не наважується.

— Стривай,— спокійно каже Зуку.— Я принесу «будильник».

— Бачиш? — вигукує Зіку, смикаючи Луїша за руку.— Досі він обходився без нього!

Зіку й Зуку не люблять крайнощів. Але як же без них вимуштрувати «людину-змію»?

Опустивши голову на груди, Луїш плаче. Хлопець кволий, руки й ноги в нього тоненькі, як мотузки, він ледве натягає на себе короткі штани. Тулуб — довгий, тонкий, ребра випинаються. Саме цей його страшний вигляд і підказав ідею зробити з нього «людину-змію».

Повертається Зуку з «будильником» — чорним і гнучким хлистом.

— Лягай на підлогу.

Темні й пильні очі Зуку сповнені погрози і смутку, вони лякають хлопця. Але він навіть не ворухнеться.

Зуку шмагає Луїша по ногах. Раз, удруге, втретє. Хлопець стогне, корчиться й, підскакуючи, розставляє руки.

— Лягай,— холодно наказує Зуку, ще раз стьобнувши хлистом Луїша по ногах.

— Годі! — Зіку стає між Луїшем та Зуку і хапає хлопця за плечі.— Хіба я тобі не казав? Але ж ти упертий! Лягай! — І сам кладе Луїша горілиць на підлогу.— Розкинь руки. Долонями догори. Та не шулься!

Зіку наступає на одну Луїшеву долопу, Зуку — на другу.

— Почпнай! — наказує Зіку.

Обливаючись слізьми, хлопцеві підіймає погн і перекидає їх через голову, торкаючись пальцями підлоги. Коліна опускаються біля голови.

— Сміливіше, — підбадьорює його Зіку. — Розслаб тіло. Та не поспішай...

Луїш намагається просунути голову під правою рукою. Суглоби тріщать, і гострий біль пронизує тіло.

— Напружся, — тихо мовить Зуку. — Не дихай.

Луїш лежить непорушно. Та нараз хлиєт знов обвиває йому стегна. Все тіло здригається, хрускають кістки, й голова пролазить під рукою. Обидві хлопцеві руки, викручені від долоп до плечей, застигають.

— Годі вам!

Обернувшись, Зіку й Зуку бачать Лідію і сходять з Луїшевих долоп. У брезентовому наметі мандрівного цирку западає глибока тиша.

— Як же він зароблятиме на життя, якщо не стане артистом? — спокійно каже Зуку.

Тіло Луїша нервово здригається на підлозі. Він не може зіпертись на руки. Тремтячи, допомагаючи собі плечима й ногами, він сідає і злякано дивиться на руки, що звисають, ніби паралізовані.

13

Прикріпивши до стовнів краї намету, Крешпу став біля поперечини для стрільби по мішенях, встановленої на рівні грудей, потім підняв за металеве кільце карбідну лампу й порохував рушницю.

Тьмяне світло кипило на довгасте й вплицювате обличчя Крешпу хисткі тіні. Пригладжене смолисто-чорне волосся з проділом посередні вилискувало. Одне

око було заплющене, друге пильно стежило за всім, що діялось кругом. «Все гаразд»,— подумав Крешпу й глянув на ручний годинник. Тоді поставив лампу на поперечину і повернув вентиль. Повітря зі свистом вивалося назовні, і світло погасло. Крешпу протиснувся між брезентом та краєм бляшаної мішені і ввійшов до памету.

Підвішена друга карбідна лампа ледь блимала, і довкола стояла густа темрява. Ноемія сиділа на колісці спиною до розісланих долі матраців; поруч на ящику — дві тарілки й дві склянки: дівчина щойно по-вечеряла.

Крешпу схопив пляшку вина і налив у склянку:
— Пий.

— Я вже випила, тату.

Крешпу зареготав і нахилив свою вилицювату пику до переляканого обличчя дочки. Регіт затих так само раптово, як і вибухнув.

— Та це ж для твого добра! — вигукнув він. Потім, стинивши голос, шепнув на вухо: — Ну, пий, дівчинко, пий!

Ноемія знала, що її чекає. Вона мовчки підпесла до губів склянку.

— Пий! — сівував дівчину батько.— До дна! До дна! — Побачивши, що склянка порожня, Крешпу стис кулаки й посміхнувся: — Тобі подобається!..

Ноемія соромливо схилила голову, втупилась у ящик і незграбно всміхнулася:

— Подобається...

— А тепер?

— Налий іще, тату.

— Бачиш! А ти не хотіла!..

Після третьої склянки Ноемія опустила повіки і, плямкаючи червоними од вина губамп, силувано промовила:

— Я зараз... Ну, йдіть уже, йдіть.

Крешпу схопив дочку за волосся й підвів їй голову. Глянув у вічі й посварився пальцем:

— Не корч із себе панночку! Хто ти така?! — Потім відпустив її і одхилив брезентову завісу.

З сусідніх наметів долинав гомін і сміх.

Якийсь чоловік вийшов з темряви. Здавалося, він чекав, коли визирне Крешпу. Високий і дужий, в наспутому на очі капелюсі, він дістав з кишені кілька банкнот і віддав батькові Ноємії. Той старанно перелічив їх і сховав.

— За годину я повернуся,— сказав.— Отож коли почувсте, що я вже тут, вийдете.

Чоловік зайшов до намету.

Крешпу припалив цигарку і спокійно подався в нічній темряві туди, де ще п'яно гомонів і вирував ярмарок.

14

Дощ ущух. Вітер теж. Не чути було ні дзенькоту трамваїв, ані гуркоту машин. Серед цієї тиші лунав тільки стомлений і спокійний голос Лідії:

— Спочатку, коли вона відмовлялась, батько люто бив її... Я зустрічалася з нею на ярмарку і дізнавалася про все поступово. Як я могла спокійно жити, поки вона була в тому багні?

— Не бачу, щоб у неї щось змінилось...— мовив Вашку.

— Ні, змінилось.— Лідія скривджено обернулася до столу, заставленого пляшками.— Але я не вмю цього пояснити. Принаймні тепер вона йде, з ким сама хоче, та й гроші забирає собі. Вона гарно вдягається, має дах над головою і не ходить голодна. Може, навіть зустріне когось, хто шануватиме її.— Лідія взяла одну з пляшок, ковзнула поглядом по етикетці.— Я трохи шию... Але яка мені вигода бути модисткою, коли всі

мої клієнти такі самі бідні, як і я? Гадаєте, мені до вподоби таке життя? Не для цього я забрала Ноемію від батька. Хочу влаштувати її на роботу. А це важко... Щоправда, можна брати замовлення додому, та що вона вміє? Луїш — той щосуботи приносить тижневий заробіток. Бідолашний хлопець... Він тепер за учня в авторемонтній майстерні... Хоч навчиться якогось ремесла.

— Він часом не ваш син?

Лідія заперечливо похитала головою.

— Я зустріла його в одному селі під Брагансою. Ми проїздили там із цирком. Спершу Луїш допомагав нам, а згодом мати дозволила йому мандрувати з нами. «Принаймні тепер він щодня їсть»,— казала жінка. Після того вона не бачила його... Я часто кажу йому, щоб повертався до матері, але він не хоче йти від мене.

Лідія піднесла до рота склянку з бренді, але не випила. Рука її знов опустилася.

— Я теж,— прошепотіла вона,— більш не бачила двох моїх дочок... Хоч я все зробила, щоб знайти їх, проте навіть не знаю, де вони. Я була така молода, коли вийшла заміж... Чотирнадцять років!

Вона замріяно усміхнулася, так наче розглядала свою дитячу фотографію. Потім знизала плечима, примружила очі й, звівши вгору руки, подалася вперед.

— Дівчинка з кучерями й бантиками, як було тоді модно! — вигукнула Лідія і щиро засміялась.— Ми жили в Порту, де я народилася. Мої батьки працювали на пошті, і я сиділа ціліснінький день сама, без догляду. Сусідський хлопець — йому було дев'ятнадцять років — почав приходити до нас у дім. Щоб забавляти мене, казав він. Господи, забавляти... Після його забав батькам довелося спішно одружувати нас, бо я була вагітна! Я вже тоді знала, що й до чого!..

Лідія протерла очі. Її обличчя освітила усмішка. Чарівна усмішка.

— Видали мене заміж, потім розлучили... Яка я була дурненька і наївна... Ви мене слухаєте? Коли йому чоловікові щось не подобалось, він лупцював мене. Я ревіла, сусідка прибігала обороняти мене, і здіймався страшенний галас. І ось одного разу домовласниця, в якій ми наймали кімнатку, викликала поліцію. Забрали нас із чоловіком і ще двох квартиранток як свідків до відділку на Кордоарії. Начальник так допитувався, за що чоловік бив мене, що я — ви тільки подумайте! — розповіла йому, як дитина, кудп він мене цілував!

А мій чоловік побілів мов крейда... «Він більш не битиметься,— заспокоїв мене начальник.— Ми з ним поговоримо, як чоловік з чоловіком». І звелів нам забиратися геть.

Свідки, певна річ, одразу роздзвонили на вулиці все, що чули.

15

Від Кордоарії вулиця дедалі вужчає і стає наче завулок. Вона спускається вниз і все тягнеться, тягнеться, залишаючись такою ж тісною, непривітною і вбогою. Не тільки на вулиці, але і в будинках, у коридорах, у поділевих перегородках кімнатах панує та сама тіспота і бідність. Навіть у застклеваних балконах, по-своєму гарних, криється зло.

Доводиться виходити з дому, спілкуватися з людьми, а то задихнешся. Доводиться жити на очах у цілої вулиці. Розповідати все по тавернах чи перебалакуватися від дверей до дверей, від вікна до вікна. Доводиться виливати душу, а то тебе вважатимуть злочинцем. Кричати про те, що хтось зробив чи думас зробити. Про те, що хтось бачив або чув. Про все на світі. А надто ж про всілякі випадки з інтимного життя. Свого або чужого. Однаково.

Старезні, як і сама вулиця, перукарі стоять на низеньких ганках і перемивають кісточки сусідам. Гарячі суперечки спалахують дуже швидко. Ні про кого — хай то буде чоловік, жінка чи дитина — не знаходиться жодного слова правди. Непристойні, жорстокі, глумливі, зневажливі речі — все тут вимовляють буденним, звичайним тоном.

На цій вузькій вулиці, тобто від будинку до будинку, від стіни до стіни, від кімнати до кімнати, все бачать, усе чують, усе знають.

Отож вулиця, якою неквапно йшов Албану, тяглася від Кордоарії. Сам Албану, тонкошій, у китайському костюмі, в береті на маленькій голівці тої хвилини мав страхотно жорстокій вигляд. Помітивши його, жінки перегукувались:

— Он він іде з поліції, сусідко! Виробляти таке з дівчинкою!.. Мерзотник!

— Спробував би він зі мною! — казала, ні до кого не звертаючись, руда веснянкувата дівка. — Я б йому так заїхала, що поліз би рачки.

— Абіліє! — гукала одна бабуся до іншої. — Хто ж нині кохає сердечно й щиро? Теперішні хлопці зовсім розбещені!

— А винен у всьому прогрес! — роздратовано сказав старий перукар. — Хто ж знав таке штукарство за мого часу...

Блідий як стіна, з повними сліз очима, Албану скидався на божевільного. Його гнала вперед сліпа й неприхована лють. Обачні сусідки зникали з дороги.

Він піднявся крутими сходами, ввійшов до кімнати, замкнув двері на ключ. Глянув на Лідію, спробував підступити до неї, але не зміг. Все його тіло затерпло, боліло. Власний голос видався йому важким, тягучим, і він спантеличено пробурмотів:

— Я хочу відкрити тобі тасмницю.

Сміх поліцейських, вуличні крики, двійко вже за-
снулх діток і метушня паляканої Лідії — все це спра-
вило на нього гнітюче враження. І, піби силкуючись
звільнитися від цього враження, він знов проказав:

— Я хочу відкрити тобі таємницю.

— Я нічого не бажаю слухати,— пробелькотала Лі-
дія. Вона все снувала у вузькому проході між своєю
постіллю, убогим ліжком, де спали дочки, та лавками,
що тулилися до плити, заставленої склянками й не-
митими тарілками. І все повторювала, мов дитина, кот-
ра знає, що буде бита: — Ні, ні, ні.

— Я хочу відкрити таємницю,— тоскно правив сво-
єї Албану і аж задихався, піби йому бракувало повіт-
ря.— Я хочу відкрити тобі таємницю...

— Ні...

Мокрі від сліз очі Албану бігали за жінкою. А Лідія
плакала, зітхала, безтямно ходила по кімнаті.

— Ні!..

Албану простяг руки, обхопив її голову і притис до
саоїх грудей. Та тільки-но він торкнувся Лідії, як заре-
готав так, що стало чути аж на вулиці. Проїнятий не-
навистю, він раптом роззявив рота, щосили вгородив
зуби в шию Лідії за вухом і ночав люто, аж хрускали
щелепи, кусати її. Він чув розпачливі крики дружини
і кусав ще дужче, безсилий угамувати свою ненависть,
безтямний від муки і каяття.

16

— Тоді сусіди висадили двері, луснули Албану по
голові й силоміць розціпили йому зуби.— Лідія відгор-
нула на шиї волосся.— Гляньте.

Вашку відвів погляд від рубця. Спиряючись ліктями
на коліна, він обіруч підніс до рота склячку. Аж тоді
помітив, що вона порожня. Скільки часу він не пив?
Налив бренді. Запропонував і Лідії:

— Ще?

— Так. Трошки.

Випили. Але тиша гнітила їх. Вашку припалив сигарету.

— Курите?

— Я ніколи не курила. Але люблю запах тютюпового диму. Малою я іподі нюхала пачку сигарет, коли батько за вечерею клав її на стіл. Він сміявся: «Ця дівчина дуже швидко виросте!..»

— А потім?

— Ну... Його сім'я нас розлучила. Мій чоловік мало заробляв у майстерні на околиці Порту, і дівчаток забрали до себе його батьки. Що ж ми мали робити? Мої бідні батьки і я, сімнадцятирічна? Хочете знати, навіщо чоловік відпустив мене? Я дуже любила цирк і пішла вчитися на повітряну гімнастку до Кришталевого палацу, де давали уроки циркові артисти. Я не мала ні грошей, ні будь-якої підтримки, і зійшлася з одним циркачем... За вісім років об'їздила всю країну. Останнім часом була з арабом, він підіймав на собі «Людську піраміду» Олімпійського цирку.

Лідія замислено потерла долоню об долоню.

— Циркове життя нелегке. Ніколи і вгору глянути... А жінкам ще й доводиться куховарити вночі, поки чоловіки ділять виручку. Спершу відраховують на утримання тварин, потім — на майно й аж наостанку артистам і службовцям. О пів на третю ночі, найвшись донесхочу, мій араб починав жирувати.

Вашку зацікавлено глянув на Лідію.

— Жирувати?

— Атож!.. Він доводив мене до знемоги. Я завжди хотіла спати, бувало, тільки впаду на ліжко — і вже сплю, як мертва. Я благала його: «Ахмеде, Бела хоче sleep¹. Дозволь Белі sleep...» Яке там sleep! Він накидався на мене, як лев. І це тривало аж до світанку.

¹ Спати (англ.).

У кутку «кімнати для зборів» на дивані біля столика з матовим склом лежала Софія й курила.

— Остогидло мені це життя друкарки, — призналася вона. — Невже інші жінки краді за мене?

Жаймі лежав поруч Софії і бачив її підборіддя, рот, манівзаплющені темні очі й відчував певиразну і неврозумілу йому самому тугу.

— Які це «інші»?

— Ти ще питаєш які? Оті, що роз'їжджають на машинах, ходять у шкіряних куртках і мають розкішні квартири.

— Вони не завжди щасливі.

— Ой, не кажи! У них повно грошей! Чи, по-твоєму, гроші не приносять щастя?

— Як я можу говорити про гроші? Я ніколи їх не мав, ніколи не був знайомий з багатими людьми.

— А хіба ти не знаєш, що за гроші все можна купити? — Софія невдоволено глянула на нього. — Я народилася не для того, щоб бути службовкою в конторі. Ще чого! — кинула вона так, немов звичувачувала Жаймі. — Ти знаєш, що моя мати із знатної сім'ї? Дід був директором пошти в Порту, звідки ми родом, а батько тримав велику паяльну майстерню. Але їм бракувало здорового глузду.

— Ти живеш з батьками?

— Ні. Мене виховували дід з бабою. Батьки розлучилися, коли я була ще дуже малепька. Я більше ніколи не бачила їх. Знаю, що батько помер... А мати десь за кордопом. Франція, Італія, Англія... Вона відома артистка. Повітряна гімнастка.

Софія загасила в попільниці з кутого заліза педокурор — ту сигарету їй дав Мігел, коли йшов з нічної зміни.

— Мати щаслива. Заробляє, скільки хоче, гуляє, у неї повно залицяльщиків...

Жаймі пестив їй груди. Софія спробувала звільнитися.

— Облиш...

Жаймі обняв її ще міцніше.

— Ти живеш сама?

— Ні, зі своєю сестрою. Вона така зануда... Все мені забороняє. Навіть узувати гумові чобітки. «Хіба ти не бачиш,— каже,— я одружилася з чоловіком, якій ледве заробляє дві сотні, а в нас уже двійко дітей...» Я б до такого ніколи не докотилася!

Але Жаймі уже не слухав її, він жадібно шукав губами Софіїні уста.

18

Хрипке, хворобливе бухкання стрясало все Луїшеве тіло. Не прокидаючись, хлопець задер підборіддя й буркнув щось нерозбірливе. Потім висунув з-під грубої і важкої ковдри руку, вмотив зручніше голову на вологій подушці. Від рясного поту волосся на лобі позлиналось, напади кашлю тіпали мокре тіло.

У сусідній кімнаті Ноемія роздяглася й, уже нічого не тямлячи, лягла на червоне покривало. Заклавши руки за голову, вона знеспило й сумно всміхалася:

— Ну швидше! Я вже. Йди сюди.

Збоку позіхав Мігел. «Навіщо я зв'язався з цим курчам? Не треба було дозволяти їй стільки пити». Він укутав її. Потім ліг під простирало й погасив світло. Запаморочений алкоголем, обняв Ноемію за стан і заснув.

— Знаєте, що зробив зі мною Ахмед, коли довідався, що я хотіла від нього втекти? — провадила Лідія.

Високо вгорі, у світлі прожекторів, розгойдується, мов маятник, повітряна гімнастка — з кожним разом усе швидше. Вона уважно дивиться на Ахмеда й чекає сигналу: Ахмед подасть його в ту мить, коли обидві трапеції опиняться в одній площині, і тоді вона перелетить з однієї на другу. Ось Ахмед плече в долоні. Вона відштовхується і стрибає в повітря. Глядачі з криком схоплюються. Аж тепер повітряна гімнастка розуміє: друга трапеція ще далеко, до неї не дотягтися. Гімнастка пролітає над рядами лавок і падає на напрутий брезент, який трохи послаблює удар.

— Зламала три ребер, два місяці ходила з пошкодженою рукою... Але однаково я втекла від нього. Відклала грошей і втекла з Дорою та Луїшем.— Лідія невимушено підводиться, ступає два кроки по кімнатці. Тепер вона здається зовсім іншою.— Дуже важка була в мене робота. Ось я покажу вам програму.

Лідія висунула шухляду й простягла Вашку прямокутну картку. Зверху на ній великими літерами віддруковано: «МІС БЕЛА». Далі, майже на всю сторінку,— фотографія Лідії в костюмі повітряної гімнастки. Струнка, елегантна, носок правої ноги витягнутий, стан прогнутий, одна рука на талії, друга вітає глядачів. А внизу підпис: «Ангел на трапеції».

Зінершись на плече Вашку, Лідія розглядала фотографію.

— «Ангел на трапеції» — це найзахопливіший мій номер. Політ такий затяжний, що я ніколи не знала, як він скінчиться!..

У точно розраховану мить вона відпускає перекладину. І раптом стрибає з трапеції, перекидаючись у повітрі з розпростертими, мов крила, руками... Потім під грім оплесків опускається по мотузяній драбині

в темряву і тріумфально входить у конус сліпучого світла. Граціозна й жіночна, вона вклоняється публіці.

Від хвилюючого спогаду обличчя Лідії аж промепиться. Вона стоїть, і очі в неї сяють надією та радістю.

— Якогось дня я туди повернуся. Так, циркове життя важке. Але дарма! Там я — королева!

19

Вашку вийшов на вулицю і здивувався, побачивши такої ранньої пори стільки людей. Було ще темно, горіли лампи, а тротуарами поспішали чоловіки, жінки, діти. Усі несли під пахвою або в портфелях загорнуті сніданки чи обіди, більшість була в піджаках.

Вашку спробував відгадати, яке в них життя. Фабрика, контора, перший поверх, де вони працюють, будинок, де живуть, сім'я. Усе це він побачив ніби вперше.

На Чілійській площі стояло кілька трамваїв і автобусів, що їх штурмував натовп. Вашку вирішив іти пішки. Йшов і думав про непевне, беззахисне життя цих людей. І сам почував себе безпорадним.

Стіни будинків були мокрі, вітер брижив воду в калюжах. Вашку застебнув плац і сховав руки в кишені. Пальці торкнулися тонкого паперу.

Це була візитна картка, яку, прощаючись, дала йому Лідія. «Приходьте. Коли схочете провести вечір, я чекатиму на вас».

Вашку зупинився під ліхтарем і прочитав: «Міс Бела — вулиця Мораїша Соаріша, 399-4». Вишзу, на берегах картки, було від руки дописано: «Присмний відпочинок гарантуємо».

РУКАВИЧКА

Я вперше попав у таке товариство і почував себе не зовсім упевнено. Тож примостився в куточку і намагався нікому не муляти очі. Це було певажко — ніхто й так не звертав на мене уваги. Лишалося тільки курити, пити й спостерігати. Взагалі, вечірка була приємна. Гарна публіка, вихована, інтелігентна, і все йшло своїм звичасм, немов у виставі, де кожен знає, що сказати і як повестися. Тут панувала така сама атмосфера, як і в театрі, бо ми щойно повернулися з вистави, і ні вечірка, ні обидві її теми — мистецтво й література, не дивували нікого, хіба що мене, запрошеного завдяки випадковій зустрічі просто біля входу з театру.

Скінчилась вечір — холодне м'ясо, ласощі, напої. Всі пригощалися стоячи і без поспіху, але вибирали страви швидко, кидаючи на стіл призвичасним оком; дехто пив і далі, ніхто не залишився обділеним. То в тому, то в тому кутку чулися стримані фрази, всі говорили якось особливо, вимовляючи кожне слово з поважним виглядом, трохи невдоволено, так ніби відривали від себе шматок. Про що саме йшла мова, я вже не пригадую. Гомоніли про всяку всячину. Одначе ніхто не підвищував голосу. Висловлювалися просто, вживаючи завжди точні, недвозначні слова, і ніякої тобі банальності. Розмова велася так, ніби задалегідь був відомий якийсь тонший, несподіваніший підхід до тем, порушених на тій вечірці. Я дивувався, як легко, невимушено і, з певного погляду, навіть скромно там усе висвітлювали і розв'язували. Ні в кого не було й

тіні вагання чи сумніву. Зрештою, своєю участю в розмові всі мовби хотіли тільки догодити господарям, звертаючись до них часто і без очевидних підстав, хоча й не запобігали перед ними.

А для мене краще було мовчати, пити й спостерігати. І з кожним ковтком вина все навколо ставало милішим. Зала з високою стелею, майже без оздоб, у строгому стилі. Лампи під абажурами були розставлені по кутках, і стіни та картини тонули в сутінках; а в каміні, у справжньому каміні, гуготів і потріскував, лпжучи поліна, вогонь. Настоянки, віскі, коктейлі, м'які глибокі крісла, в яких напівлежиш, схрестивши ноги, завжди повна чарка... І я, вдоволений, до байдужості вдоволений, відчував ще вдаваний спокій жінки навпроти, бачив її визивну позу, м'якість обтягнутого тісною вечірньою сукнею біло-рожевого тіла, що трепетало, розливалось в хистких відблисках полум'я.

Отож я ніжився біля теплого каміна, не дуже дослухаючись до всіх отих небагатослівних, але влучних міркувань про мистецтво, літературу й життя, і цинічно уявляв собі, як би я ставився до цієї жінки, коли б володів нею. І раптом я побачив у ній тільки афектацію й штучність, холодний розрахунок. «Якась інтелектуалка»,— подумав розчаровано. Зненацька хтось торкнув мене за руку. Це був літній чоловік, теж мовчун, хоча з поведінки його можна було зробити висновок, що він — друг цього дому. Весь якийсь похмурий, зморщений, худий, він, згинаючись на цибатих ногах, простягав мені руку з вузлуватими пальцями.

— Мій юний друг знає Чехова,— проказав він, вживаючи таку форму звертання із ввічливості: адже ми були незнайомі. Враз засмутившись, ніби хотів сказати щось дотепне, але передумав, чоловік провадив далі: — Ви читали «Добрих людей»?

Він стояв і чекав на мою відповідь. Потім зробив стриманий жест, окидаючи поглядом залу. Очі його

вату манилися смутком і застигли, чимось розчаровані.

— Ми... ми всі... якоюсь мірою і є ті «добрі люди». Або, краще сказати, простуваті, безтурботні, по-олімпійському спокійні.— Він поклав мені на плече руку.— Правда схована в наших гаманцях! Життя... Гай-гай!.. Та що тут балакати, і так усе ясно!..

І, глузливо вицирившись, відійшов, щоб знову напийти собі чарку.

Вечірка наближалася до кінця. Гості одне за одним ввічливо цілували руку господарні й прощалися так, ніби щойно виконали обов'язок і цілком заслужили право заснути з чистим сумлінням. Я крадькома вбрався із зали. Виходячи, я ще помітив біля каміна старигана, високого, з запалими грудьми, який байдуже дивився бляклими очима на вогонь.

На вулиці я пірнув у густий туман і, піднявши комір плаща й сховавши руки в кишені, новолі рушив красм тротуару. Котра тепер година — друга, третя? Байдуже. Я йшов підхмелений, легкий, наче то був совсім не я. Швидко хода й прохолодне повітря новолі протвержували мене. А головне, опинившись далеко від тих людей, я знов ожив і підбадьорився, відчув себе вільним і незалежним.

Я блукав вулицями, площама й отямився неподалік статуї Салданї, коли закурив останню сигарету. Вгорі, повітрі тьмяним хистким ореолом, виринули й щезали в темряві, мов примари, ліхтарі. Глибока ніч ховала людське горе і скорботу, оновивала стомлених і змучених. А над ними, наді мною росла, нависала якась небезпека. Життя і смерть нишком гралися на вулицях міста.

Вогкий туман пропизував мене до кісток. Я підняв руку і ступив крок на блискучий асфальт. Пітьму протнуло тремтливе, бліде світло фар. Таксі зупинилось,

відчинилися передні дверцята. Я кинув недокурок.

— Підвезти вас? — синтав мене водій.

Я відчинив задні дверцята й помітив на сидінні жінку.

— Сеньйора не заперечує,— знов озвався водій.— Сідайте. Людям іноді треба дістати ліки, встигнути на поїзд тощо. А такої нори таксі спіймати важко. Вам куди?

Я зачинив за собою дверцята:

— Площа Сантуп.

У темному нутрі машини мою увагу привернуло світло лічильника. Я здивувався. Сто двадцять чотири ескудо! Що за чортівня? Невже водій і жінка змовилися, щоб ловити простаків?

Таксі повільно рушило, і водій почав пояснювати:

— Бачте, сеньйору мучить безсоння. Часто вона ніяк не може заснути й телефонує до мене. Тільки я вожу її. Тільки мені вона довіряє.

У водія були широкі щелепи, худі випнуті вилиці, втягнута в плечі голова — старість не радість. Борода сива, рот з одвислою нижньою губою весь час посміхався — навіть тоді, коли чоловік розмовляв. Посміхався він неприродною, дурнуватою усмішкою.

— Вона довіряє тільки мені, старому. Правда, шановна сеньйоро?

Ми підїздили до схованої в тумані статуї Салдаанї. Жінка весь час мовчала.

— Ви, певно, не бачите в цьому нічого поганого,— провадив старий.— Це ж і так усякому видно: вона не може заснути!.. Це триває вже цілий місяць. Мишає ніч-дві, а тоді три ночі підряд ганяємо цими вулицями, аж поки розвидниться. А чому? Не знаю. Сеньйора нічого не каже.

Він зіщулювся за кермом і так задумався, що машина майже зупинилась.

— Я люблю нічні прогулянки.

Почувши голос жінки, я обернувся. Вона сиділа, викинувшись посеред сидіння, й дивилася перед себе. Очі в неї були чорні й глибокі. Темне вбрання. Руки в чорних рукавичках з широкимп закатами лежали одна на одній, вони здавалися дуже легенькими і немов спочивали на колінах. Але за позірним спокоєм жінки ховався якийсь невизначний страх. Може, її заворожили чари цієї дивної ночі? «Двоє диваків,— подумав я,— двоє диваків кружляють у темряві містом».

— Я теж люблю такі прогулянки,— озвався я, щоб показати, що і я, самотній у своїй холодній кімнаті, самотній на службі, самотній у величезному місті, люблю ніч, як втечу в сон. Я намагався дізнатися, чому ця жінка боїться нічної самоти.

— Ніч, піч! — вигукнув старий, дурнувато посміхаючись.— Любити ніч!.. Ви, сеньйоро і сеньйоре, вже знаєте, що таке ніч!.. Дощ, холод, убозтво і праця — ось що таке для мене піч. Безиритульні люди, голодні очі, розпуста. А п'яниці? П'яниці!.. Вони розмовляють самі з собою, падають на вулицях... А багатії — ті ще гірші. Донікають мені до живих печінок, ображають, відмовляються платити, а одного разу навіть побили мене. Господи, любити ніч!..

Невже старий, говорячи про п'яниць, не помітив, що я теж сьогодні забагато випив?

— Самотність,— проказала жінка.— Нудьга... Ти сама як палець серед чотирьох стіп... Тому, хто звик думати вночі, стає нестерпно. Просто задихаєшся. Єдина рада — піти з дому. Розумієте? Бачити людей. Навіть п'яниць, новій, диваків, але людей...

— Нещасні люди,— перебила її старий.— А що вже казати про новій...

— Людей можна бачити, чути,— вела далі жінка.— Це не роздуми, не спогади. Це — живі люди.

— Нещасні! — правив своєї старий, вдивляючись у туман і посміхаючись.— Ви знаєте, сеньйоре, минулого тижня ми побачили величезну юрбу і зупинились. Якийсь тин бив жінку — одну з тих, які живуть легким життям. Хтось кинувся їй на допомогу і теж дістав. Заступився ще один — чоловік і йому венпав. З'явився поліцейський — побив і поліцейського. Нарешті того тина схопили і ну лупцювати й кбпати погамн. Потім повели, а жінка в крик, благас відпустити його, присягається всіма святими, що він не занодієв їй нічого лихого. Що то любов...

Обернувшись назад, я почув, як жінка прошепотіла:

— Вдень ще нічого. Світить сонце, на вулицях люди, кіно. Можна терпіти, хоч як-небудь жити. І самота вже наче не самота... Але вночі...

— Вночі все виглядає не так,— докинув я.

— П'яниці!..— відверто сміявся старий.— Коли від люднин всі відвертаються, вона починає пити. Пригадусте, сеньйоро, як учора випхнули з бару отого п'яницю? Доц лє як із відра, а він розпростер руки й гукас: «Я не боюсь! Я нікого не боюсь! Я кажу те, що думаю! Геть від мене!.. Геть!..» Сеньйоре, ви навіть не уявляєте собі, що він мовив. А ще, бува, в темряві обіймаються парочки,— провадив водій уже серйозно, з осудом.— Сеньйорі від цього робиться погано... Даруйте, що я так розбалакався.

— Вночі можна говорити про все,— озвалася жінка.

— Не тільки цим гарна ніч,— сказав я.— А й ще одним. Тим, що я зустрів вас.

— Зустріли мене?

— Так,— прошепотів я.— Люблю ніч.— І взяв її за руку.— Яке горе снітало вас у житті? Розкажіть.

Жінка повільно забрала руку.

— Тільки нудьга,— сказала вона.— Тільки самотність.

— Площа Сантуш,— оголосив водій.— Приїхали...

Але ви даремно питаєте сеньйору, чому вона боїться ночі. Вона не скаже.

Я вийшов і неуважно подякував. Зачиняючи дверцята, ще раз глянув на ясне обличчя жінки, на її великі чорні очі. Такі розтануло в густому тумані. Гучний гудок, мов скорботне ридання, розітнув тишу і прокотився над безлюдним містом. «Корабель»,— подумав я, поки лунали довгі гудки. Я стояв, забувши про все. Та ось машина вернулася назад і загальмувала, мало не зачепивши мене. Шибка у дверцятах опустилася, висунулась тонка рука в рукавичці. Я схопив її.

— Дякую,— прошепотіла жінка, коли такі знову рушило.— Мені було дуже приємно поговорити з вами. Прощайте.

Мені хотілося ще на хвилю затримати цю руку в своїх долонях, і я стис її. Рукавичка сповзла з тонких пальців. Я застиг на місці, тримаючи рукавичку, і дивився вслід машині, що її поглинав туман. Дивився так, немовби разом з нею зникла кохана людина, якої я вже ніколи не зустрину.

ШУМ ВЕЧІРНЬОГО ЛІСУ

Чоловік сів біля дверей за один із двох столиків, які ще залишалися вільні. Невидющим поглядом він дивився кудись поверх голів дівчат і хлопців. Йому вчувався шелест паперу, так наче десь поруч гортали зошита чи книжку. Він щось прошепотів. Чоловікові здалося, ніби він знову в університеті. Але то був тільки невиразний спогад, який одразу ж згас.

Чоловік сперся ліктем на стілець поруч, щоб трохи відпочити після стомливого дня. Треба заспокоїтись. Ні про що не думати. Він уместився зручніше, втішався прохолодою зали.

Тут було затишно. Стіни світлі, гладенькі, без хромованих дзеркал. Це була нова, ще чиста й досить пристойна кав'ярня. Середнього віку кельнер уже стояв коло столика і терпляче ждав замовлення.

— Вермуту,— попросив чоловік і сам собі здивувався.

Йому зовсім не хотілося пити, але він глянув на нозу кельнера з підносом біля грудей, на його відкрите обличчя, розтягнуті в професійній усмішці губи і чомусь згадав про вермут.

До кав'ярні, тримаючись за руку білявої жінки, нерішуче зайшов якийсь хлопець. Він був у темних окулярах, онуклі скельця закривали очі. Жінка присунула стілець і допомогла йому сісти. Хлопець мляво поклав на стіл руки і застиг, витягнувши очікувально шию.

З вулиці на хлопця надало світло, і чоловік раптом виразно побачив, що обличчя в того перетягають два шрами — від скронь через щоки до рота. Чоловік відірвався від спинки стільця і весь напружився.

Кельнер байдуже чекав.

— Вермуту,— неквапно повторив чоловік.— Гадаю, у вас знайдеться?

— Авжеж.— Вираз обличчя в кельнера був такий самий зверхній, навіть поблажливий.— Просто я спершу добре не розчув.

— Ну, якщо це не завдасть вам клопоту, то наперед дякую.

— Що?

— Кажу, дякую за вермут.

Кельнер затримав погляд своїх світлих очей на чоловікові. Потім неквапно рушив між столиками.

— Що тобі замовити? — синтала білява жінка.

— Хіба я знаю? Може, нива? Свіжого нива,— промовив хлопець, не підіймаючи голови. Він говорив так байдуже, наче думав зовсім про інше.

— Хочеш сандвіч?

— Ні, тітонько. Я не хочу їсти.

До кав'ярні ввійшла худорлява жінка років п'ятдесяти, з нафарбованими губами й підмальованими очима.

— Я вас побачила з вулиці!

Вона поставила господарську сумку на стілець, поцілувала в щоку хлопцеву тітку й сіла поруч.

— Якщо не заперечуєте, я виію кави.

Чоловікові чомусь здалося, що вона пошкодувала, вайшовши сюди. Він помітив, що жінка не привіталася з хлопцем, а тільки мовчки глянула на нього.

— А ви? — запитала вона, намагаючись говорити невимушено.— Я вже давно вас не бачила. Як справи?

— Як завжди,— відповів хлопець, не підводячи голови.

— Ну й спека сьогодні! — вела далі жінка, ніби не почула відповіді. Потім дістала з господарської сумки гаманець, а з гаманця — пачку сигарет і зазальничку.

— Він не спить,— сказала тітка.

— А лікар? Хіба той нічого не привисав?

— Приписати приписав... Але він усе одно не снить.

— Може, в нього й досі болить,— швидко обернулася жінка.— Вночі біль дошкуляє найдужче.

— В мене ніколи нічого не боліло,— озвався хлопець.— Ніколи. Авжеж, ніколи. Я тільки не сплю. Ось уже півроку, як не сплю.

Жінка тремтячою рукою піднесла до рота сигарету. Прикурнула. Пахнула димом і закрила запальничку. Тоді обернулася і поманила рукою кельнера. Задзвеніли браслети.

— Будьте ласкаві!

Кельнер незворушно підійшов до столика, де сидів чоловік. Примруживши повіки, неквапно, ніби священодіяв, поставив чарку, показав на етикетку пляшки з вермутом.

— Гаразд,— кивнув головою чоловік. Потім наповнив чарку, але випив не зразу. «Я, мабуть, піду звідси,— подумав він.— Треба забиратися геть». Однак усе ще сидів, крутив у пальцях чарку й несподівано помітив, який молодий той хлопець; його губи були ще подитячому пухкі.

— Що замовляєте? — запитала жінка, коли кельнер поважно зупинився коло їхнього столика.— Я — чорну каву.

— Принесіть свіжого пива,— сказала хлопцева тітка,— а мені велику чашку кави з молоком і пиріжки.

— Чорна кава, пиво, велика чашка кави з молоком, пиріжки,— повторив кельнер і відразу пішов.

Хлопець прислухався до гомону в кав'ярні. Він сидів непорушно, а проте чоловікові здавалося, ніби хлопець витягує шню в той бік, звідки долинають голоси, хоч голова його весь час безнадійно хиталася над столом.

— А Америка? — спитала жінка, роздушуючи в попільничці недокурену сигарету.— Хіба не можна одержати консультацію листовно?

— Ні,— відповіла хлопцева тітка.— Ми вже готуємо речі. А моя сестра збирає гроші. Це дорого. Але лікар скаже, коли нам їхати.

— Ідьте якомога скоріше,— порадила жінка.— Там його вилікують. Напевне вилікують.

— Лікар скаже...— промирив хлопець, і його губи витяглися в слабкій посмішці. Здавалося, то посміхаються прами — шкарубкі, мов пивн звареного заліза.— Найгірше те, що вже нівроку я не сплю. Відтоді, як це сталося.— В голос хлопця закрадалася нотка страху. Здавалося, він говорить лише до тітки.— Коли я дуже стомлений і думаю, що ось-ось порину в сон, то починаю чути, як шумить вечірній ліс, і вже не можу заснути. Точнісінько так, як у ту хвилину, коли це сталося.

Чоловік випив свою чарку. Випив одним духом. Він хотів одразу піти, але потім вирішив ще зачекати, доки кельнер подасть на стіл жінці, тітці й хлопцеві. Та кельнер не дуже поспішав. Він неквапно, навіть трохи зверхньо поставив чорну каву, каву з молоком, пиріжки і з таким самим виглядом налив у склянку пива.

Хлопець мацнув по столу. Тітка схопила його руку й піднесла її до склянки. Все хлопцеве тіло болісно зіщулилося. Він ще не звик до своєї сліпоты. І чоловік це відчув.

— Принесіть мені ще вермуту,— різко звелів він кельнерові. Потім дістав сигарету, клацнув запальничкою, але не прикурив.

Кельнер повернувся, і в тоненькій прозорій чарці знову заіскрилося вино. Чоловік одразу випив. «Добрый вермут»,— подумав. Може, через це, а може, через гіркий присмак у роті йому захотілося випити ще. Він показав на чарку. Кельнер підійшов і налив знову.

— Принести вечірню газету?

— Не треба.

— Сьогодні там важливі новини.

Чоловік закурив. Гм, важливі новини. Стихійне лихо? Війна? Політика? Він вишустив дим.

— Мене вони не цікавлять,— відповів.— У кав'ярні є кондиціонер? Щось не відчувається.

— Кондиціонер?.. Авжеж. Машина нова, можна відрегулювати, якщо хочете.

— Саме так, ні більш, ні менш.

— Я теж так думаю. Оливок принести?

— Ні. Тільки вермуту.

Він знов випив. Тепер вино було гіркувате й терпке — воно вже не смакувало йому. Проте наполіг:

— Принесіть іще.

Потім дістав банкноту й поклав на стіл. Кельнер відрахував і повернув здачу. Чоловік відклав одну монету, решту сховав у кишеню піджака. Не зводячи погляду з кельнера, постукав монетою по столу.

— Отже, ви любите говорити про те, що діється в світі? — делікатно запитав його.— Восні події, так? Схвалюю. Завжди цікаво знати, що думають про війну наші громадяни.

Світлі кельнерові очі під темними запухлими повіками округлилися.

— Ви жартівник...

— Ще й який! — вигукнув чоловік, кинув монету й підвівся. Зненацька він схопив кельнера за руку, притяг до себе і повторив: — Ще й який! — Тоді грубо відштовхнув його і пішов геть.

— Він божевільний! — крикнув кельнер, загуляючись зі страху підносом.

У кав'ярні загуркотіли стільці, відвідувачі похлюлювалися з місць.

Тільки хлонець у чорних окулярах сидів ненорушию. Він схилив над столом голову і весь напружився, наче прислухався до шуму вечірнього лісу.

МАЙДАН

Колись майдан був центром світу. Тепер це тільки перехрестя з кількома будиночками та вулиця, що веде до селища. Вітер налітає на осики, і лпстя шелестить, ніжно зітхаючи. Вихориться й спадає на вигорілу землю иурява. Ні душі. Життя перемістилося на другий бік селища.

А вбила майдан залізниця. Під перестук коліс по-вмирали чоловіки, здавалося б, безсмертні. Сеньйор Палма Бранку, сухорлявий, всіма шанований довгапъ; троє статечних братів Монтепегру; Бадіна, слабосилний пахаба; Ештройна, п'яниця, що заажди ледве тримався на ногах і ходив з иожем у руці; Ма Раса, місцевий глитай, завжди озлоблений на все і на всіх; орач Алба Граиді, який, захопившись роботою, іноді заорював половину майдану; поміщик Собрал; Уї Котовіу, звідник в пасмом кучерявого волосся над лобом; Акасіу, п'янюга Акасіу, що розносив пошту. І отой, худющій, немов хорт, чоловік, хозна-якого роду-племені, що часто зупинявся на розі і сповненими жаху очима дивився на майдан.

Тоді осики стояли ще буйні, пишні. Вони важко похитували гіллям і були свідками всіх великих подій. У їхньому затінку показували своє вміння штукарі, танцювали дикі ведмеді й билися навкулачки сміливці; там, під осикою, впаа мертвий Антоніу Валморім, пострах для чоловіків і кумир жіпок.

Тут був центр селища. Подорожні виходили з карети й розповідали поанни. Саме через майдан люди тримали зв'язок зі світом. І тут-таки, як не було повин,

вигадували щось вірогідне. Минав час, і ападка ставала правдою. Ніщо не пропадало, якщо брало початок на майдані. Так, майдан був центром світу.

Хто панував на майдані, той панував над усім селищем. Найбільші мудрагелі сходилися на майдані і звідси повчали селище. Шибайголови ставали посеред майдану і дражили селпще, хизуючись на всі лади. А байдужі до всього світу п'яниці сміялися з селища, заточувалися й падали в сіру куряву. Це було місце, де чоловіки відчували себе великими в усьому, що давало життя,— у відвазі, в мудрості чи в журбі.

Місцеві сеньйори приходили на майдан і, як з рівними, розмовляли з майстрами — камеиярами, ковалями. Ба навіть із крамарями, селянами, дрібними ремісниками. Розмовляли, як з рівними, і з наймитами, а також з нахабними й скритними волоцюгами. Тут було місце для чоловіків. Для тих чоловіків, що колись ніколи й ні перед ким не скидали капелюха, а скидали його тільки, як лягали спати.

Це була також найкраща школа для дітей. Тут навчався вони ремесла, слухаючи майстрів, пилюючи за їхніми поважними рухами. Або вчилися відваги, лицтва чи бродяжництва. Чогось-таки та вчилися, і асе це було життя. Майдан вирував життям, повнився подвигами, трагедіям. Він славився благородними вчинками. І якби хто-небудь вивчив усе це, то, мабуть, став би поетом, але піхто, на жаль, не вивчав великого й таємничого життя майдану.

Жінки на вулицю не показувались.

Вони сиділи вдома й розчісували довгі, мов гриви в коней, коси; або працювали в тінистих садках під виноградним лозами; чи варили обід і готували постіль, одне слово, жили тільки для чоловіків. І покійно чекали їх.

Виходити на вулицю самі вони не мали права. Їх завжди супроводжували чоловіки. Провідували по-

друг — і чоловіки впускали їх у двері, а самі заходили до сусідньої крамнички й чекали, щоб потім відіести додому. Йшли на обідню, а чоловіки лишалися на панерті. Чоловіки обминали місця, де довелося б скидати капелюх. Це були чоловіки, а вони як-не-як панували на майдані.

А потім? З'явився поїзд, і селище змінилося. Крамниці переповнилися зняряддям, досі доступним тільки ковалям і теслям. Розвибулася торгівля, збудували фабрику. Майстерні зазнали краху: ковалі перетворилися на робітників, каменярі почали називатись мулярами й також стали робітниками. На зміну добродушним стражникам прийшли жандарми й вилонили шибайголів. Жінки обрізали коси, підмалювали губи й виходять на вулицю вже самі; сеньйори скидають тепер один перед одним капелюхи, низько вклоняються і щоразу ручкаються. Вони ходять з жінками на обідню, проводять вечори в клубі і вже не сходяться на майдан. Тільки п'яниці та волоцюги з'являються там недільними вечорами.

Тепер повинні надходити у селище того самого дня — з усіх кінців світу. Їх чути в усіх крамничках і численних кав'ярнях. Радіо кричить про все, що відбувається на суші й на морі, у глибині шахт і океанів. Світ існує всюди, він зробився малий і близький для всіх. Вудь-яка подія в найдальшому куточку землі стає відома всім, кожен має про неї власну думку, кожен до неї причетний. Немає таких темних, щоб нічого не знали. І коли на землі десь діється щось моторошне чи радісне, воно діється скрізь. Ніхто не стоїть остороп, ніхто не байдужий. Селище поділилося: кожна кав'ярня має свою клієнтуру — залежно від статків людей. Спільний для всіх майдан, де можна було довідатися про все і про всіх, перестав існувати. Чоловіки розмежувалися за інтересами й потребами. Вони слухають радіо, читають газети і сперечаються. І з дня

на день дедалі дужче відчувають: щось таки діється.

Діти також поділилися: гуляють кожне в своєму гурті — так само, як дорослі, а зупиняються під дверима тих кав'ярень, куди вчащають їхні батьки чи старші брати. «Майданом» тенер став увесь світ. Він там, де чоловіки, жінки й діти. А на старому майдані — тільки п'яниці, нероби, волоцюги та ще ті, хто не хоче вірити, що все змінилося. Звичайно, ніхто вже не зважає на цих людей і на цей майдан.

Високі осики, як у давнину, й досі оточують майдан, і в їхньому затінку Жоан Гадунья ще силкується підтримати традицію. Та все вже не так, як було. Всі глузують із нього і йдуть геть.

П'яниця Жоан Гадунья натякає про Лісабон, де ніколи не був. Усе в нього — і жести, і врочистий тон — це певдале наслідування чоловіків, яких він слухав замолоду.

— Велике місто — Лісабон! — каже він. — Скрізь люди, люди. На вулицях — як на ярмарку! — Гадунья вважає, що в Лісабоні на площах і досі юрмляться люди, як він почув колись тут, на цьому майдані, під старими оспками. Голос у нього збуджений. — А ви знаєте, якось увечері я був на площі Россіу.

— На площі Россіу?

— Еге ж, чоловіче! — стверджує Гадунья і гордо підводить голову. — Я був на площі Россіу і спостерігав рух. Одні там ішли вниз, інші — вгору, величезний натовп, і я все бачив. Коли дивлюсь — на мене скоса поглядає якийсь тип. «Злодюжка», — думаю. Ну й було ж!.. Він підступає бочком і засовує руку мені під куртку. Але ж я гав не ловлю!.. Відскакую вбік і — як заїду йому в пилку; він заточився, вдарився головою об евкаліпт і геннув без тям.

Регіт заглушає останні слова Гадунья:

— Об евкаліпт?!

Тільки цією пезначною подробицею він зіпсував таку гарну історію. Колись усі слухали б його мовчки. А тепер сміються. Але Гадуња править своєї. Ні, він таки був на площі Россії, там, у Лісабоні.

— Невже ви десь бачили площу без евкаліптів, осик чи ще якогось дерева? — запитує він, збитий з пантелику.

Всі регочуть і йдуть геть.

Жоан Гадуња залпшається самотній і сумний. На очі напливають сльози, і п'яний чоловік плаче. Хапастся за осики, обіймає їх і ніжно промовляє до них. Припадає грудьми, немов намагається повернутись у минуле. І сльози його канають на поїдені шашелем стовбури осик.

Отак гине майдан. А особливо шкода його в неділю. Всі поспішають до кав'ярень, у кіно чи на природу. Під кронами тихих осик ні душі.

Саме в такі дні, над вечір, старий Раніту, скрего-чучи зубами, виходить із шинку. Колись він був знаний майстер, користувався ношаною. Тенер він такий бідний і немічний, що навіть не знає до пуття, скільки в нього дітей. Знає тільки напиватися. Дрібний і кволий, він оживає лише від вина. Підстрибнувши, старий щосили б'є цінком по землі раз, удруге, втретє. Підводить голову і безтямно кричить:

— Якщо тут є сміливець, то хай підстрибне, як л!

Але сміливців на майдані вже немає, на майдані немає вже нікого. Раніту водить навколо себе зляканим поглядом. В очах у нього тьмариться, і він знов скрегоче зубами:

— Ох, життя, життя!

Потім, крутячи над головою цінком, обходить величезний майдан життя і знову люто б'є цінком по землі. Пасок у нього розв'язався й теліпається збоку, а сам він, спритний і смішний, розмовляє з давно померлими людьми.

Отак Раніту йде, поки зовсім стомиться. Цінок випадає з рук, і старий втрачає рівновагу. Він заточується й падає — мусить упасти: майдан перестав існувати, і Раніту, хоч і не бажає того, але мусить упасти.

Здіймається хмара пилу, потім новільно й сумно осідає. Порох падає на обірваного Раніту і вкриває його.

Старий уже не бачить, що майдан — це світ за отим півколом усохлих осик. Широкий світ, де відбувається щось моторошне й радісне.

ВОГОНЬ І ПОПІЛ

Пожежник Пуна, Андре Жуліану і я складали нещасливу трійцю. Безперечно, зібралось троє старих невдах і дурнів.

Іноді я й сам це глибоко усвідомлюю. Але що з того? Незначні події часом будять у мене спогади і затьмарюють усе моє життя. І тоді я ще більше замикаюся в собі, стаю самотній і такий безвольний, що не маю сили боронитися від людей. Чи не стану я боягузом? Хто зна. Я знаю лише те, що Антонінья даш Коріш пригадується мені надзвичайно виразно. Вона з'являється переді мною з своїм ясним, серйозним поглядом, але, як завжди, прикрита самою сорочкою. Так, сеньйоре, я бачу її посеред вулиці прикритою самою сорочкою. І лежить вона на руках у здорованя Шіку Білб!

Ця картина затьмарила тридцять років мого життя.

А пожежника Пупу мучило не кохання. Він усе парікав, що тепер нема вже великих руйнівних пожеж, які бушували колись. І ми його розуміли. Чи не крилася в цьому трагедія командира пожежників? Звичайно, крилася. Що ж до Андре Жуліану, то всі в селищі знали, чому він невдоволений. Було йому п'ятдесят років, а батько, заможна людина, все ще не хотів передати синові те, що й так згодом мало перейти в спадщину, і впділяв на день усього двадцять п'ять тостанів¹.

Двадцять п'ять тостанів!

¹ Т о с т а н — дрібна монета.

Зрештою, ми були троє нерозлучних друзів, хоча кожен із нас ішов своєю дорогою.

А тепер, щоб ви знали, з усіх залишився тільки я. Пуна загинув під час пожежі; вогонь тоді бушував добрячий — саме такий, який він любив. А Андре Жуліану лежить при смерті у в'язниці.

Проте вони й досі дуже близькі мені, і щомиті здається, що коли я заверну за рік, то зустріплюся з ними. Іноді я навіть заводжу з ними розмову. Я знаю і чую їхні відповіді, бачу, як вони ворухать губами, сумно всміхаються чи подовгу мовчать. Ось так вони ще зв'язані з моїм життям, і тому я щодня після обіду збираюсь до кав'ярні, де ми завжди зустрічалися. Сьогодні я мимоволі затримався, читаючи цікаву газету. Коли ж отямивсь і глянув на годинник, то відразу кинувся на вулицю. Я квапився так, ніби вони чекали мене...

Але, як завжди, я заходжу до кав'ярні, сідаю за столик у кутку і заспокоююсь. І знов думаю про те, чому я так поспішав сюди. Чому я приходжу сюди щодня?

— Принести каву, як завжди, сеньйоре Портела?

Я розгублено дивлюся на кельнера. Потім несамохіть кричу:

— Га?! — Але відразу лагіднішаю: — Авжеж... каву, як завжди.

Я проводив тут усі вечори з Андре Жуліану і Пупою, пожежником. Тепер я сиджу сам, тож як тільки Мапета ставить на брудний мармур гарячу чашечку й відходить, я, за давньою звичкою, починаю зволікати, щоб згаяти час. Неквапно беру каву, кидаю трохи цукру і н'ю маленькими ковтками. Так я марную децьо чверть години. Скося зиркаю на відвідувачів, що сидять поруч за столами й бесідувать. Переводжу погляд на велике дзеркало, на мух, які кружляють довкола липучки, що спіралями звисає зі стелі. «Чудово,— кажу я сам собі,— ось уже минуло чверть години...»

Далі доходить черга й до цигарки, хоч лікар не радить мені курити. Минає ще хвилини дві, поки нишпору в кишенях і дістаю цигарковий папір, табакерку і запальничку.

І ось я розкладаю все на столі: ліворуч — цигарковий папір, посередині — табакерка, праворуч — запальничка. Потім відриваю папірець, згинаю його жолобком. Згодом новолі відчиняю табакерку і надсипаю на долоню тютюну, перебираю його і аж тоді скручую цигарку. Далі ховаю папір і табакерку, беру запальничку й прикурюю. Іще чверть годивки!

Ось так і пішла слава, що я став несловна розуму. Я це знаю. А втім, дехто таки розумів мене й співчував мені.

Але чого вони хочуть? Я тут сиджу, плачу за свою каву і роблю те, що мені забагнеться!

Винувши груди, я пахкаю димом. Але ніхто не звертає уваги на цю мою визивну позу. Потроху моя голова втягується у згорблені життям плечі, а затуманений погляд звертається в минуле.

Минуле... З глибини часу вкривають уламки спогадів. На мить вони затримуються на поверхні стомленої пам'яті, солодко щемлять і бевладно зникають. Я занлутуюся в невкрасних і уриваних думках. Мене охоплює сонлива кволість. Рантом я здригаюся: з минулого випливає майже роздигнена Антонінья даш Доріш! Ось вона надає на руки Шіку Біло, який стоїть у формі пожежника!

Я злякано підводжу голову й озираюся. Ні, ніхто не здогадується, про що я думаю. І знов я нишком утішаюся, побачивши образ парчепої в самій сорочці. Мої скроні вкриває холодний піт; мене розбирає гнів, що я не можу вернутись назад, у минуле, наповпочати життя. Якби це було можливо! Що мені було до того, що сталося?! Блягуз! Чому я не одружився з Антоніньєю даш Доріш?

Я знову скручую цигарку. Але тепер уже кваплюся, пальці тремтять, і я розсипаю тютюн. Черкаю запальничкою і жадібно ковтаю дим. У дзеркалі, що висить навпроти, бачу своє старе, бліде, аж зелене, обличчя. Я дивлюся на себе, па свос брезкле підборіддя і стискую кулаки, аж пальці хрускають. Боягуз! Саме так — нікчемний боягуз. Я був ним завжди, і тільки друзі допомагали мені зносити такий пестериний і такий коханий образ Антоніньї даш Доріш.

Я завжди приходив перший до кав'ярні. Далі — пожежник Пуна. Завівши одразу розмову, ми бачили крізь велике вікно, як із дому виходить і повільно, важко підіймається вулицею тілистий Андре Жуліану. Я казав тоді з радісним хвилюванням:

— Он іде Андре!

Не минуло й вечора, щоб я цього не сказав. Іноді я думав: «Завтра пе скажу. Хіба якщо Пуна побачить його водночас зі мною...» Але й другого дня відчинялися двері, на вулиці з'являлася незграбна ностать, і я не стримував своєї радості:

— Он іде Андре!

Навіть цісі миті я можу присягтися, що бачу, як він важко стунає від своїх дверей. Але насправді я ледве розрізняю крізь скло його обгорілий будинок у кінці вулиці. Усе таке, як після пожежі: чорна стіна, без дверей, без вікон...

Саме тут, приборкуючи полум'я, загинув пожежник Пуна. А Андре Жуліану ще живий, але він у Лісабоні, за ґратами.

Я знов сідаю, горблюся, насуваю аж на очі капелюх. Але Антоніньї даш Доріш і далі лежить переді мною на руках Шіку Біло. З-під сорочки в неї виглядають груди; довкола зібралася юрба й витріщас очі. Я бачу кожнісіньке обличчя, немов розглядаю фотокартку. О, як я їх ненавиджу!

— Ще одну каву, Мането!

Я потираю руки й чекаю. Потім, задерши підборіддя, випиваю чашечку і бачу в дзеркалі свою жахливу пику. У мене такий вигляд, ніби я щойно випив отруту. Обливаючись потом, я помалу заспокоююсь.

Андре Жуліану, друже мого дитинства, як же ми змінилися!.. Так, сеньйоре, ми дуже змінилися. У школі ми були забіяки. Мало не щовечора нас карали, і ми одного разу влаштували страшний розгардіяш. Поламали парти, класну дошку і вийшли з трофеями — клацтями подертих фартушків, а груди в обох були у чорних плямах, як у медалях. Нас виключили зі школи. Ми саме вивчали писмо, лічбу і малоімовірю історію Португалії, що її нам за допомогою лінійки втовмачував у голови п'яний Жаймі Уреуліну — до речі, ми йому віддячили. Наші батьки сприйняли це як палежне і зробили висновок, що науку ми вже вивчили. Нам стало легше.

Майдак, а згодом божевільні танці на плацу і цілі ночі на вулицях у селищі, де ніхто не дотримувався ніяких законів, стали нашим світом. Світом, повним страху, але більш законним, аніж арифметика Уреуліну і витівки хлопців у школі.

Минув час, і нам довелося-таки змінити своє життя. Ми хотіли стати на добру путь, але почалися спотикання, помилки, омані. З дня на день ми, ошукані й зражені селищем, де багато колишніх плакеїїв зі школи тепер заробляли великі гроші й чесні репутації, розчаровувались і впадали у відчай.

Не знаю, як воно сталося, але з роками я ослаб, змарнів; я висох, став вузлуватий і зморщений, як поточена кора коркового дуба. А Андре Жуліану, що зазнав поразки у безславній боротьбі із скупим батьком, навпаки, погладшав, став огрядний. І коли я часом зводив на нього байдужий погляд, мені несподівано здавалося, що бачу себе в кривому дзеркалі і осягаю істину, яка існує в людях і в речах. Так, сеньйоре, він був

Достоту такий, як колись я, з усією своєю люття, рев-
нощами, заздрощами, поразками, але надутий і бундюч-
ний.

У той час моє обличчя часто перекошувала нена-
висть і я лаявся. Я люто дивився на приятеля і казав:

— Нас обдурили, Андре, нас обдурили!

Я ніколи не знав, чи він здогадувався, про що я
думаю; він тільки машинально відповідав мені, шльо-
паючи відвислою губою:

— Обдурили, друже, обдурили...

Я дивлюсь на годинник. Уже четверта. Злі мухи
кружляють довкола личунок. Я стежу за ними й на-
магаюся вгадати, на яку з тих стрічок, змащених со-
лодкою патокою, вони сядуть. Нарешті я стомлююсь,
і мене знемагає дрімота. Далекий гомін поволі набли-
жається, зростає, і ось я вже чую його виразно. Це
владний голос Пуши, пожежника. Я бачу й чую свого
друга, паче він і справді сидить за моїм столиком.

— Пожежа?! — гукає він. А потім каже розчаро-
вано: — Тепер немає справжніх пожеж...

Поговорити він любив. Пожежник Пуша умів роз-
мовляти навіть тоді, коли справді бунтував вогонь.

— Тепер удень уже не буває пожеж,— міркував
він.— Уявіть: б'є на сполох церковний дзвін, із по-
жарні виїздить автоматична помпа, розмотуємо шланг
і вмить гасимо вогонь. Вогонь?! Який там вогонь, коли
ми нічому не даємо розгорітися!

— Це правда,— збентежено погоджувався я. На дум-
ку мені силувала Антонія даш Доріш, і я, хоч мені
краще було б мовчати, додавав: — Це теж правда...
Тепер немає пожеж...

Наче з'явившись із хмари тютюнового диму, що
наповнює кав'ярню, в іншого боку до столика підету-
пає Андре Жуліану. Він скручує товстими пальцями
цигарку, і його сумні очі ховаються під занухлими по-
віками. Він хитає головою і зітхає:

— Уже нічого немає... Таке життя нестерпне!

— Ваша правда. Таке терпіти просто нестерпно...

Чому я все-таки став другом пожежника Пуш? Я часто запитую себе про це, і на думку спадають різні міркування, які можуть пояснити нашу приязнь. Але я відкидаю їх і роблю висновок, що це просто сталося випадково.

На той час у селищі гаряче сперечалися про вчинки добровольців-пожежників. «Так далі тривати не може!» — заявляли відкрито. Йшлося про те, що найбільшої шкоди мешканцям завдавали не пожежі, а самоукви-пожежники, прагнучи все залити водою і все врятувати. Вони орудували сокирами, ламали перегородки, троцюли без усякого жалю меблі й начиння. А сам вогонь лише злизував лийсь там димар чи поточену шапелем підлогу.

І ось одного дня загорілося у димарі в Еліаша Тарру. Хтось кинувся калатати в дзвін на старій церкві, а господар став у дверях з рушницею наготові:

— Хто ввійде — порішу!

І не дозволив пожежникам ввірватись у будинок; а згодом сім'я, посячи відрами воду, сама загасила полум'я.

Тим часом і з одного, і з другого боку сипалися образи та погрози. Зрештою, пожежники ні в сих ні в тих квапливо залишили подвір'я. Але не минуло й тижня, як Еліаш Тарру з'явився додому з закривавленою головою. Це Шіку Біло відлупцював його після короткої суперечки, що сталася між ними.

Сплативши рахунок в аптеці Дураніша, де його перев'язали, Еліаш Тарру подякував, що йому так дешево обійшлася пожежа.

— А, пу його... аби лиш оті волоцюги не вдерлися в мій дім.

Але перелякане селвице так змінило командира добровольців-пожежників. І листовно домовилося з

лісабонським техніком, що він очолить нашу знеславлену команду. Так у нас з'явився Пупа.

Через кілька днів я вже слухав його цілими годинами. Як на мене, пожежі руйнували життя, а для нього пожежі, завдяки яким він так уславився, стали тепер причиною жалю і гіркоти. Сучасний інвентар, численні крапи на вулицях і нова техніка давали змогу, як про них і писали, легко і швидко гасити будь-який вогонь, що колись було неможливо.

— Я тільки хотів би, щоб ви побачили пожежу на вулиці Мадалени у Лісабоні. Ото був вогонь! — згадував він, збуджений і щасливий. — Загинули десятки людей. Жінки з дітьми на руках кидалися з верхніх поверхів і простягалися на тротуарі. З полум'я вибігали обпечені люди! Драбини ламалися, не вистачало води; ми рубали сокирами, носили відрами пісок. На моїх колегах горіла форма; я врятував багато дітей, жінок, а потім сам упав, зкислений від рап. Мене відвезли з переламаною ключницею та обпеченою рукою до лікарні. Але ми таки погасили ту пожежу, чорт забирай! І я заробив медаль.

Потім Пупа починав журитися. Він розповідав і про інші випадки — про те, як умирали люди, як він їх рятував, як гасив пожежі і як його нагороджували; всі груди у нього були в медалях. Зрештою, Пупа недоволено замовкав, пропускаючи кілька років свого життя.

— А тепер? Тепер я вже нічого не роблю, скінчився чудові пожежі!..

Цигарка в Андре Жуліану гасла, а той навіть не помічав цього. Я певен, що він не чув жодного слова пожежника Пупи, хоч раз у раз пригнічено, гірко кивав:

— Нас обдурили... — На його широкому обличчі роздувалися великі ніздрі, губа відвисала, і він, не чекаючи, поки ми заговоримо про щось інше, заводив про

своє: — Я сварився... сварився з ним увесь ранок. Уже й не знаю, що б я зробив...— Він задихався, страшно блискав очима і тягучим голосом провадив далі: — І з кожним разом усе гірше. Мій батько...

Батько... Нещасний скпар, який щодня давав сніпові двадцять п'ять жалюгідних тостанів! Андре Жуліану не міг нікуди поткнутися. З дому до кав'ярні, з кав'ярні додому, і все. Нужда гнітила його. Відтоді, як Жероніму Алфайяті справив йому з дешевенької тканини сдипий костюм, не раз мінялася мода, але він усе тягав ту одежину. Вопа на ньому розлазилась, а він тернів злидні і не скидав із себе те лахміття навіть улітку. Спочатку я дивувався. Сонце пекло, а Андре Жуліану, обливаючись потом, переходив вулицю в костюмі.

— Адже я знав,— виправдовувався він, опустивши очі.— Піт може котитися й градом...

Звичайно, я замовляв для нього каву і, крім того, позичав гроші. Я, той нещасний писар, якого вигнали з роботи, позичав сніпові багатого чоловіка! Я про це часто думав. Наче й не багато: сьогодні — десять тостанів, завтра — п'ять тисяч рейсів, але з роками назбиралася страшenna сума. Згідно з моїми підрахунками вже перевалило далеко за чотири тисячі ескудо¹. Майже п'ять тисяч ескудо! Я навіть злився.

— Ти сам винуватий! — кричав я йому.— Якби мав розум, то вже переконав би свого батька, що далі так тривати не може. Це ганьба нам усім. Особливо мені, бо я — твій друг, йолоне!

Андре Жуліану червонів і розгублювався:

— Чоловіче, не минає ж і дня, щоб я з ним не полаявся! І сьогодні вранці ми зчепилися. Він, як завжди, почав кричати: «У тебе буде час розтринькати все, коли я помру! А поки я живий, не дам більше

¹ Рейс, ескудо — дрібні грошові одиниці.

Й тостапа! — Андре сумно опускав очі на мармуровий столик. — Коли помре... Але хто ж мені скаже, коли старий помре?

Всі змовкали. Ми з Пуною бажали, щоб Андре Жуліану, повернувшись додому, застав батька при смерті. Але потім я, щоб прогнати цю лиху думку, переводив розмову на інше й пагадував про ще тяжче.

— Авжеж, авжеж, — мимрив я, дивлячись на Пупу. — Теперішні пожежі не можна порівняти з тими, що були колись. — І відчував, що блідну.

Ось уже тридцять років, як те сталося. Якось надвечір коло будинку мого хрещеного батька загорілася дровитня. На нижньому поверсі дрімала після обіду в самій лише сорочці Антонія даш Доріш. Коли вдарив па сполох церковний дзвіп, сім'я залишила її і вийшла на вулицю. Пожежники покинули роботу, подалися додому, натягнули на себе форму і гордо попадавали блискучі жовті шоломи. Зібралися люди. Четверо чоловіків прикотили з горба помпу, і почалася битва.

Мій хрещений батько злякано дивиться, як пожежники висаджують сокирами вікна й витягують на вулицю меблі.

Я прибіг саме в ту хвилину, коли Шіку Біло з'явився у дверях з моєю нареченою на руках. Почувши, як раптом дзенькнуло скло й розлетілися рами, вона втратила свідомість. Сорочка спала у неї з грудей, а пад її білим тілом серед потрощених меблів блищав шолом.

Усі підступили ближче, щоб краще розглядіти дівчину.

Я застиг на місці, безпорадний, скам'янілий, з простягненими руками, наче опудало. І ще й тепер, у цю мить, мені здається, що я бачу захоплених чоловіків, жінок, підлітків, які витріщаються на голе тіло Антонія даш Доріш, моєї щасливої нареченої.

Селище дивилося тільки на неї.

Про вогонь ніхто вже й словом не згадує — його погасили шістьма відрами води. Але дехто й досі каже, що я прийшов невчасно. І я це знаю.

Хіба я міг одружитися з Антоніньєю після того, як усі побачили її в такому вигляді? Я ще й тепер червонію, думаючи, що мало не зробив цього.

Але часом я мучусь від того, що не одружився. Потім забуваю. Старий відлюдько. Я ненавиджу і обожаю вогонь так само, як пожежник Пупа. Тільки Андре Жуліану все гірко зітхає.

— Та говоріть про щось інше! — бурчав він. — Завжди те саме...

Проте одного дня він таки пересилив себе і зацікавлено почав слухати. Як і я, він ставив запитання, тривожні запитання, що вникали після тривалої мовчанки. І пожежник Пупа знов розповідав пам:

— Вогонь спалахує завжди так, що спочатку його ніхто не помічає. Це — перше, на що треба звертати увагу. А коли його нарешті помічають, він уже небезпечний...

І Пупа наводив приклади: будинки, від яких лишився тільки попіл, мерці, медалі... А я бліднув і бачив перед очима образ нареченої. Одного вечора Андре Жуліану несподівано підняв свою велику руку й попросив, щоб ми заговорили про щось інше. Ми здивувалися.

— Чоловіче, — образився Пупа, — раніше ви любили слухати про пожежі, а тепер просите й не згадувати про них!

Дебелий Андре Жуліану схопився на ноги, блимнув страшними очима:

— Любив? Я? — І безпорадно уяв на стілець.

Я здивувався і почав розпитувати його. Андре Жуліану, похнюпивши голову, лише відказав:

— Нічого... Нічого не було.

Після того чоловік не приходив два дні, і ми вже думали, що він занедужав. Та пі — Андре повернувся живий і здоровий. «Я був дуже заклопотаний», — пояснив він. І ми, як завжди, заговорили про свос.

Так минуло кілька вечорів, і ось однієї ночі я раптом прокинувся — бив на сполох дзвін старої церкви. Я швидко вдягнувся. «Це на пожежу!» — подумав я. Охопений тривогою, вискочив на вулицю. «Де горить, де?» — зашитував я зустрічних. І біг поперед усіх — уже й сам не знаю, звідки в таких випадках у мене береться сила, я відчуваю себе молодим і спритним. Я минув вулицю Дірейта, перетнув майдан і спустився вниз, де бушувала пожежа.

Горіло в будинку Андре Жуліану!

Полум'я бурхало з вікон, і на дахах сусідніх будинків тапцювали великі червоні тіні. Балки завалилися, почувся глухий удар, і над дахом знявся вихор іскор.

Серед пожежників я побачив і Пупу. Так, це був він. У величезному жовтому шоломі він здавався ще меншим і ще похмурішим.

— Чудова пожежа! — гукнув я йому.

Аж тоді я побачив, як у нього скривилося обличчя. Він свистів без усякого завзяття, мляво віддавав накази і все відступав від полум'я. Я перейшов через вулицю, щоб не бачити, як усе його невеличке старече тіло тремтить від страху.

Пожежник Пуна, виходить, боявся вогню!

На другому боці тротуару в гурті я зіткнувся зі зморшкуватим Шіку Біло. Ми розуміюче презирнулися.

— Так, сеньйоре, — сказав він. — Пожежник Пуна боїться вогню... Нещасний, це вже йому не під сплу. — Він ступив крок, спираючись на милці, — його скрутили ревматизм і старість. Потім глянув на полум'я і буркнув: — Ах, якби це було в мій час!..

В його час! Я відійшов убік — образ Антоніні даш Доріш стояв у мене в очах. Раптом я помітив, як зблід Андре Жуліану. Я поклав йому на плече руку й багатозначно сказав:

— Побудьте тут. Є пожежі, які навік роблять людину нещасливою, але є й інші, які її рятують.

Андре Жуліану не почув мене. Його гладке підборіддя тремтіло, і він вражено дивився на підналений будинок. Я звернувся до нього ще раз. У цю мить поруч пройшов Пуна. Підвівши очі, він суворо глянув на злякане обличчя нашого товариша і гукнув:

— Сеньйоре Андре Жуліану!

І аж тепер я помітив, що вогонь охопив будинок уже з усіх боків. Я злякано крикнув:

— Андре!

Андре Жуліану зіщулився і сховав обличчя в пухких долонях.

Я обернувся:

— Друже Пуна, рятуйте старого! Чуєте, я знаю, що ви, коли захочете, врятуєте його.

Пожежник Пуна глянув на мене і зрозумів, що я мав на увазі всі його героїчні вчинки, про які він оповідав усі ці роки. Вираз його обличчя викликав у мене жаль. Я бачив, як він обернувся, перебіг вулицю й, кинувшись у двері палаючого будинку, зник у густому диму.

— Тримайся, Андре!..

Струмені води з шпінням лилися на полум'я. Пожежники на драбинах боролися з вогнем, як могли; решта подалися в будинок. Час від часу у вікнах з'являлися темні постаті. Я ніколи не бачив такої пожежі.

Збіглося багато людей; трос пожежників виносили надвір старе й вузьке залізне ліжко. Одежа майже вся згоріла, й на ліжку виднілося обвуглене тіло батька Андре Жуліану.

Я пересилив себе і підійшов ближче.

У старого були прив'язані до ліжка руки й ноги. Дивитися на нього було неприємно. Я вже був повернувся, щоб утекти геть, коли з'явилися ще два пожежники. Вони несли мертвого Пупу. Його стиснуті пальці тримали шматки вірвочки, яких бракувало на ліжку.

До пізньої ночі я тинявся по вулицях, немов п'яний.

Тепер я вже трохи оговтався після потрясіння, яке тоді пережив. Тільки дивитися на пожежу я вже не можу, хоч би й хотів.

Все минулося. Але всюди, хоч би де я був, згадую про своє нещастя.

І знов я сідаю де-небудь — удома чи тут, у кав'ярні,— випиваю чашечку кави і скручую цигарку. Потім стискую кулаки, аж пальці хрускають. А тоді з'являється Антонінья даш Доріш. Смаглява, свіжа, і її молоді дівоче тіло ледь прикрите білою сорочкою. І так годинами стоїть вона перед моїми повними сліз очима.

Зрештою, вже нема Шіку Біло, який тримав її на руках. Є пожежник Пуна. Біля нього — Андре Жуліану, мій товариш у нещасті.

І це все, що я беру з життя!

РІЗДВЯНА НІЧ

З галасом ввалилося троє солдатів. Жінка схопилася із стільця. Вона мало не надала з ніг, так хотіла спати. Очі злипалися, голова схилялась над дитиною, що спала під подертою хусткою. Світло газової лампи ледь блимало в темному шинку. Похитуючись, солдати підійшли до стойки:

— Винця, тільки доброго!

Вона підвела голову. Через стойку над нею схилялися три голови з роззявленими ротами й посоловілими очима. Мимоволі простягла руку до лампи і підкрутила гнотик; од світла по кутках замиготіли тіні. Злякана дитина зайшлася плачем.

Жінка знову глянула на солдатів:

— Чого це ви вриваєтеся серед ночі, грім би вас побив!

— Хочемо випити і трохи посидіти.

Вона протерла запалені очі. Котра тепер година? Позіхнула.

— Три склянки червоного?

— Ні,— сказав здоровань.— Літрову пляшку!

Жінка підвелася. Поклала сина, який без угаву плакав, у колиску, збиту з двох дощок і застелену овчиною. Потім торкнула ту колиску, і вона загойдалася, а дитина все квилла й сукала рученятами. Жінка випросталась, і дроз пройняла все її худе тіло.

Згадай-но, Маріє, згадай-но,
Згадай же, люба Маріє...

Співало двоє солдатів. Вони плескали шкарубками долонями в лад пісні й, високо закидаючи ноги, стрибали по темній підлозі шинку.

— Припиніть, а то вижену на вулицю. Чуєте? Годі! Один солдат сплывся, скинув кашкета і поклав його на брудну й липку стойку:

— Не гнівайся, Маріє.

— Вижену геть, я вже сказала,— промовила жіпка кволим голосом.— Пийте і йдіть собі. Мені пора зачиняти шинок.

— Облиш. Тобі ж потрібні наші гроші, а ми платимо так, як і всі.— Дрібна постать солдата потонула в довгій до п'ят шинелі. Піднятий комір торкався вух, відстовбурчених і червоних від холоду. Обстрижена наголо голова здавалася посипаною борошном, а на худорлявому смаглому обличчі всімался неспокійні оченята.— Сьогодні свята ніч, не гнівайся, Маріє. Ми прийшли сюди випити й поспівати, сто чортів! Гей, хлопці, ще по одній?

Солдат ухопився за край стойки і всім тілом відштовхнувся. Далі, вступивши в порожнечу невидючий погляд, затяг:

Хто ж ті славні кавалери,
Що над морем втрюх стоять?..

— Та годі тобі! — крикнула жінка.— Ви всі уже п'яні. Не треба було пускати вас. Пийте і йдіть собі, бо мені нема коли, кажу ще раз!

Усмішка знову майнула в очах солдата:

— Облиш! Ми перехпили по склянці, що правда, то правда. Але ж сьогодні не гріх випити! — Він знизав плечима; обстрижена голова майже зникла в шинелі.— Зрештою, ми нічого такого не робимо. А як же інакше солдат відзначить свято?

Жінка схилилася над заплаканою дитиною і знов гойднула коляску. Від клопоту і втоми худа Марієна спинна геть згорбилася.

Марія підвелася, відкинула з чола волосся:

— Прошу тут не співати. Пийте, балакайте без крику, а для співів уже пізно.

Здоровань нахилився до неї і лягнув долонею по стойці.

— Винця! — гаркнув він.— Годі базікати! Тепер пригорташ ти, Шіку Валіньяш! А то відразу стаси забудьком, як треба труснути гаманцем. Правда ж, Мого черга, Шарпеку?

Завжди мовчазний, найжачений Шарпеку, що весь час непорушно дивився на колыску з дитиною, обернувся. Віп піби прокинувся від болісних роздумів. Потім схопив за руку здорованя.

— Мені треба було зразу дати йому,— проказав він напруженим голосом.— Шіку сам напрошувався, аби його зацідили так, щоб заорав носом у землю. Але ти схопив мене, Луїше Палміту... І даремно. Та більш так не буде.

Шіку Валіньяш і собі огризнувся:

— Це я забудько? Я? По-твоєму, я люблю гроші, Луїше Палміту?

Він відгорнув полу просторої шинелі, дістав з кишені штанів кілька монет, порахував і лягнув шми по стойці:

— Шістнадцять тисяч двісті! Гей, Маріє, дивись, усе на вищо! Але, якби ти захотіла, було б на іше... Та не кривися! Мерщій, нас чекає ділова розмова. Подай-но літрову пляшку. І три склянки.

Солдати сіли в кутку за потрісканий і брудний стіл. Марія напла склянки й поставила пляшку. Тоді вернула до колыски й тихенько заспівала, намагаючись приспати сина.

Луїш Палміту закинув голову назад і одним духом вихливав склянку. Здригнувся і налив ще одну. Широке й коцаве обличчя Шарпеку розм'якло і піби розлилося. Погляд у нього був каламутний.

— Даремно ти стримав мене, Луїше Палміту,— сказав Шарпеку.— Більш ніколи не хапай мене за руку, чусш? Кожен сам собі хазяїн. Тут теж. Захочу встряти

в бійку, то нема чого ні тобі, ні комусь іншому лізти до мене.— Він схопив склянку.— Кожен сам собі хазяїн...

Загорнена в ганчір'я дитина плакала, аж заходилась. Жінка легенько колихала її.

— Твій хлопець не замовкає, Маріє,— сказав Валіньяш, і губи в нього розтяглися в широкій посмішці.— Чисто тобі цуденя, коли йому надівають намордник. Погодуй груддю хлопця, жінко!

— Я знаю, чого ти хочеш... тільки не дивися,— відповіла жінка, не підводячи голови, і схилилася над сином.— Але він не хоче ссати, в нього болять животик. Чого я тільки не робила, а йому не легше. Треба піти до лікаря. Ніжк не втихомириться, проплакав весь день і увесь вечір. Але тепер винуваті ви. Хлопець уже спав, а ви збудили його своїм галасом.

— Який там животик! Він голодний. Погодуй його, Маріє. Дай йому цицьку, якщо хочеш, щоб він замовк.— І Валіньяш засміявся, блискаючи неспокійними очима.— Навіть я мовчу, сто чортів!

Знадвору долинули співні. То були колядники. Люди співали під вікнами, на вулицях, на площах. Потім замовкали, чекаючи доходу, і поглядали на холодне небо, де мерехтіли далекі зорі. Час від часу перегукувалися солдати і заводили своїх пісень. Вони забували про різдво, і їхні голоси повнилися тугою. Тугою за іншим життям, за домівкою. Одна пісня лунала все голосніше, набираючи сили:

О Бежа, моя недоле,
Земле страшна і не близька...

Солдати круг столу понімали. Рука Луїша Палміту в підпесеною до губів склячкою зупинилася, потім опустилась і стукнула по чорній стільниці.

Була саме третя година,
Як вирушив я до війська...

Луїш Палміту підхопився:

— Хлопці!..— Він глянув на своїх товаришів. Але ті сиділи похнюплесі, і було видно тільки їхні кашкети. Луїш обернувся: — Маріє! Я тут сміюся, а в цей час там, у горах, моя старенька мати плаче!

Зіпершись на лікті, Шарнеку схилився над столом, порожня склянка зникла в його шкарубкій долоні.

— Я був вільний, робив, що заманеться...— промовив він.— А тепер? Тепер там, у казармі, всі командуєть мною, ганяють, як цуцика. Хто я такий тут, у Бежі? Ніщо. Чого я пішов у те військо, Палміту, що мене забить у ньому? Ні, хлопці. Я ніколи не хотів до війська, ніколи не хотів такого життя. У жнива я був косар, а як треба — ставав землекопом. Я заробляв на прожиток. Ви чуєте? Я заробляв собі на прожиток! Запрягав пару волів і орав облоги, і ніхто до мене нічого не мав. Борозни — як струни, з кінця в кінець! Я співав своїм сумирним волам, і вони спокійно вели борозну. Я це так любив...

Дитина заснула, знеможена плачем. Марія поправила на хлопчику хустку. Деся на вулиці лунала, віддаляючись, пісня:

О Бежа, моя недоле...

— Бідненька, вона не хотіла, щоб я кидав її,— знову почав Палміту.— Але так сталося...— Він сидів, вступившись у пляшку, і йому було зовсім байдуже — слухають його чи ні.— Так сталося. Нас восьмеро братів, і вже нікого не лишилося біля матері, друже Шарнеку. Вона завжди благала: «Не кидай мене саму. Твої брати не хочуть і ніколи не хотіли й знати мене. Але якщо й ти покинеш мене, я вб'ю когось із вас». Отака вона жорстока. Одначе то тільки на словах. А насправді мати душі не чула за мною. Вона дуже стара й бідна. Геть безпорадна. І боїться залишитися сама, щоб

не вмерти з голоду. Якщо не матиме годувальника, хто ж її догляне?

Валіньяш підвівся, перехилив склянку. Ноги вже не слухалися його. Він зціпив зуби і ледве доплентав до стойки.

— Хочу тобі щось сказати, Маріє.— Валіньяш простяг руку і схопив жінку за плече.— Якщо хочеш... Коли вони підуть, не замикайся, тільки причини двері, га? Я вернуся... Ось поглянь...

— Ти вельми щедрий,— втомлено сказала жінка й відійшла.— Щедрий, але ж ти п'яний.

Валіньяш відкотів полу шинелі, але піяк не міг потрапити рукою в кишеню.

А Палміту й Шарнеку все гомоніли про свос, потім замовкали і зпов говорили. Час од часу вони кидали люті погляди один на одного. Затаєний гнів раптом виривався назовні, і очі в них зловісно поблискували. Далі починалось те саме: голови мляво похитувались на плечах, і чувся тягучий голос:

— Я заробляв і добре заробляв на будь-якій роботі. У жнива наглядач навіть ставив мене попереду. Ти слухася, Луїше Палміту? Понереду, щоб вів інших. Я брав на повну ручку і ступав неквапом, а коли хотів, загапав до поту всіх. Був, як лев... Потім ішов на ярмарок і там показував себе. Я був чоловік, Луїше Палміту!

Валіньяш нарешті добув монети і почав тицяти їх Марії:

— Ось поглянь. Це тобі. Ну? Прихлипш двері, а я втечу від них одразу за рогом і вернуся до тебе.— Він важко дихав. Потяг її за руку: — Хочеш, Маріє?

— Я нічого не хочу, пусти мене,— пручалася жінка.

— Чому не хочеш? Хіба я гірший за інших? Чи в мене гроші не такі, як у всіх?

Він знову спробував схопити її за руку. Жінка сахнула, штовхнула колиску і збудила сина. Дитя під-

воло слабенький кулачок, розплющило очі і заплакало. Жовтувате личко й великий лоб по-старечому зморщились.

— Нас восьмеро братів, і всі покинули її. Мати цього не знає. А вона ж за мною душі не чула... Я віддавав їй майже всю платню. Бач, якого рідва діждалася, бідна...

Ухилляючись від солдата, Марія вийшла з-за стійки:

— На сьогодні досить, я замикаю двері. Хто буде платити?

Палміту підвів голову і, немов нічого не чув, проказав:

— Я тут сміюся, а там, у горах, моя мати плаче, Маріє.

Валіньяш простяг па долоні кілька монет:

— Візьми. А якщо хочеш решту, то сама знаєш...

— Даремно ти нас розборонив,— правив своєї Шарнеку.— Там, у казармі, всі мною командують. Я вже не чоловік, я ніщо. А ти знов хапаєш мене, падлюко!

Палміту схопив товариша за шпнелъ:

— Заткни пельку!

— Пусти!

Шарнеку позадкував, ненароком штовхнув лавку до стіни. Палміту впав на пляшку, і вона скотилася па долівку. Враз Палміту схопився на ноги, підвів голову. Вони вже не могли стримати в собі скажену лють. Їхні обличчя закам'яніли. Солдати грізно насувалися один на одного.

Марія кинулася розводити їх:

— Ану не здіймайте мені тут гарндеру! — Її квоний голос зривався па високі, жалібні нотки.— Ідіть собі! Я хочу замкнути двері!

Шарнеку вибіг на середню вулиці:

— Тепер хапай мене, Луїше Палміту! Иди сюди, якщо ти чоловік!

Марія штовхала в груди Шіку Валіньяша, і той поточився, направлячи вперед:

— Чуєш, я зараз вернуся...

В колиці дитина плакала, аж заходилася. А десь на темних вулицях дедалі голосніше лунала пісня.

— Якщо хочеш, дам тобі гроші відразу.

Жінка насилу причинила двері. У вузьких завулках Порташ-ді-Мура чулися співи. Немов плач, линула хвала синові божому:

На снігу бідненький хлопчик,
Він ридає і тремтить...

Двері швидко грюкнули, заскреготав металевий засув. Розлючений Шіку Валіньяш стис кулаки і відвернувся.

Подавшись уперед, усі троє поставали. Але ось їхні очі привичаїлись до зоряного світла, обличчя задубіли від холоду, і солдати вражено дивляться на безмежжя скорботної ночі.

— Ану хапай, якщо ти можеш! — порушив тишу страшний крик, і Шіку Валіньяш відступив. Раптом Луїш Палміту зняв ремінь і намотав один його кінець на руку. Потім ступив убік, другий кінець ременя злетів у повітря, і пружка влучила Шарнеку в обличчя. Шіку Валіньяш теж розстебнув свій ремінь. Шарнеку притнувся і кинувся вперед.

Всі троє мовчки збилися в купу й, важко хекаючи, почали штурхати один одного куди попало кулаками. Знемацька Валіньяш випростався, схопився руками за живіт і, мов підкошений, упав на тротуар.

— Рятуйте! Мене вбивають! — закричав він.

На якусь мить його товариші застигли з піднятими руками; Шарнеку ще міцніше стис колодочку складаного ножа. Заціпеніння минуло, і обидва кинулися в різні боки, гупаючи чобітьми.

А з Порташ-ді-Мура, мов здавлене ридання, наближалася пісня:

О дитинко моя люба,
Хай тебе боронить бог...

СІЛЬСЬКЕ КОХАННЯ

Ополудні Еліаш Каррушка приїхав на гору Алба Гранді. Будинок, у якому всі вікна й двері були зачинені, видався йому пустою; тільки Майя, що давно служив у маєтку, зачувши кімський тупіт, визирнув із винного підвалу. Еліаш Каррушка скочив з коня і, тримаючи в руках повід, твердою ногою рушив через рбите подвір'я; високий, дужий, він зупинився перед селянином і, трохи нахилившись уперед, різко запитав:

— Де син твого хазяїна?

Майя уважно глянув на потемніле, кілька днів не голене обличчя.

— Вчора всі поїхали до селища...— насторожено проказав він.— Але хазяїн Антоніу ще сюди повернеться.

— Сьогодні?

— Так, сеньйоре...

Еліаш Каррушка нерішуче водив по землі великими, вирячкуватими очима.

— А що,— поцікавився Майя,— є новини?— І старий, не дочекавшись відповіді, удавано байдуже дістав табакерку й знехотя почав крутити цигарку. Він уже хотів був чиркнути запальничкою, але враз підвів голову, і його затінені старим капелюхом очі примружались:

— Мені здається, ото він їде.

Еліаш Каррушка обернувся.

Через долину, залиту сліпучим сонячним промінням, до пагорба скакав вершник. Підїхавши до кам'яного дуба, що самотньо стояв на рівнині, він пустив коня

чвалом. Майже біля самого двору кінь несподівано спіткнувся й, витягнувши морду, впав на передні ноги. Вершник вислизнув із стремена і покотився по землі.

Розвівши в чеканні руки, старий Майя неквапно ступив два кроки. Еліаш Каррушка стояв непорушно, немов нічого не сталося.

Антоніу ді Алба Гранді швидко підвівся. На його худорлявому вилицюватому обличчі хижо блищали очі. Він смикнув за повід і, вдаривши коня носом під бік, звів його на ноги. Кінь позадкував, витягнувши шию й кульгаючи. Алба Гранді тихенько свиснув і заспокоїв його. Тоді нахилився, узяв коня за ногу, кілька разів зігнув її в коліні і помацав сухожилля.

— Я цього чекав! — сказав він Майї, що саме підійшов до нього. — Відведи коня в стайню!

Потім випростався і пішов через подвір'я. Він був у куртці, що гарно облягала його високу, широкоплечу постать, і в рудих чоботях. Він ніяк не міг заспокоїтись, що впав із коня, і його чорні очі гнівно блищали.

— Я впав, бо кінь схарпудився! — Але, придивившись до обличчя Еліаша Каррушки, зупинився і настороживсь, ніби випадково зіткнувся з ворогом. — Що таке?

Еліаш Каррушка зачекав, поки старий Майя відведе коня, тоді відповів:

— Я хочу з тобою погопорити. Я прийшов сюди, щоб поговорити з тобою.

Обидва мовчки подивились один на одного.

— Слухай, — неквапно почав Еліаш Каррушка. — Ти залицявся до моєї сестри, вже всі про це знають... Але ти зв'язався і з дочкою хазяїв із Педроза, з тією, яку звуть Забела...

— А тобі що до цього?

— Нічого, проте... — Еліаш Каррушка помовчав. — Проте мені переказали, що сьогодні Забела приходила до мене, хотіла про все розповісти... Зрозумій мене пра-

вільно: я не хочу сваритися, але, якщо вже так сталося, нам з тобою треба поговорити. Я все сказав тобі відверто.— І нібито падався піти геть.

— Стривай! — гукнув Антоніу ді Алба Гранді.— Я розумію, ти прийшов сюди не для того, щоб лякати мене, як хлопчика...

Еліаш Каррушка обернувся і, втягнувши голову в широкі плечі, зачекав.

— Але ти й сам знаєш, що не на того натрапив.

— Знаю,— відповів Еліаш Каррушка.— Я старший за тебе і розумію, що таку справу наказом не вирішити. Ти сам повинен її залагодити. Але я своє слово сказав, раз і назавжди.

— А тепер ти послухай мене.— І Алба Гранді гордо підвів голову.— Я вже місяць упадаю за твоя сестрою, а Забелу знаю вже давно. І буду щирим з тобою: я ще не знаю, котра з них мені більше до вподоби. Коли вирішу, тоді й буде.

Еліаш Каррушка здригнувся. Стиснувши зуби, він лише прохрипів:

— Вибирай швидше, Антоніу ді Алба Гранді. Вибирай, поки не пізно! — Потім скочив на копя і помчав геть.

Високо піднявши голову, Алба Гранді стежив за ним і криво посміхався.

А біля воріт, у затінку, чекав старий Майя.

Антоніу ді Алба Гранді неквапно повернувся і зайшов до стайні. Оглянув у копя погу, вже обмотану на коліні вицвілою шматиною, і ще дужче занепокоївся.

Згоряючи від нетерплячки, Майя поцікавився:

— Що сталося?

Алба Гранді нильно глянув на слугу, немов аж тепер помітив його.

— Слухай,— сказав,— кінь, як я розумію, тепер не скоро піде?

— Ще б пак! Він уже охолов і не ступить жодного кроку.

— Гм. Що ж його робити?.. Запряжи мулів. Та швидше.

— Мулів? — перенптаа Майя.— Куди ж ви поїдете, хазяїне?

— Багато знатимеш, чоловіче. Роби те, що тобі кажуть.— І, вийшовши в стайні, рушив через подвір'я.

У будинку Антоніу взяв з пічного столика пістолет і, оглянувши обойму, поклав його в кишеню куртки.

Коли вернувся, підвода вже чекала його. Ззаду старій Майя поважно й неквапно прив'язував плетений кошик, у якому звичайно возять сіно для мулів. Антоніу ді Алба Гранді виліз на цей екіпаж. Натягнув стоячи віжки, підняв батіг і стьобнув тварин. Підсакаючи на грудках і здіймаючи хмару куряви, підвода рушила в подвір'я.

Через півгодина Антоніу ді Алба Гранді зупинився на перехресті біля заростей коркового дуба. Тут проходить Забела, коли йтиме до Каррушки. Антоніу поставив підводу під рідкою кроною великого дуба, щоб сховати від пекучого сонця мулів, і сів на землю, прихилившись спиною до стовбура. Не спускаючи ока з дороги, що тяглася через дубняк, припалив цигарку і став терпляче ждати.

О тій порі над рознеченим на сонці й безлюдним степом не видно було навіть жодного птаха. Проте день уже схлявся надвечір, спека трохи спала, і на потріскалій, вкритій курявою землі довшали тіні від дерев. Мули раз у раз стріпували головами, відганяючи мух, і дзвіночки лунко дазеленчали й сколихували глибоку тишу.

Раптом Антоніу ді Алба Гранді схопився на погн: вдалині між дубами показалася Забела. Він сховався за возом і, як тільки дівчина дійшла до перехрестя, ступив їй назустріч:

— Куди це ти?

Забела підвела на нього погляд. Вона була ще зовсім молода, струнка, під широкою спідницею вгадувались округлі стегна, а поїдена мілью шаль прикривала високі й пружні груди. На голові в дівчини був воловічий канелюх, а хусткою вона затуляла рознашіле обличчя. Великі чорні очі злякано блиснули:

— А тобі яке діло?

— Я знаю, Забело...

— Ну, коли знаєш, то пропусти мене.

— Ні, я не хочу, щоб ти йшла.

— Пропусти!..

Пухкі Забеліні губи ледь-ледь тремтіли. В їхньому рішучому зламі прозирала впертість. Дівчина глибоко дихала, в неї підіймалися і опускалися груди:

— Сьогодні має з'ясуватися — або я, або вона.

Забела звернула вбік і хотіла була йти. Тоді Антоніу схопив її за руку. Дівчина рвонулася, але марно; її канелюх покотився на землю. Вона злякано скосила очі й прошенотіла:

— Не бий мене!

Антоніу ді Алба Гранді зрозумів, що даремно старався: Забела все одно піде до Каррушки. Гнів відбився на її обличчі; кутики губів у неї знову сіннулися, немов вона ось-ось посміхнеться. Знепацька він схопив її за попереk і поніс до воза. Там сягнув рукою в кошик і дістав віршовку. Поклавши дівчину на землю, зв'язав їй руки й ноги.

— Поїдеш зі мною! — вигукнув він. — Знай, що тут я наказую! — Потім витяг із кишені хусточку й скачав її. — Так, я! — люто повторив він. — Я сам вирішую свої життєві справи! Сам!

Він силоміць розтулив дівчині рота, вставив між зубів скачану хусточку і зав'язав її подвійним вузлом на потилиці. В широко розплющених очах Забелі блищали жах і зненависть водночас. Антоніу ді Алба Гранді

поклав свою кохану в кошк. Тоді він підібрав її капелюх, кинув його на віз, прикрив мішком і рушив.

Приїхавши до гори, де жив Каррушка, він зупинився. Сплигнув з воза й піднявся на схил.

Помітивши його, двос слуг одразу вийшли на подвір'я. Адріана чекала його в дверях. У кінці коридора біля кімнати Еліаша Каррушки з'явилася мати, опасиста й шизька жінка, вся в чорному.

— Ходімо зі мною,— наказав Антонію.— Я хочу тобі щось сказати.

Адріана зійшла з порога. Вона заперкоєно поглядала на Албу Гранді, немовби вивчала його обличчя. Дівчина була середня на зріст, мала блакитні очі, світле, хвилясте волосся. Ніздрі її гарненького носа нервово посінувались, піби в тварини, яка до чогось приплюхується. І хоч Адріана трималася обережно, проте ступала вона легко, невимушено. Зате високий Антонію йшов поруч неї важко, і з кожним кроком руді чоботи гупали по землі й брязкали шпори.

Вгорі у дверях з'явився біля матері Еліаш Каррушка. А з тераси, немов чекаючи наказу, за гостем стежили двос слуг. Еліаш Каррушка заспокійливо кивнув їм головою. Чоловіки відійшли в глибину тераси і поставали там, насунені, уважні.

Антонію ді Алба Гранді підвів Адріану до підводи й зупинився так, щоб дівчина стояла спиною до кошк.

— Я приїхав сказати тобі те, що ти вже й сама знаєш,— почав він.— Мені жаль, що ти дізналася про це не від мене. Але я ніколи й нічого не приховував. А сьогодні твій брат прийшов до мене з розмовою, яка мені не до вподоби...

Опустивши очі, Адріана лагідно промовила:

— Я не розумію тебе, Антонію...

— Неправда! Ти чудово мене розумієш! — заперечив Алба Гранді й підвів за підборіддя її голову.— Поди-

вись мені в очі, я хочу, щоб ти добре затирила те, що я тобі зараз скажу.— Він відпустив її підборіддя й провадив далі: — А скажу я ось що: я ще не знаю, кого дужче люблю — Забелу чи тебе. Але вибір зроблю я сам і не потерплю, щоб хтось утручався в мої справи.

Адріана відступила назад і відвела погляд. Потім глухо і невдоволено промовила:

— Як ти смієш порівнювати мене з тією... з тією, що з гори Педроза?!

Кошик гоїднувся, і в ньому зашурхотіла солома. Адріана насторожено обернулася.

— Не ганьби того, кого не знаєш,— спокійно сказав Алба Гранді.— Вона така сама чиста, як і ти. Я нікому нічого не винен: я вільний робити те, що схочу.

Адріана донитливо глянула на Антоніу і ледь схилила набік голову, немов зібралася слухати. Здавалося, до неї знов вертається давня недовіра.

— Отже, ти приїхав сюди лиш для того, щоб образити мене...

— Образити тебе? — здивувався Алба Гранді.— Мені таке й на думку ніколи не спадало! Я приїхав лише сказати тобі про те, що діється. Тепер я їду.

Ніби не вірячи йому, Адріана похмуро ждала того, на що так сподівалася. Знов до її вух долинув шурхіт соломи, потім глухо дзеленькнули дзвоники. У кошику хтось натужно ворухився, вгадувались навіть обриси тіла. І давня недовіра спалахнула в очах Адріани. Ніздрі її нервово роздулися. Вона глянула на коханого з німим і владним запитанням.

Товсті губи Алби Гранді розлились в усмішці. Його завжди суворе обличчя засіяло щиро й відверто:

— Не бійся, то гірська кізка, я спіймав її по дорозі. Ця кізка закохана, вона не заподіє шкоди ні тобі, ані твоїм родичам!

Кошик погоїдувався з боку на бік. Шурхотіла солома й чулося перозбірливе хрипіння. Обличчя Адріани

гнівлю скривилося. Безсила щось зробити, вона обернулася і неквапно пішла схилом угору.

Антоніу ді Алба Гранді скочив на воза і повернув на дорогу, якою сюди приїхав.

Він усівся на передку, звисив на дишло ноги і припалив цигарку. Бже далеко від гори до його вуха долинув кіпський туніт. Не обертаючись, Антоніу дістав з кишені пістолет і поклав його за науху.

Прискакавши чвалом, Еліаш Каррушка сплигнув біля воза на землю і ще кілька кроків пробіг обіч коня.

— Що ти сказав моїй сестрі? — крикнув він. — Чому вона вмивається сльозами, й ніхто не може витягти з неї жодного слова?!

Антоніу ді Алба Гранді спустився з воза і, обіпершись ліктем на передок, пішов за мулом. Потім спокійно відновів:

— То наше діло. І коли вона плаче, то це ще нічого не значить. Просто закохані посварилися...

Адріанні брат миттю сягнув рукою до кишені. Алба Гранді трохи підняв руки, і поли його куртки розійшлися, оголивши рукоятку пістолета.

— Роби, як знаєш, Еліаше! — ошкірився він. — Я готовий до всього!

Обидва ненорушно застигли на місці, напружені до краю. І вся долина спохмурніла й притихла, немовби влякано чекала чогось страшного. Нарешті Еліаш Каррушка витяг руку з кишені.

— Я знаю, чого ти вартий! — кинув він. — Але моя сестра вилутана в неприємну справу, розумієш? Отож остерігайся, бо може настати день, коли я все пригадаю! — І насторожено замовк, утунивши очі у спокійного Албу Гранді. — Можеш їхати, — додав. — Чого ж ти чекаєш?

— А нічого. Я тут стою просто тому, що хочу.

Еліаш Каррушка хитнув головою і крутнувсь на ногах, які в нього чомусь підгиналися. Він не знав, що робити. Нарешті скочив на коня, люто вдарив двічі шпорами під боки і припав до гриви. Він тікав геть, щоб не вчинити злочину.

Коли Антоніу ді Алба Гранді досяг перехрестя, він звівся на возі навстоячки й уважно обдивився навколо.

Наближався вечір. В сучкуватому і товстому гіллі корячкуватих дубів, що вперто пнулося вгору, згущалися сутінки. На пагорбах блищало чорне каміння; тут і там дуби схилялися до землі, немов щось відслуховували. Якийсь птах довго і сумно кричав у небі.

Антоніу ді Алба Гранді підняв із кошика свою кохану, витяг з її рота хустку і порозв'язував на руках і на ногах вірвовки. Потім відступив трохи вбік.

Приголомшена Забела похитнулася. Їй хотілося гірко плакати. Боліли руки й ноги, запливали сльозами очі, з куточка вуст збігала цівочка крові. Навіть не струснувши з себе соломи, дівчина нерішуче ступила кілька кроків. А тоді стисла кулачок і кинулася лупцювати куди вонало Албу Гранді.

Знесилившись, Забела розначливо повисла на Антоніу. Вона поклала голову на широкі груди свого милого і зайшлася нестримним плачем.

Усміхаючись, Антоніу пригорнув її.

— Забело, мені здається, що я вже зробив вибір...— прошепотів він.— У тебе принаймі моя вдача: все, що ти переживаєш, видно у твоїх очах!

Ніколи вона не відчувала себе такою слабкою і беззахисною, ніколи так не потребувала його підтримки, його чоловічої сили. І Антоніу ді Алба Гранді спрагло припав до дівочих вуст.

СВІДОК

Щоб скоротити шлях, Іву Мура, втікаючи від грази, погнав гнідого вниз кам'янистими водоріями, які круто спадали у вузьку й довгу долину Моргадіу.

Під густими кронами каштанів стояли похмурі сутінки, і час від часу шуміло листя, тріпочучи на теплому вітрі. Гарячий кінь мчався чвалом, розбиваючи пісковик на шматки, що розліталися в усі боки. Іву Мура вже вибирався з долини, коли на високих і рівних полях сім'ї Донаш залонотіли по сухій потрісканій землі великі краплі.

Незабаром лихув рясний дощ і заслав усе довкола. Гарячий кінь під батогами зливи зупинився. А коли яскрава блискавка зненацька рознапахала темряву, сахнувся вбік. Димлячи парою, став на дибі, рвучко крутнувся і заіржав. Осліплений блискавкою, Іву Мура, що вилетів із сідла, відчув себе безпорадним. Він підвівся з грязюки і на мить nobачив за стіпою дощу коня, що, злякано метляючи розкудлою гривою та поводами, зникав під гуркіт грому. Іву Мура схопив капелюх, витріщав його об коліно і помацав кишеню піджака — чи на місці гаманець. Впевнений, що кінь набіжить до селища, він швидко рушив пішки.

Невдовзі Іву Мура помітив, що опинився між круглих вершин гори Зорру. Тоді він завагався. Але іншого притулку поблизу не було, і чоловік вирішив зупинитися на горі. Понереду все чіткіше й чіткіше вимальовувалася стара й темна будівля.

У дверях стояв сам Зорру.

Це був кременний, сухорлявий дід, що твердо стояв на кривих ногах. Його очі, круглі й проникливі, як у книжого птаха, холодно ви'ялися в гостя. Коли той підійшов ближче, привітався і попросив притулку, Зорру замість відповіді мовчки пішов у хату.

Стара, що сиділа біля вогню у широкій грубці, повернула обличчя. Очі в неї були порожні, вона вся залякла, прислухаючись до найменшого шарудіння й шуму.

— Це — Мура, управитель Сабугала,— мовив Зорру.

Сліпа не поворухнулася, тільки ледь похлила головою.

Іву Мура зняв капелюха й, поки з нього збігала вода, витирав рукою мокре обличчя.

— Присовуйтеся ближче до грубки, чоловіче,— запросив Зорру.

Іву Мура знехотя розстебнув жилет і скинув піджак. Але перш ніж вішати його біля вогню, крадькома витяг гаманець і перекинув його до кишені штанів. Тоді сів на єдиний вільний табурет, випростав ноги і, коли висохли руки, скрутив цигарку.

— Курите, господарю?

— Ні. Я ніколи не курив.

Гром перекочувалось, відлунювали вдалині, а по черепиці хлюпотів дощ. Час від часу яскраві блискавки освітлювали хату. Мовчазний Зорру чекав, що скаже гість. А Іву Мура, немов нічого не помічаючи, простягав до тепла руки:

— Здається, гроза минає.

Зморшкувате обличчя Зорру лишилося байдужим. Мовчанка між двома чоловіками тривала недовго. Нарешті Іву Мура мусив озватися, згадавши про той неприємний випадок, що стався з ним у дорозі.

— Я так і знав,— перебив його Зорру,— я вас помітив здаля, ще до того, як схаранудився кінь. Куди ви їхали?

— До Сабугала.

— Везете платню робітникам, еге?

— Я думав, що втечу від дощу, пустившись через долину Моргадіу,— вів далі Іву Мура.— Але нічого не вигадав.

— Везете платню? — донитувався Зорру.

Гість придивився до суворого обличчя господаря, глянув у його глибокі й нильні очі.

— Так, везу платню,— відказав.— Сьогодні ж субота.

Несподівано біля грубки озвалася сліпа:

— Ви — син Мура, того, що з Каньєштроша?

Обидва чоловіки здивовано озирнулися, ніби вперше її помітили.

— Так, я його син, господине.

Відблиски полум'я миготіли на невизначному обличчі бабусі, що лагідно промовляла:

— Я знала його, знала дуже добре. Він мав багато маєтків, був заможний і шанований. Але стільки часу збігло... Зрештою, з ним сталося те саме, що й з нами: він усе втратив. Хто ж тепер шанус його?

— Він уже помер,— відказав Іву Мура.— Скоро буде шість років.

— Помер? — здивувалася сліпа.— Тоді даруйте мені, але так лінше для нього. Краще смерть, аніж злидні. Якби ви знали, що ми перетерпіли...

— Гей, жінко! — гримнув Зорру.— Чого ти нарікаєш?

Старий кинув на сліпу гострий важкий погляд, тоді повільно перевів його на Іву Мура. Похитавши головою, роздратовано мовив:

— Ви знаєте, мене охоплює гнів, коли чую, як хтось нарікає. Я ніколи не бідкаюсь! А моя жінка й син усе життя тільки те й роблять.— Рантом він відійшов до дверей, став на порозі й ошкірився глузливою поспішкою: — От люди!

Дощ ущухав, і десь далеко відлунювали розкоти грому. Важке, похмуре вечірнє світло пробивалося у морок хати. Стара підвела голову, і її широко розплющені білі очі здивовано застигли.

— То я не маю права й слова сказати? Ні! Я говоритиму, коли схочу. Я дійшла до злиднів, доживаю віску, геть сліпа. Я вже нікого не боюся. Навіть тебе. Слухайте, сеньйоре. Я хочу вам поскаржитися. У нас два маленькі клапті землі, але ніхто нам не позичає навіть дрібних грошей. Чом не заставити один клопоть, щоб обробляти другий? Мій син тільки цього й бажає. Але хто на цілому світі може переконати мого чоловіка?

Іву Мура випроствав ноги, витер долонею вологу шию. Почуття старої були йому до болю зрозумілі. Позад нього на порозі крутнувся Зорру.

— Заставити, заставити! — вигукнув він, підступаючи до грубки.— Ти забула, що я заставив масток і позбувся його? Як на мене, то нехай ті клапті чагарником поростуть, аніж попадуть в чужі руки. Ні. Поки що я тут старший. А як помру, хай твій син робить що хоче.

Сліпа насторожилася, немов чекала, що буде далі. Дощ майже перестав, і тільки шум поодиноких крапель порушував зловісну тишу на цій горі. Гість підвівся і взяв свій піджак:

— Ну, я піду.

Схвильоване обличчя Зорру вмить зробилося покійне і владне.

— Вибачте старій, вона нижила з розуму.

Іву Мура подякував за притулок і тепло. Він уже хотів був прощатися, коли Зорру, допитливо глянувши на нього, снітав:

— А зброя у вас є?

— Чи є в мене зброя? — підвів голову Іву Мура.— Я...

— Та я вже й сам бачу, що немає...— промириш Зорру.— Стривайте. Я позичу вам рушницю.

Він пішов до спальні й виніс стару мисливську рушницю:

— Візьміть... Вона без набоїв, але настрахає того, хто спробує перестріти вас.

— Не треба, господарю. Я ніколи не посив зброї і, мабуть, не зміню своєї звички.

— Беріть, чоловіче. Невже ви пуститесь у дорогу в повним грошей гаманцем і без зброї? Згадайте, як неподалік від нас місяць тому погравбували чоловіка з Колуша, що торгував забійною худобою.

— Та воно так, але... Ну гаразд. Може, ви й маєте слушність,— погодився Іву і взяв рушницю.— Я передам її післязавтра. Бувайте здорові, господине.

Стара нічого не відповіла. Вона сиділа, схиливши голову на груди, і наче спала.

Іву Мура переступив поріг і, не озирвючись, спустився з нагорба.

На заході між небокраєм і темними хмарами спливала кров'ю блідо-рожева заграва; широкі й довгі долини огортав нохмурий присмерк. Підходячи до схилів долини Моргадіу, Іву помітив чоловіка, що простував йому назустріч. Хто ж то міг нести за плечима рушницю і підвішеного до пояса кроля? Іву Мура примружив очі, сповільнив ходу. Він добре бачив у вечірньому світлі темну постать. А підійшовши ближче, впізнав чоловіка.

— Агов, Жозе Антоніу!

— Куди це в такий час, Іву Мура?

— Я тут затримався. Був у твого батька. Мій кінь злякався блискавки, скинув мене і втік до селища. Я кваплюся до Сабугала видати робітникам платню.

Сни Зорру насунив чорні брови. Очі його блукали по землі, а під широкими вусами зблиснули великі білі зуби.

— Виходить, цю рушницю тобі дав мій батько? — сказав він. — Я добре її знаю.

— Атож, твій батько. Але тільки для того, щоб відстрашувати лихих людей. Вона без набоїв.

Жозе Антоніу обвів пильним, тривожним поглядом довколпшні поля і заснокоївся. Він напружено міркував. Потім нвсунився, нахилив голову і простяг руку:

— На ось патрон і заряди рушницю. Так буде краще.

Іву Мура нерішуче тримав у руці патрон. А Жозе Антоніу, опустивши очі, мало не благав:

— Заряди рушницю, кажу...

— Га? — ніби отямившись, буркнув розгублений Іву Мура. — Атож... зараз я заряджу рушницю.

Син Зорру враз наче ожив:

— Знаєш що? Тобі не слід було йти сюдою. Адже в тій горі в долину є ще одна стежка між пагорбами. Вона коротша. Щоправда, тепер уже пізно вертатися. Ну, бувай.

І він, широко ступаючи, подався геть.

Іву Мура якийсь час дивився йому вслід. А тоді неквапно, поглядаючи то в один бік, то в другий, сам вийшов з пагорба й піриує у темні лісу. Тримаючись якомога далі від стежки, що виляса в глибині долини, він переходив від дерева до дерева. Серед високих і темних каштанів залягла німа тиша.

Іву Мура йшов уже з чверть години, коли понереду почувися обережні кроки по вологій м'якій землі. Він зупинився.

Хтось зовсім близько спускався у темряві з пагорба і, вигнувши в ліктях руки, підіймав рушницю. Іву Мура відскочив убік і сховався за деревом. Він хотів був крикнути, але язик не слухався його. Нарешті видавив з себе:

— Стій! Ні кроку більше!

Постать підступила ближче. Іву Мура натис на курок, і темряву освітив сивлах від пострілу. Постать змахнула руками й випустила рушницю. Перехилившись назад і закинувши голову, на мить звелася навшиньки, а тоді незграбно звалилася з нагорба.

Ідкий запах пороху вдарив у ніздрі Іву Мура, а в його очах ще стояла нерехплена назад постать. Він злякано вхонився за дерево. Згодом почув крик. Йому здалося, що сюди хтось біжить. Тоді він випростався і приголомшено подався від дерева до дерева, не знаючи, де його підстерігає нова небезпека.

— Це ти, Іву Мура?

— Я! — відновів, задихаючись.— Це я!

З-під темних каштанів вибіг Жозе Антоніу. Він прів навпочінки біля того, що внав, але відразу й схопився, не доторкнувшись до нього. Потім стис кулаки, аж пальці хруснули.

Іву Мура обережно підійшов ближче. І аж тоді визнав на землі закривавлене обличчя й круглі, широко розплющені й уже мертві очі Зорру. Поточившись, Іву Мура прошенотів:

— Твій батько!..

Жозе Антоніу все ще стискав кулаки. Його погляд блукав від дерева до дерева, а на темному обличчі блищали білі й великі, як у хижака, зуби.

Повільно, розтягуючи слова, він проказав:

— Тобі треба зробити лиш одне: прийти в селище й повідомити поліцію. Я буду твоїм свідком, Іву Мура.

ЛЮБОВ ДО БЛИЖНЬОГО

Пожежник Леонел Баданаш одяг форму з двома рядками золотистих гудзиків, став перед дзеркалом і почав так і сяк приміряти блискучий шолом, повертаючи голову то в один бік, то в другий. Надіває його, скидає, і йому все не подобається. Але ще є час, і він по-всякому пробує припасувати цей незвичний головний убір до натхненного й поважного виразу обличчя.

Коли вже в чоловіка заболіли в'язи, він, хоч і не зовсім задоволений, виходить з дому.

На вулиці він наддає ходи і щосили випинає груди; понерек у нього прогнається, виступають тільки худі клуби. Та Леонел Баданаш іде, гордо вимахуючи руками. Він чимось нагадує нівія, що відстовбурчив крила і хизується лискучим гребенем.

Але на розі він раптом зупиняється, згадавши щось,— і все летить шкереберть. От тобі й маєш: стоїть посеред вулиці зім'ята форма, а в ній — сухорлявий чоловічок з величезним жовтим дзвоном на голові.

Збентежений Леонел Баданаш хутко повертає до дому. Підбігши до дверей, грюкає кулаками і обурено кричить:

— Де моя медаль?

З хати виходить затуркана й боязка на вигляд жінка:

— Треба було почистити її... Я забула...

— Знайди негайно!

«От лихо! Ще трохи, і я з'явився б у сад без медалі! В сад, де з нагоди великого свята озеленення вулиць зібралось все селище!..» — І, поки жінка пришиває

Йому до мундира нагороду, тобто медаль, Леонел бавився залізним кружальцем, раз у раз проказуючи:

— Ну, ти тільки подумай, а якби я забув її?

Він виходить з хати і, широко стунаючи, знову статечно прямує вулицею: груди випнуті, поперек прогнутий, ззаду виступають гострі клуби. Медаль на мундирі безладно телінається, зблискуючи на сонці яскравіше за шолом.

Цю медаль Леонел Бадапаш заслужив минулої зими. Пожежники тоді влаштували огляд перед каркасом будинку, де вони щонеділі проводили навчання. Прийшли почесні гості, зібралось чимало людей. Командир добровільної пожежної команди говорив щонайменше хвилини десять і, здавалося, дуже хвилювався; потім, вручивши нагороду добрій душі Леонелу, по-дружньому його обійняв.

Після цього голова муніципалітету розгорнув аркуш паперу, надів окуляри і якимсь чудним, пронизливим голосом почав читати. Спершу він похвалив Бадапаша, порівнявши його з найсамовідданішими героями людства, а потім проси́вав хвалу пожежній команді та її командирові. Кинувши погляд на мальовничі красиви довкола селпща, відзначив, яке багате в їхньому районі сільське господарство, і знов похвалив Бадапаша. А тоді ще пронизливіше вигукнув, що має повідомити радісну новину: незабаром добровольці одержать, нарешті, автоматичну помпу!

Хоч це повідомлення нікого й не здивувало, присутні все ж таки зраділи. Залунали онлески, і зворушені люди обернулися до Леонела Бадапаша. Від надміру почуттів він стояв, наче стовп, і, зніяковіло похнюпивши голову, позирав з-під жовтого шолома на поперечні балки каркаса будинку.

Зрештою, якби там не згадали про причину цієї церемонії, то, може, й нам не слід було б робити цього. Але поки Леонел поглядав на каркас, голова муніци-

сталітету натякнув щось про «врятування ближнього». Та чи подумав хто-небудь, що голова мав на увазі старого Рана? Навряд. Усі вже забули про нього.

А насправді сталось ось що.

Одного холодного вечора, вже смерком, Рана — він і сам не відав, звідки брив,— зайшов у селище й зупинився біля крамниці. Зневажений і нещасний, старий стоїть і тупиться до стіни. Вилиці випинаються, аж натягують зморшкувату й темну шкіру. Розпатлане волосся неневного кольору спадає на обличчя і груди. А серед тих заростей поблискують глибоко заналі очі.

«Любіть ближнього свого!» Боячись, що його проженуть, як пса, Рана не наслідуються зайти до крамниці. Тільки ще дужче щупиться. Маленький і худий, він горбиться так, що майже торкається бородою коліш, ніби це врятує його від холодного нічнічного вітру. А той, гуляючи по рівнині, до кісток діймає його змерзле, ледь прикрите лахміттям тіло.

Ось Рана простягає руку до перехожого. Той заперечливо хитає головою, відмовляючись дати милостиню. Але Рана хоче тільки спитати. Найважче знайти слова. Очі дивляться пильно і незрушно, і лише до зморшкх, які вкарбовуються ще глибше, видно, як напружено працює його мозок. Нарешті він видавлює з себе слова. Може, чоловік знає, де мешкає Шіку Рана? Перехожий показує рукою в кінець вулиці — там, край вигону, за селищем тупиться халула.

Жебрак, зігнувшись у три погібелі, чаланає далі; в одній руці у нього налиця, другою він підтримує грижу в наху. Перед халуною зупиняється і, струпувши густою бородою, гукає:

— Шіку!

Але голос у старого падто кволий, і в халуні його не чують. Трохи згодом риплять іржаві завіси, і на порозі з'являється жінка. Вона виносить грубку

Й ставить її на землю так, щоб вітер поміг роздмухати вогонь. Побачивши старого, вона каже:

— Ви прийшли просити?

Жінка сідає навпочівки і підкладає поліця, що ніяк не хочуть розгорятися.

— Ідьте собі, діду, йдіть у селище. Там вам ще можуть подати милостиню. Тільки,— сумно додає, підводячи голову,— сьогодні про це й не думайте: дають лише в суботу.

Тим часом з халуни виходить чоловік, дивиться на старого, і обличчя в нього кам'яніє:

— А хто ви такий?

Жінка здивовано підводиться. Жебрак стоїть згорблений, виставивши вперед підборіддя, і жалісливо усміхався до сина. Вітер куйовдить його бороду.

— Як це ви скрізь знаходите мене, га? — вигукує чоловік, стунаючи з порога.— Скажіть, чого вам треба?

Дідок задкує. Він нарешті розчув той гнівний голос. Шіку Рана стоїть перед ним і докірливо похитує головою, щомить ладен вибухнути есрдитою лайкою. І він таки не стримується:

— Хочете мати дім і харч, еге? Ви старі? А що мені до того? Ми самі голодуємо щодня!

Розгніваний, він підходить до жінки й загонить її в халупу. Потім обертається і кричить, розмахуючи руками:

— А я? Що ви мені дали? Анічогісінько! Хіба тільки на світ народили! Ну то й що?

Жебрак знов задкує. Все ще тримаючись рукою за пах, обережно снується схилом на дорогу і простує до селища. Він іде обережно й повільно. І зникає з очей, поглинутий вітром і ніччю, яка насувається з долини.

Другого дня у селищі він стукає в усі двері. Та день не суботний, і йому нічого не дають. Опівдні приходить на майдан і сідає під крамницю, прихилившись

спиною до стіни. Нагинає голову, уткнувшись бородою в коліна.

Очі в старого глибоко позанадали, як у сліного; погляд застиглий, невидючий. Все тіло сковує дивний спокій, ніби смерть уже торкнулася його серця.

Якийсь селянин обминає Ранау, уважно дивиться на нього й заходить до крамниці:

— Знаєте, хто там надворі?

Чоловіки підходять до дверей, неквапом розглядають одягненого в лахміття жебрака.

— Ні,— відповідає один із них.— Я його не знаю.

Селянин, що стоїть біля прилавка спиною до вулиці, каже:

— Це — Рана.— Потім обертається й пояснює: — Рана, той, що колись працював у маєтку Салгада.

— Твоя правда,— каже крамар.— Я бачив, як він учора проходив тут, але не впізнав його. Ну, хто б міг подумати, що Рана, такий роботящий...

— Що так, то так,— невесело носміхаючись, зітхає селянин.— Він завжди працював. А тепер мусить жебрати.— Чоловік схиляє голову так, що обличчя не видно з-під крис капелюха.— Налийте й мені склянку, хазяїне.— Тоді раптово підводить голову і нильно дивиться на чоловіків.— Гадаєте, коли люди не здатні працювати, то...

І замовкає. Чути, як повертається крап і в склянку ллється вино.

А надворі важкі чорні хмари заступають сонце, задовго до вечора сутеніє, і холодний вітер підмітає безлюдний майдан. Селяни виходять з крамниці і про- стують додому. Тільки Рана й досі сидить, прихилив- шись спиною до стіни.

Раптом він прикладає руку до лоба і, здригаючись, підводиться. Бдине своє добро — палицю й порожній мішок — залишає на землі. Потім, розпростерши руки й похитуючись, рушає від крамниці. Біля колодязя

в кінці майдану біль сковує йому ноги. Підтримуючи грижу, старий лягає на цямрипу, вільною рукою відштовхується і надає в колодязь.

На весь майдан чути, як силескує вода. Збігаються люди.

Леонел Баданаш перший схиляється над цямриною; коли очі звикають до темряви вниз, гукає:

— Тобі пощастило, маро!

Тенер уже й інші бачать нестямного Рану, якпй роззявив рота, наче ось-ось почне блювати. Вода сягає йому до плечей. І всі розуміють, що мав на увазі Баданаш. Старий упав на дерев'яну приступку, яка трохи нижче рівня води займає половину колодязного круга і править за опору робітникам, коли влітку вони чистять джерела.

Леонел Баданаш віддає накази. З'являється драбина, і пожежник спускається в колодязь. Він уже ладеп ступити у воду, коли йому раптом спадає на думку: «Чого це мені мовнути разом з ним у холодній воді?» І він наказує жebraкові:

— Вилазь, шельмо!

Голова Рапи зникає під водою. Всі нетерпляче чекають довкола колодязя. Баданаш уже підіймається по драбині, але враз сникається. З води знову витикається голова жebraка. З борода в нього збігає вода.

— Вилазь, волоцюго! — гукає Леонел Баданаш. — А то я зараз снущуся до тебе.

Рана знову пірнає. Він хоче вмерти, але в останню мить, уже під водою, не може впоратися зі своїм тілом, яке владно рветься вгору. Старий хапає ротом солодке повітря життя й одразу береться рукою за грижу.

Баданаш біжить до крамниці й повертається з довгою налицею. Він кричить жebraкові вилазити, а коли той вагається, б'є його палицею по голові.

— Вилазь, а то вб'ю, падлюко!

Удари сиплються один за одним. Старий ховає голову під водою, не вистачає повітря — підводиться, і тут його жде новий удар. Оглушений, він зрештою видряпується на цямрипу, тримаючись рукою за пах і стогнучи.

— Я тебе вб'ю, волоцюго! — кричить пожежник і заносить палицю.

Старого Рану ведуть до будинку муніципалітету. Голова виходить з дверей і насуплено, як завжди, звертається до Баданаша. В жебракових очах спалахує вогник надії: певко, зараз покарають отого злюку, що не дав йому вмерти. Але все закінчується інакше. Голова тисне пожежникові руку:

— Псабаром ви одержите медаль. Ви заслужили її. Адже ви врятували людину!

Ось так воно було. Недавно створена добровільна пожежна команда не могла пропустити цієї чудової нагоди — засвідчити вчинок свого товариша. Сам командир на місці події складає протокол. І Леонел Баданаш скромию, як і всі рішучі люди, опускає очі.

Цієї миті хтось підніодкть попідручки Рану. Це тюремник. Мокрого жебрака, що підтримує рукою грижу і лишає за собою широкі патьоки, тягнуть, як мішок, до в'язниці.

Старого не було на церемонії перед каркасом будинку, де пожежники щойеділі проаодили навічання, він не чув вкступів, у яких усі хвалили хороброго пожежника за «врятування ближнього», бо через два дні після ув'язнення його випхнули на вулицю й прогнали геть із району.

А то ще довелось б годувати його, поки він сидітиме у в'язниці.

ХОЧ НЕ БУДЕМО САМОТНІ

Антопіу Баррашкінью, або просто Батола, народився в сорочці. Він цілими днями нічого не робить, устає з постелі, коли йому заманеться, а потім ще досипає десь у заткшному куточку в крамниці.

Жінка сама відчиняє крамницю і щоранку обслуговує п'ять-шість постійних покупців, а тоді вертається до повсякденних домашніх клопотів. Вона висока, поважна, з худорлявкм облкччям, і, коли щось готує чи прибирає, на все лягає печать її спокійної вдачі.

Згодом, коли вона йде в дім, з'являється Батола, з заспаким, перекошеним від позіхання кругловидим обличчям. Які несхожі ці люди! Він ледве дістає їй до плеча, низький, клишоногий. Зсунувши на потилицю креслатого капелюха, з жовтою хусткою на шиї, він пробирається через крамницю, спотикаючись об ящики, поки зіпреться на одвірок. Отак стоїть, похитується і протирає очі, ніби стираючи залишки сну. Нарешті його очі розплющуються й глинають на сільський красвнд. Але вздрівши одномайітну, похмуру картину, зноа заплющуються.

Батола пабирає мірку найкращого вина, що є в крамниці, і ставить перед собою. Поруч уже стоїть склянка. Він підтягує ящик, сідає і починає пити маленькими ковтками. Час від часу він спльовує через прилавок на брудну долівку. Потім кладе товсті лікті на прилавок, підпирає підборіддя пухкими долонями і дивиться на все згаслим поглядом.

Іподі до крамнички заходить хлопчик:

— Дядечку Батола, дайте на п'ять тостанів кави.

Круглий капелюх повільно обертається:

— Га?

— Дайте на п'ять тостанів кави!

Батола затримує погляд на дверях, що ведуть до житла. Але марно він чекає. «А-а, коли жінка не квапиться відпустити хлопчика, значить, не хоче, адже вона добре все чує!» І Батола, впевнившись, що жінка не прийде, встає. Потягується, позіхає і суне до ящика, оббитого іржавою бляхою. Відсипаючи на око кави, він досадно зиркає на паперовий згорток.

Віддавши покупку, він швидко сідає на ящик. Перехилив чарку і одразу спльовує, піби комусь помстився.

Такі спалахи гніву — то вияв пасивного бунту проти жінки. Між ними давно точиться боротьба. З часом гнів Батоли не вщухає, а накипає ще більше, і так триває роками. А жінка, мовчазна й замкнена, все робить за нього, немов нічого й не помічає. Сама влаштовує справи, про все домовляється, торгує. Вона все робить на власний розсуд. Жінка — дому голова.

Сядячи на ящику, Батола тамує непокору й гнів. Інколи йому несила дивитися на жінку. Тоді він, не підводячи очей, п'є від ранку до ночі. Після таких запой по селу йдуть пересуди: за тридцять років з крамниці не раз чулися приглушені крики. То п'яний Батола лупцював жінку.

А так життя Батоли — суцільна дрімота. Сьогодні він знов марнує час, сядячи перед склянкою з вином і позіхаючи. Влітку, коли день як рік, хоча б увечері хто-небудь зайшов на хвилину до крамниці побалачкати. Завжди те саме. Чоловіки, стомлені тяжкою працею, повертаються додому, і згодом усе село потроху засинає.

Саме про це міркував Батола, коли йому раптом спав на думку старий Рата. Ото був добрий товариш! Він усюди бував, добирався аж до Урікі, Каштру, Мес-

сежани, навіть їздив за Бежу. Повертався завжди з мішком повип. Цілими вечорами Батола слухав Рату і паче й сам подорожував по світові разом з ним.

Але старий Рата вкоротив собі віку. В селі й досі ніхто не здогадується, чому той жебрак заповдів собі смерть. Останнім часом ревматизм скрутив йому ноги, прив'язавши чоловіка до халупи. Вряди-годи Батола підгодовував його, а той мовчки брав усе, що давали. Що знав тепер Рата? Нічого. Прихилившись спиною до стіни й випроставши ноги, він блукав своїм затуманеним поглядом десь далеко-далеко. Настало літо, подовшали дні, і злидні стали дошкуляти ще дужче. Якось увечері Рата видерся на кручу й кинувся в річку Алмансіл.

Невдовзі час стер із пам'яті одкосельчан навіть згадку про жебрака Рату. Тільки Батола іноді згадує його. Але тепер він облишив спогади й впно і йде обідати. Батола піколп не п'є, коли їсть.

Сонце сідає за будинок. Насуваються сутінки. Батола проспав аж до вечора і виходить посидіти на лавці під стіною. Біля його ніг стелиться давній шлях з Урікі на південь. Угорі перехрещуються дроти електропередачі на Валмураду; від стовпа дроти пірнають під черепицю, обвивають ізолятори і тягнуться у крамницю.

Батолі доводиться допесхочу розглядати щодня те саме: півтора десятка далеко розкиданих одна від одної і обдертих халуп, декотрі туляться аж у яру, і видно тільки верхи потемнілих дерев'яних дахів, між якими витікаються й черепичні. Далі, скільки сягає око, лежать сірі й похмурі поля. І тиша. Глибока, сонна і гнітюча тиша. О, яке роздолля безкраїх рівнин навколо селища!

Вечір немов зупиняється і навіває тугу. Стомлена ніч надходить повільно, неохоче, і здається, що світ назавжди зостається в цих похмурих сутінках.

Гей стежками до халуп край села плентають невеличкі згорблені постаті. То виспажені тяжкою працею селяни повертаються додому. Ніхто не загляне до крамниці погемопіти, щоб не бачити цього нестерпного заходу сонця. Незабаром огорпуге темрявою село засне. А Батолі жма з ним побалакати, нема чого робити. Його життя розчипяється і згасає в павколишній тиші.

Батола підводиться. Востаннє кидас погляд у нічну темряву і підносить руки до обличчя, тре ніс, очі. Потім випростує і стискує кулаки. Роззявивши рота, позіхає довго й нудно.

Нарешті він прочумується і, ледве переставляючи ноги, заходить до крамнички. Не здогадуючись, що ця ніч передус надзвичайній події, зморений від нудьги Батола вкладається спати.

І справді, другого дня надвечір на дорозі клубочиться хмара куряви і чується гуркіт двигуна. Трохи згодом біля дверей крамниці зупиняється машина. Уже кілька років село не бачило такого; падвір виспають жіпки й діти.

З машини виходять двоє чоловіків. Один — у недорогому нанковому піджаку, другий — у модному, гарно пошитому костюмі.

— Чи не дасте пам трохи води? — питає чепурун.

Батола виносить повец глечк. Той, що в нанковому піджаку, піднімас капот і починає доливати воду в машину. Другий тим часом обводить поглядом село, поля. Вдихнувши на повні груди, проказує:

— Яке місце!

Але, вгледівши, що до крамниці підведено електрику, змірює уважним поглядом Батолу. Потім заходить усередину й оглядає полиці. Нібито вдоволений тим, що побачив, він з усмішкою обертається до господаря, який недовіриливо стежить за ним, і питає:

— У вас є пиво?

— Нема. Тільки вино.

— Налийте вина.

Зворушений Батола п'є разом з гостем. Між ними зав'язується розмова, з якої Батола розуміє мало що. Він лише слухає, і йому подобається цей симпатичний та щирий чоловік. Але раптом він чує запитання, на яке хоч-не-хоч треба відповісти:

— Ні, сеньйоре...

Тоді чоловік ступає до дверей і гукає шоферові:

— Калсіньяше, принеси коробку з малою моделлю.

І ось картонна коробка на прилавок. З неї виймають ще одну коробку, чи то скриньку, але вже з полірованого дерева. Посередині на ній — усіяний літерами блакитний прямокутничок, а внизу рядком — чотири великі чорні кнопки.

— У вас немає розетки?

Не чекаючи відповіді, чоловік іде до машини, вертається і стає на прилавок. Викручує лампочку, обвиває патрон дротом і витягує зі скриньки ще один дріт; потім з'єднує їх і сплигує на підлогу. Аж тепер Батола все розуміє. Спочатку зі скриньки вихоплюється різкий свист, але скоро стихає. А тоді лунає гарна мелодія.

— Ну як?

Потираючи руки, незнайомий починає швидко перелічувати якості радіоприймача:

— Це — остання модель, що надійшла до нашої країни. Коли хочеш — слухай музику хоч і цілу ніч і цілий день. Або ж пісні. І фадю, й гітари! З ранку й до ночі цовини з усього світу, повідомлення з війни!.. — Він показує на блакитний прямокутничок: — Гляньте, ось тут — Лондон, отут — Німеччина, оце — Америка. І все дуже просто — тільки покрутить оцю ручку... — Чоловік кладе руку Батолі на плече й вигукує: — Слово честі, ви так дешево ніде не купите такого приймача! — І відразу наказує: — Припеси портфель, Калсіньяше!

Ось і портфель. Приголомшений Батола дивиться на різкокольорові папери, що з'являються на прилавку. Радісна музика сповнює крамницю, вихлюпується надвір.

— Це — Лондон! — вигукує чоловік. — Ви вмієте читати? Тоді читайте отут!

Він показує папери, жестикулює і всміхається — весь час усміхається. Батола обстукує скрипку своїми товстими пальцями. Розглядає рахунки, які йому подає гість, скося позирає на жінку. І знов вагається. Все це триває дуже довго.

Нарешті зніяковілий Батола погоджується. Чоловік швидко заповнює на прилавку широкий бланк, а тоді ще дванадцять папірців. Це — рахунки. Потім дає ручку Батоли, який натужно береться підписувати папірець за папірцем. Він уже майже закінчує цю важку для нього роботу, коли жінка спиняє його тихим і сумним голосом:

— Антоніу, не купуй цього.

Починається суперечка між комівояжером і жінкою. Але вишукані фрази гостя тепер безсилі, а його завчена усмішка згасає перед рішучим виразом сухорлявого обличчя жінки. У неї одна коротка відповідь:

— Ні.

На круглому обличчі Батоли залягають глибокі зморшки. Раптом він хапає ручку і підписує решту папірців:

— Годі! Тут я хазяїн!

Жінка підводять на нього очі. Повертає бліде обличчя то до комівояжера, то знов до чоловіка. Здається, вона ось-ось втратить самовладання. Жінка неблаганна; висока, владна, вона випростується:

— Антоніу, якщо воно тут залишиться, я сьогодні ж піду з дому. Вибирай.

Односельчани, що попаходили у крамницю, знають: вона так і зробить. Навіть комівояжер це передчуває.

Він замислено дивиться на Батолу. Тоді витягує з портфеля якийсь папірець і ступає наперед:

— Гарзд, не гнівайтесь, сеньйоре. Зробимо так: радіоприймач залишимо у вас на місяць. Послухаєте, подумаєте. Не сподобається — повернете; а ми віддамо вам розписку. Підпишіться ось тут, сеньйоре Баррашкіпью. Тільки швидше. Тепер уже ви, сеньйоре, можете бути спокійні.

— І скільки ж нам доведеться платити за цей місяць? — запитує жінка.

— Ніскільки! — відповідає чоловік, знов усміхаючись. — За це взагалі не треба платити!

І він, сховавши папери в портфель, помічас, що вже дуже пізно. Каже, що збився з дороги і зупинився тут. Нарешті виходить із крамниці, сідає в машину і крізь гудіння двигуна кричить до Батоли:

— Тепер самі владнайте справу! Ви маєте цілий місяць, щоб переконати жінку!

Як тільки машина від'їздить, лишаючи за собою хмару куряви, комівояжер кидає портфель на заднє сидіння і весело гукає:

— Гей, Калсіньяше! Нсдаремпо ти возив мене цілий вечір!

Сонце вже й справді зайшло, стежками до селяща вертаються косарі.

Але того вечора всі, мов заворожені, поспішали до крамниці. Рішучий, гучний голос повідомляв вісті з війни.

Розійшлися аж тоді, як змовк голос. Нашвидиуруч повечеряли й поприходили назад. Стояла вже глибока піч, коли люди збиралися додому, жваво сперечаючись у дверях.

У селі тепер папує збудження. Усі знають про події, що відбуваються дуже далеко. Знають і відчувають, що їхні приземкуваті халупи не такі вже й далекі від решти світу. Навіть жінки після вечері поспі-

шають до крамниці. А привід завжди знайдеться. І коли той гучний голос починає говорити про завойовані міста, переможені дивізії, бомбування, наступ, западає глибока тиша. Так само тихо буває, коли люди слухають гарну музику, що здалеку лине до села...

Часом увечері в крамниці Батола спалахують веселощі. Навіть старі жінки тапцюють під музику з приймача. У перерві чоловіки перехилиють біля прилавка по склянці вина; хлопці лицяються до дівчат. Але всі замовкають, коли передають новини зі світу. Всі слухають уважно, зосереджено.

— О! — зиспацька вигукує Батола.— Якби Рата почув таке, він би не заподіяв собі смерть!

Але ніхто його не слухає, всі дуже збуджені.

Як швидко летять тепер дні! Батола прокидається перший і щоранку сам обслуговує покупців. Тепер він з усіма може поділитися новинами. З усіх одпосельчан саме Батола висловлює всілякі припущення щодо того, як далі триватиме війна. Ще задовго до обіду він дістає з жилета старий годинник на золотому ланцюжку.

Тільки дружина майже перестала з'являтися в крамниці, хоч вона добре бачить ту радість, що її приносять радіюесті селянам, їхнє захоплення рішучим голосом, який їм найбільш до вподоби і якому вони найбільше вірять.

Дні минали так швидко й непомітно, що кінець місяця підступив до селянца Алмансіл зовсім несподівано. Завтра вони вже не слухатимуть радіо. Знов усі розійдуться по своїх халупах...

Це був перший вечір, коли чоловіки вийшли з крамниці мовчазні й зажурені. Надворі їх чекала непроглядна темрява. Згорблені від утоми, вони поверталися в пільму; завтра вони знову змушені, мов худоба, іти до сходу сонця в поле і до почі оратн, копати землю, жати і збирати урожай. Знову вони не матимуть у житті ніякої втіхи, ніяких радощів. Залишиться тільки

безпросвітна робота й самотність. Того вечора назавжди згасала надія на краще життя, яку приносить до села гучний голос із приймача...

Батола зостався у крамниці сам, засмучений ще дужче, ніж односельчани. Місяць минув так швидко, що він навіть не встиг перекопати жінку. Він вилазить на прилавок, відкручує дрiт і складає приймач. Трохи згорблений, клишоногий, у крилатому капелюсі, що затіняє обличчя, вік сумно розглядає коштовну скриньку...

Відчувши на собі погляд, Батола обертається: біля дверей стоїть дружина і покiрно дивиться на нього. «Що б це могло означати?» — думає Батола, здивований, що вона й досі не лягла спати.

— Антопіу, — нарешті промовляє жінка, ступаючи на середню крамниці. — Я хотіла тобі сказати...

Чоловік розгублено жде, що буде далі. А вона, схиливши сухорляве обличчя, на якому чорні очі блищать майже лагідно, затинаючись, каже:

— Ну... Якщо ти хочеш, залишимо приймач у себе... Хоч не будемо самотні в цій пустці.

МАЕСТРО ФІНЕЗАШ

Я заходжу до перукарні Фінезаша, сідаю в крісло й, поклавши ногу на ногу, затаюся сигарою. Пускаю дим і на незмінне запитання відповідаю:

— Ні, тільки поголити.— Ця потреба виникла в мене недавно.

Я добре пам'ятаю, як приходив до маестро Ілідіу Фінезаша кілька років тому. Мати, як завжди, вдавала з себе розгнівану й посилала мене до перукарні. Я виходив з дому і плентався попід мурами до Фінезаша. Йти до перукарні не хотілося ще дужче, ніж до школи.

Маестро Фінезаш витягав на середину свого закладу лавку і загортав мене у велике простирало. Відкритою лишалась тільки голова.

Як повільно минав час!

Ножиці скреготали у мене над вухом. Я боявся навіть позіхнути, не те що поворухнутися. «Сиди спокійно, хлопчику,— раз у раз казав Фінезаш, тримаючи мою голову своїми кістлявими пальцями.— Ось так, не ворущись». Чуб падав мені за комір і на обличчя, доскотав шию, але почухатись я не міг. Крізь пасма волосся, що лізло мені в очі, я бачив у дзеркалі тонкі ноги Фінезаша, його худорляве суворе обличчя, високу згорблену постать. Довгі руки охоплювали мою голову, наче лапи величезного павука. А я сидів, потопувавши по вуха у простиралі, і від напруження в мене терпло все тіло. У руках маестро Ілідіу Фінезаша я був зовсім беззахисний.

Тоді я боявся його. Я відчував перед Фінезашем страх і водночас захоплювався ним. Страх у мене

викликало оте підстригання, про яке я щойно розповідав, а захоплення — успіхи Фінезаша в міському аматорському театрі.

Цей театр давав вистави тільки взимку. В день спектаклю ми обідали рано, а надвечір мати дбайливо зачісувала мене і вбирала. Я натягав коротенькі шовкові шкарпетки і взував начищені до блиску черевки, в яких у мене мерзли ноги. І ми йшли до театру. Місто повивали вечірні сутіпки, і наших знайомих, що теж поспішали до театру, можна було впізнати лише по голосу. Ввійшовши в залу, я завжди бентежився: довкола так багато світла і егатечних, притихлих людей! А втім, усі, здавалося, так і сяли від задоволення.

Мпнало кілька хвилини, і переді мною відиривався інший, чудовий світ. На сцені відбувалося щось дивовижне. Там ніхто не говорив так, як у житті. Актори, навіть коли мовчали, були незвичайні й не схожі на решту людей; вони раз у раз вмахували руками і здіймали їх до неба. Але особливо серед усіх виділявся маестро Фінезаш. Наскільки я пам'ятаю, ні разу не траплялось так, щоб вистава скінчилась, а маестро Фінезаш залишився живий. Він майже завжди помирав саме в ту мить, коли починала опускатися завіса. Жінки в партері голосно схлипували.

Всі нещастя обсідали маестро Фінезаша тільки тому, що він був благородний і справедливий. Він завжди ставав на бік скривджених і вбогих. І задля того, щоб цим бідним і вбогим стало краще жити, маестро Фінезаш ладен був пожертвувати собою. Він зустрічав смерть, як справжній герой: гордо піднявши голову, з палкими, високими словами на вустах.

Одного разу Фінезаш помер уже в першій дії. Публіка була глибоко розчарована. В атракті всі, прогулюючись коридором, критикували п'єсу. «Подумати тільки — найкращий актор помирав, щойно вийшовши

на сцену! Це неподобство! А тепер на всі чотири дії нам залишилися самі опудала!» — казав моєму батькові місцевий суддя.

Одначе сцену смерті Фінезаш зіграв так яскраво, а його відсутність у решті дій відчувалась так сильно, що другого дня я страшенно здивувався, побачивши, як він спокійнісінько простує до себе в перукарню.

Була ще одна причина мого захоплення Фінезашем: його скрипка. Коли маестро Фінезаш не мав клієнтів (а траплялося це досить часто), він грав на скрипці. Не раз я кндав товаришів, залишав наші хлоп'ячі ігри, аби тільки послухати його.

Як же гарно він грав! Ніжна мелодія лилася з-під його смичка і сповнювала місто печаллю.

Минули роки. І ось я поїхав учитись. А повернувся вже дорослим. Маестро Фінезаш — як і раніше, високий, худорлявий. Тільки волосся в нього геть побіліло.

— Придивись до мене гарненько, — іноді він каже мені, — придивись і скажи: я такий самий, як раніше, чи інший?..

Я вдаю, що це запитання дивує мене. Намагаюся запевняти його, що він анітрохи не змінився. Але Фінезаш усе розуміє і лише хитає головою:

— Ні, Карліньйоше, я вже старий дід...

Час від часу я заходжу до нього. Перукарня майже завжди безлюдна. Руки маестро Фінезаша тремтять і вже не так упевнено тримають бритву. А крім того, в місті відкрилось багато перукарень з великими дзеркалами, розкішними вітринами та яскравими вівісками над дверима замість кульки й жмутика пір'я, що прикрашають вхід до перукарні Фінезаша.

Для маестро Фінезаша настали тяжкі часи. Він живе зі своєю розбитою паралічем дружиною в старенькому будиночку неподалік від замку. Родичі

покинули його. Я — єдиний товариш Фінезаша і один з небагатьох його клієнтів.

Нас зблизило щось спільне в наших долях. Ілідіу Фінезаш мріяв поїхати в столицю, стати знаменитим артистом... Хто зна, може, він і став би знаменитістю. Я не довчився і тепер байдкую в рідному місті. Землякам до мене байдуже, і мені не вдається ніяк перебороти їхню байдужість. Я мрію якомога скоріше виїхати звідси, але не знаю, як це зробити. І якщо тепер мені не весело, то минуле завжди уявляється повним щастя й радощів. Ось чому я зблизився з маестро Фінезашем.

Він розповідає про дні, що їх називає «днями своєї слави», і будить у мене спогади. Ми сидимо самі. Маестро Фінезаш з бритвою в руці, декламує цілі сцени з «великих драм, які тоді ще писали». Він з таким смутком згадує колишні спектаклі, під час яких його шанувальники ридали, страждаючи з кохання й горя, що часто забуває про все на світі і довго-довго стоїть замислений і перухомий. Тоді в його очах з'являється холодний блиск. Погляд старого звернений у мій бік, але Фінезаш не бачить мене. Він дивиться крізь мене — в своє минуле.

На його тонких, блідих губах блукає сумна посмішка.

— В наших краях я був найзнаменитіший артист,— шепоче Фінезаш.

Я сиджу з наміленим лицем, і в пам'яті знов спливають враження дитячих років, і я мрію про майбутнє. Маестро Фінезаш уже не мріє; він тільки згадує.

І знов рука Фінезаша тремтить у мене перед очима. Я бачу в дзеркалі запалі старечі груди, його рідке сиве волосся, чую сумний голос:

— Не боляче?

Хвиля ніжності заливає мене. Хочеться сказати йому, що бритва зовсім не робить мені боляче, навіть

коли шкребе. Мені болить інше: я відчуваю присутність смерті, яка розповзається по брудних стінах, звисає зі стелі разом із клаптями шпалери, огортає Фінезаша, пригинає його до землі...

Але маестро Фінезаш, здається, нічого цього не відчуває. Він усе говорить, говорить, перескакуючи з однієї теми на іншу. Мені доводиться напружувати увагу, щоб устежити за ниткою його міркувань. Ось він саме скаржиться на наше місто. І, як завжди, закінчує:

— Ці люди думають тільки про комерцію, про баринші. Вони лише в цьому вбачають мету свого життя...

Я повертаю голову і дивлюся на старого. Я знаю, що він зараз скаже. Він скаже, що всі його покинули. Він говоритиме про театр, музику, поезію. І зпов повторюватиме, що мистецтво — це пайпрекрасніше в житті. Але ні. Ми розуміємо один одного вже з першого погляду. І маестро Фінезаш, ніби відмахнувшись від усього, театральньо скидає над головою руку з бритвою:

— Що вони тямлять у мистецтві?! Нічого. Ти вчився, ти знаєш, що таке мистецтво. Вони помруть і ніколи не звідають найчудовіших хвилин, які тільки й може дати в житті мистецтво! — Фінезаш підходить до шафи, відчиняє дверцята і бере скрипку. — Я не казав тобі, Карліньюше... але бачиш, я все продав, щоб не вмерти з голоду... Все! Крім оцього... — Він простягає мені скрипку. В його голосі чується стримуване ридання. — Нізащо! Краще вмерти... Це останнє, що в мене залишилось...

Він довго мовчить, утупившись у підлогу. А потім благально, ніби просячи милостині, каже:

— Карліньюше, хочеш послухати оту просту мелодію, яку я часто грав раніше?

— Хочу... — відповідаю я, слякуючись вдати радісну усмішку.

Але Фінезаш не слухає мене. Він стоїть посеред кімнати, схиливши голову на скрипку.

Смичок торкається струн. У тиші, що ллється з вулиці у відчинене вікно, лунають перші звуки. Помалу мелодія наростає, надризна і безпорадна, як гірке ридання. Трепетний мотив наче губиться вдалині, а потім вертається, і мене проймає болісне і скорботне почуття.

Я схоплююся з крісла, сповнений якихось невизначних думок. На обличчі в мене висять клапті мильної пінки, простирало сповзло з плечей. Мені хочеться втекти, попросити Фінезаша не грати більше цю скорботну мелодію.

Але маестро Фінезаш стоїть посеред кімнати, не помічаючи нічого довкола, і скрипка — голос його споминів — стоїє в старечих руках. Проміння призахідного сонця струмує у відчинені двері, повиває Фінезаша мигтучим ореолом світла. Він стоїть навшпиньки, випростаний, пориваючись угору, ніби народжувана під його пальцями мелодія підіймає його над землею.

І раптом звуки розлачно й шалено зриваються, наповнюють собою всю кімнату і, затремтівши, стихають.

Маестро Фінезаш безсило опускає руки — в одній він стискає смичок, у другій — скрипку. Випростаний і блідий, як мрець, він повільно схиляє на груди сиву голову, ніби дякує невидним слухачам за оплески.

ЗЕРНО ГНІВУ

Пам'яті Карлуша Аугушту да
Фонсеки, мого батька.

1

Надворі гуляє буйний, рвучкий вітер. Без угаву накидається на гребінь даху, грюкає черепицею. Зі стогоном заповзає в темне путро хати. І знов завиває, аж свистить.

Гострі й дошкульні, як удар батога, слова лайки вриваються з тонких губ старої:

— Чортяка забрав би цей вітер.

Час від часу обидві жінки переглядаються. Стара, вилаявшись, стуляє губи і стискає кулак. А Жулія — соромливо й злякано опускає очі, ніби щойно почула богохульство.

Вони сидять на лаві біля погаслої грубки, обидві одягнені в чорне. Стіни й кутки потопаять у густому мороці. З п'ятми виступає тільки комин грубки, осяяний слабким світлом, що падає з дверей.

А вітер усе гуде й набридливо стогне. Не чекаючи, доки стихне порив, стара Амайда Каррушка знов заводить розмову. Її кощаве обличчя прибирає владного виразу.

— Ти повинна ще раз сказати йому, авжеж.— Вона береться в боки, випинає пласкі груди.— На що сподівається твій чоловік?

На тлі темної грубки у слабкому світлі вимальовуються худі й згорблені плечі зневіреної Жулії. Кволю

Її зажурену жінку немов гпе тягар якоїсь вини чи докору.

Жаліслива безпорадність Жулії ще дужче дратує Аманду Каррушку. Стара гнівно простягає руки й докірливо, люто розмахує ними. Вона мало не зачіпає кістлявими пальцями худорлявого обличчя доньки.

— Ти поглянь на Бенту.

Жулія щулилась на лаві, легенько ворухить щипцями у грубці. Потім зводить темні очі й каже стомлено:

— Коли ви, мамо, вважаєте, що я мушу йти...

— А що ти втрачаєш? Навіть якби тобі нічого не давали, то все одно повинна взяти гору над ним. Хай твій чоловік знає, що ти просила милостині. Треба нагадувати йому про це щодня.

— Він не хоче, щоб я просила...

— І саме тому повинна йти. Розумієш?

Стара хитро намовляє дочку, розмахує руками, киває головою. Але враз її увагу відвертають важкі кроки по жорстві, що долинають крізь шум вітру знадвору. Аманда Каррушка одразу витягує шию:

— Тільки не мовчи, чуєш?

З гапку в хату падає невразна тінь. Антоніу ді Валмураду Палма мовчки переступає поріг: Неквапом робить кілька кроків туди й назад. Байдужий до всього, знову стає на порозі, і його висока, вкрита лахміттям постать, затуляє всі двері. Задумливий погляд звернений кудись у далечинь.

Там, удаліні, чорними примарами бовваніють на тлі попелястого неба горби й діброви. Рвучкий вітер палітає на рівнини, куйовдить чагарники і зарості коркового дуба, вертається назад і б'ється об черепицю, об гребінь даху.

Аманда Каррушка штовхає ліктем дочку. Великі, ледь розкосі очі Жулії стають ще більші, ще жалісливіші.

— Слухай, Антоніу, наш Бепту...

Палма повертається боком. Його велика голова хитається в похмурому світлі зимового вчора. Западає важка гнітюча тиша.

Аманда Каррушка щуплюється, натягує на чоло хустку. Жулія нарешті здається:

— Гаразд... Мати хоче приготувати ліки... Дозволь мені попросити, Антоніу.

Палма важко ходить перед грубкою. Наближається, віддаляється, то зачиняє двері, то відчиняє, і в хаті стає то ще темніше, то трохи світліше. Підіймає величезні руки, поважно обертається.

— Знай, я не хочу, щоб ти просила милостині, хоч би там як було...

Погрозливий тон лякає жінок. Вони згипаються ще дужче, вражені гнітючим відчуттям власного безсилля.

Обох обіймає гірка туга. В темній хаті знову тихо. Тільки якийсь страх — важкий, гнітючий — сповнює сутінки.

Раптом Аманда Каррушка встає, гордо підводить голову. Її маленькі чорні очі гнівно блищать.

— Отже, я йду! — кричить вона і, нахиливши обличчя з гачкуватим носом, рушає до дверей.— Я йду просити для мого внука.

Ледь отямившись від подиву, Жулія бачить, як мати виходить з хати. Потім лунає грубий чоловіків голос:

— Вона йде просити милостині, так?

Уже серед подвір'я, де вітер шарпає її за спідницю, стара обертається. Забувши про всяку покору, вона дивиться зятеві просто в очі.

— А чом не так? — В її голосі вчувається вражена гордість і виклик.— Просити милостині для хворого — не гріх.

— Пусти її, Антоніу... — благає Жулія.

Аманда Каррушка повертається спиною. Висхле тіло окреслюється під поношеною чорною одежею.

Вітер напинає спідницю. За плечима метляється край хустки. Стара пробирається стежкою між деревець — вся вона нагадує чорний прапор, що тріпоче на північному вітрі,— і зникає у яру.

— Це така в тебе мати...

Роздратований несподіваним рішенням і впертістю старої, Палма розводить руками.

— Звідки в неї оця несподівана любов до Бенту? Адже стара завжди ненавиділа хлопця. Зразу видно якийсь намір!.. Це вона хоче показати, що саме я випеп в усьому... в усьому цьому...

— Йому робиться дедалі гірше...

— А хто винен, га? Скажи, хто винен? — Палма стає і замахується на Жулію, яка безпорадно згинається. Але в останню мить чоловік стримує себе. Він відвертається, ховаючи погляд запліч, тьмянних очей. Якесь певвиразне почуття сорому п'ялить його. Він переступає поріг і никає по двору, опустивши задерев'янілі руки. Раптом обертається і, шалено потрясаючи кулаками, вибухає лайкою:

— То це я винуватий? Я?

Розлючений Палма волочить поги у важких чоботях по жорстві за ріг хати. Тут на нього чекає новий клопіт. З-за кущів виглядає чиясь голова, вона хитається з боку на бік, наче маятник. У тому хитанні вчувається біль і розпач. Палма зупиняється.

За дворіщем, по груди у ямі від печі — тепер тут лишилася тільки купа каміння та цегли — сидить по-турецькому Бенту і розгойдується всім тілом. Заколісуючи себе, він співає. Хрипла, без слів пісня ллється і ллється із заростів цисту навколо ями.

А північний вітер вихориться й тріпає зарості. Він шматує жовтуваті хмари, жене їх на південь. І довгий, рудий хлоп'ячий чуб куйовдиться, метляючись, як полум'я, на вітрі.

Місце тут зовсім непримітне — лише купа врослого в темну і вологу землю каміння. Проте для сім'ї Палми сумні події тісно пов'язані з тим днем, коли завадилася піч. Кількома місяцями раніше втекли з дому двоє дітей — Куштодія і Луїш. А перед смертю старого Жоакіма ді Валмураду впало і мале скленіння.

Перед цим знеможений горем старий не відходив від хати. Кривоногий, худючий, він понуро никав по дворі, кидав удалину погляди, сповнені здивування й страху. Часом ні з цього, ні з того гукав сина, кликав його, ніби до невідкладної роботи:

— Нам треба знову некти свій хліб.— Зігнувшись у три погібелі, простягав руки до печища.— Треба зарадити цьому лиху. Ти, Антоніу, можеш це зробити. Жменя вапна та піску — і піч за два-три дні готова.

Він торкався болючого місця, і хоча така розмова повторювалася часто, рознач щоразу кривив йому обличчя, вкрите рідким сивим волоссям. Старий заглядувався бажанням щось зробити, вигукував погрози, але вони в нього звучали фальшиво. Він пригнічено ставав над куною каміння і замислювався. У водлянистих очах його розливалася нудьга.

— Пригадуєш, як було колись? В'ється дим, і люди здалеку чують: пахле хлібом. Піч для винікання хліба — це душа сім'ї. Впевненість, спокій, довіра... Наша піч... Ти нам'ятаєш? — Старий розчаровано хитав головою. Губи в нього тремтіли. Він кидав незв'язні фрази, слова і знову крутився довкола куни щепеню.— Що ж, як усе погано... так... але якби тільки це було погано...

І знов його поглинав щоденний клоніт. Позичка. Ота злощасна позичка, яку три роки тому надав йому Еліаш Собрал. Старий підстунав до сина:

— Гадаєш, твій хазяїн залишить мені ниву?

Недоречні заспокоювання Палми дратували його. Старий смішно розмахував стиснутими кулаками, і його борода тремтіла.

— Якби вони побачили... Літо ось-ось кінчиться, і мені тут скрутно... А ніхто ж не дає мені поради, ніхто.

Настала осінь. Уся нива перейшла до загребущих рук Еліаша Собрала.

Давній спокій повивав хату. Майже не чулося жодного слова. Навіть Жоакім ді Валмураду не кружляв по двору, ніби чекав на якусь загадкову подію. Опустивши руки, він байдуже сидів на порозі й дивився бляклими очима понеред себе.

Одного вечора примарний спокій зненацька розітнули страшні крики Жулії. Палма прибіг і побачив, що старий висів у дверях на сволоці. Лише Венту бачив усе з самого початку. Дурнецький хлопчик розгойдувався всім тілом, сміявся, не зводив очей з діда, що вже захолов.

Кілька днів Палма не ходив на роботу. Він, як і батько, понуро, з безтямним поглядом блукав довкола хати. Боязлива Жулія скиглила десь у кутку. Аманду Каррушку мучили нелепі передчуття:

— Що нас іще жде?

Вона ніби вгадала. Незабаром з'явилися три жандарми на перехресті біля заростей коркового дуба і піднялися до Палми.

У жандармському відділку після тривалого допиту він дізнався, що Еліаш Собрал звинувачував його в крадіжці кількох мішків ячменю. Палма заперечував, плутався, погрожував. Але йому нічого не допомогло, і він аж через кілька місяців вийшов із в'язниці.

Палма знов намагався добитись правди, пробував знайти роботу, налагодити життя. Все було даремно. Тенер на нього дивився недовірливо, як на звичайного злодія. Ніхто з землевласників не брав його навіть на дрібну відрядну роботу.

Минуло два роки... Проте яскраві спогади ще живуть у пам'яті всіх Валмураду. Ті спогади зрештою в найменшого приводу. Насамперед це — купа каміння, бо обвал нечі, за віщим знаком, явив собою початок усіх сумних подій.

Палма довго дивиться, як на голові в сина метляється рудий чуб. Тьмяним, важким, невидючим поглядом обводить повитий туманом обрій.

— Таки щось станеться... — бурмоче він і витирає підборіддя. — Що мене чекає? — Потім рішуче мотає головою. Ступає до дверей і зупиняється на порозі, показуючи в бік грубки: — Я вже потурбувався про все. Піду з Галриту. Не хочу втрачати нагоди.

Жулія рвучко схонлюється з місця:

— Що ти робитимеш із Галриту?

— Зароблю трохи грошей.

— Але ж де, Антоніу?

— Нічого більш не питай мене, жінко.

Він повертається на каблуках. Прихиляється до одвірка й, насунувши брови, підводить голову.

Аманда Каррушка, йдучи додому, піднімається на пагорб. Свою велику хустку вона несе за різок. Не приховуючи радості, рознатлана бабуся поминає зятя, що стоїть у дверях, і входить у хату.

— Бачиш, що дали! — гукає доньці й розгортає на столі хустку. — Четверо яєць, чотири лимони, шматок прогірклого сала і трохи цукру. Але що воно за люди. Якись жадюги. Змусили мене присягти, що це для Венту... Я, звичайно, присягла, адже треба поставити клізму... Припеси-но каструлю.

Вона починає чистити яйця на зволоженому ганчірку, потім кладе їх на дно каструлі. Рухи в Аманди Каррушки повільні, обережні. Вона знає, що зять із дочкою стежать за нею, знає, що згодом життя в їхньому домі зміниться на краще, і урочисто підводить вугласте обличчя.

— Ви, мамо, ще не забули, як воно робиться?

— Побачиш сама! — жваво гукає Аманда Каррунка. — Хай що не кажуть мені, а ця хвороба в Бенту скоїлася лише від голоду, який тоді настав. Хлонець — рахітик, он що. А так вилікували багатьох людей, присуджених лікарями до смерті.

Стара ріже лимони, вичавлює їх на яйця. Її худючі руки рухаються повільно й загадково, немов у таємничому ритуалі. Вона дуже заклопотана своєю роботою й водночас глибоким, низьким голосом промовляє:

— Тепер чекаймо, поки лимонний сік розчинить шкаралуну яєць і сало. Тоді потовчемо усе з цукром, як гоголь-моголь. Вракує, щоправда, трохи портвейну. Вина я не дістала. Але заспокойся, обійдемося й так.

Стара бере каструлю, обгортає її шматною і ставить на найвищу полицку в миснику. Спустившись з лавки, зиркає, не розгинаючись, у бік дверей:

— Я свого внука вилікую.

Палма дивиться надвір і нічого не каже тій. Далеко-далеко, під самими хмарами, летить орел — так швидко, неначе його несе вітер. Орел опишує широке півколо й, розпротерши крила, повертає проти північного вітру. Зненацька він кидається вбік і каменем падає вниз. Над самісіньким чагарником врівнюється і, широко махаючи крилами, зникає з очей.

— Мені пора іти полювати на кролів... — мимрить Палма.

Він закладає пальці у кишені жилета і раптом здригається. З лісу виходить якась постать і зупиняється на перехресті.

Жулія підбігає до дверей, за нею дбцяє і стара:

— Хто б це міг бути?

Всі троє стоять мовчазні, непорушні і памагаються впізнати незнайому людину. В цю мить усіх трьох об'єднує те саме почуття чекання і неясного побоювання.

Тільки Бенту й далі байдужий до всього.

Солом'яне волосся розвівається на вітрі. Худюче тіло безтямно гоїдається туди й сюди. Хлопець сидить, склавши ноги по-турецькому, і ні холод, ані благання рідних не можуть змусити його вилізти з ями від печі. Аж перед настанням ночі він забирається геть, бо дуже боїться темряви.

А день в їхній хаті починається дуже рано. Маріана, наймолодша дочка Палми, ще затемна встає з тапчана. Кладе у дійницю шість маслин, окрасць хліба й виходить у досвіток; її чекає неблизький шлях до мастку, де вона працює.

Бенту прокидається завжди з надривним плачем. Щоранку він, хоч як силкується, не може розплющити очей. За ніч зеленкувата ріднина склеює йому повіки. Від страху він заходиться криком:

— О ма! Моя ма!

Змучена Жулія кидається синові на поміч і підводять його до грубки. Вона стає навколішки і вмочує ріжок хустки в глечик з водою, яку Аманда Каррушка освятити молитвою, зверненою до святої Лузії. Жулія обережно промиває хлопцеві повіки, занухлі, червоні й без вій. Водночас пошенки молиться, піби воркоче. Часом можна розібрати слова:

...Лузіє, ти по світу підеш,
Свій погляд цілющий на хлопця зведеш...

Повернувшись горілиць, Бенту зі стогоном розплющує одне око. Поки друге ще заплющене, погляд його мутніє і застигає, як у сліпого. Розплющивши й друге око, він нарешті встає.

На тринозі шумить кавник. Сидячи навночілки біля грубки, Аманда Каррушка роздмухує вогонь. Жулія ставить на стіл чашки, паливає каву. Усі п'ють швидко.

Лише стара, відтиснута в куток, сьорбає гірку рідину маленькими ковтками.

Бенту обіймає Палму за ноги. Ватько не перечить. Великими пальцями він пестить синові густий чуб кольору сухого вологтя кукурудзи.

— Нещасний ти, Бенту, нещасний...

Покірний Бенту сміється і задоволено вигукує:

— О моя ма!..

В сім'ї Палми — четверо дітей, двоє — Куштодія і Луїш — втекли з дому незадовго до смерті старого Жоакіма ді Валмураду, і від них тільки зрідка надходять звістки. Куштодія нібито спершу служила у невеличкому готелі в Бежі, а потім пішла звідти й жила з торговцем забійною худобою. Після того хтозна й з скількома чоловіками вона сходилася, поки не пустилась берега. Про Луїша відомо, що той працював на шахтах Алжуштрела. Але ніхто не певен, чи він і досі там тримається; вдома часто згадують ту місцевість, коли випадає нагода поговорити про сина.

Далі за віком ідуть Маріана і Бенту. Добра, як і мати, Маріана останнім часом дуже змінилась, досі така мовчазна й відлюдна, тепер вона не сидить удома, часто сперечається з батьком, не погоджується з ним і висуває неенодівані докази. Її турбує тільки одне: бідність селян.

Дівчина невисока, квола, проте впевненість, з якою вона висловлює свої думки, змінює її вигляд, і тоді ніколи не скажеш, що їй лише дев'ятнадцять. Тоді вона видається старшою. Палма її слухає і помічає, що з її уст злітають якісь дивні слова.

— Де ти навчилась таких дурниць? Це ти не сама до всього додумалась.

— Сама чи не сама — яке це має значення?

Час від часу втручається Аманда Каррушка. Тоді розмова обертається на суперечку, і Палма виходить,

приголомшеним думками, якими день у день ділиться в них дочка.

Він довго сушить собі голову і нарешті знаходить джерело тих думок. Маріана зустрічається з багатьма селянами, які часто збираються читати і обговорювати книжки, що надходять невідомо звідки.

Але вперту дочку не зупиняють ніякі заборони. Більше того — тепер Палма й сам починає прислухатися до неї. Та поговорити спокійно вони можуть лише в неділю, адже в решту днів Маріана виходить з дому ще вдосвіта й повертається вже глупої почі. Вона працює в маєтку трохи не за два легуа¹ від Валмураду і тепер єдина годувальниця в сім'ї.

Бенту народився й виріс кволий, він і досі повзає навкарачки, як ото мала дитина, хоч йому вже п'ятнадцять років. Щоранку батько лагідно будить його, і він крутиться біля вогню, аж поки розвидниться. Але потім уже ніхто не втримає хлонця: холод чи спека — він поповзом добирається до ями від печі.

Як завжди, тут він починає розгойдуватися всім тілом. Тоді зупиняється, схиляє голову набік і хапається за деревце цисту. Долоня ковзає по тонкій і смолистій гілці, дроз поймає руку. Збуджений Бенту важко дихає.

Помалу він розгойдується знов і скиглить собі влад. Те скигління вирівнюється і переходить у пісеньку. Хлонцеві радісно. Його великі, бляклі, загносні очі блукають по чорній, брудній землі, по верхівках гіллястих деревець цисту, по грозових хмарах, і він радіє, немов бачить перед собою мальовничий краєвид. І вигукус незрозумілі звуки впереміш із кількома спотвореними словами, які йому вдасться вимовити:

— По... тім... знай... о ма моя... ге...

¹ Легуа — міра довжини, дорівнює 5 км.

Кіт Мелтеш одним стрибком опиняється на куні каменя, що лишилося від печі. Вигнувши спину, розширює зелені очі й дивиться на хлонця. Тоді швидко зникає за цистом...

Вся сім'я Палми тривожно стежить з дверей за по-статтю, що зупиняється на перехресті.

Самотня хата на вершині пагорба теж немов за-стигла в чеканні. Вона мало не валиться. Від сонця, дощу і вітру ванно обсиналося, стіни потріскались. Дах покоровився і гострі краї черениці стирчать у небо, ніби ребра. А вікна без шибок дивляться із жа-хом на безплідну долину.

4

Згинаючись у три погібелі під вагою клунка, Жоан Каррушка переставляє неслухняні ноги так обереж-но, наче вітер ось-ось звалить його на землю. На пле-чах у нього поношений кожух, а на грудях хитається дійниця; вона прив'язана до шнї ременем і нагадує величезний язик дзвона.

Жоан повертається з селища, де щонеділі купує харчі. Як завжди, він виходить уранці, винивши перед тим у крамниці Міри. Але вино ніколи не затуманює цілком вівчареві розум. Здається, його підганяють лише важкі, надокучливі думки, і дрібне, вугласте обличчя весь час морщиться — це чоловік подумки розмовляє сам із собою.

Дорогою він часто зупиняється, розмірковує, потім перішуче махає рукою. Навіть тенер, уже зовсім близь-ко від хати свояка, знову вагається — заходити чи не заходити. Стоїть і клінає великими очима.

Холодний вітер куйовдить куці, і вони наче вті-кають від Жоана, біжать схилом, здіймаються на гор-би і спадають на дно глибокого яру Валмураду.

Вівчар здалеку помічає три постаті у дверях хати

на пагорбі. Волочачи по землі налицю, він звертає в перехрестя. За ярмом сходити на пагорб стає ще важче. Жоан Каррушка похитує головою і, не звертаючи уваги на Бенту, минає печище.

— Добрий день! — цідить він крізь зуби і кладе клунок між розставлені ноги.

З ганку на нього неприязно дивляться всі Палми. Дивляться так відверто, що Жоан Каррушка аж ображається. Він бундючно виниляє груди, ніби вимагає пояснення. Але, згадавши, чого прийшов, лагідніше і примирливо онускає широку долоню:

— Воно то так...

Справді, відколи Палма понав у в'язицю, він до Валмураду не заходить. Згадує, як тікав від матері й сестри, коли зустрічав їх у селищі. Але ніколи не бажав їм зла.

— Не думайте про це, чорт забирай! — гукає він, намагаючись розплутати нитку своїх думок.— Який я завжди був, такий і є.

Жоан збивається і мимрять якісь незрозумілі слова. Потім замовкає, здивований і серйозний. Потроху все, що віддаляло його від Валмураду, знову силіває на пам'ять. Але він все-таки туманить розум, і він хитає головою, немов тенер, згадуючи, схвалює свої вчинки.

З молодих літ він і Палма заробляли свій хліб, наймаючись щороку в маєтки Еліаша Собрала. Незважаючи на дрібні незгоди, вони завжди товаришували. Але після того, як Жоакім ді Валмураду взяв у хазяїна позичку, все несподівано змінюється. Старий кінчає самогубством. Відтоді Палма робиться впертим. Навіть з Еліашем Собралом у нього виникають непорозуміння, суперечки, сварки. Стосунки між обома доходять до того, що вони вже не дивляться один одному в очі. А як хтось покрав мішки з ячменем, хазяїн наказує заарештувати Палму.

Про цей випадок говорять в усій окрузі. Вийшовши з в'язниці, Палма розкидається погрозами, які, уже в зміненому вигляді, невдовзі сягають вуха Еліаша Собрала. Зненависть, що народилася між двома чоловіками, з дня на день росте. Зрештою, обидва починають очікувати зручної нагоди, щоб поквитатися один з одним.

З обережності Жоан Каррушка від самого початку цурається Палми. Не тому, що має щось проти нього,— він просто боїться, що Еліаш Собрал звільнить і його.

«Через якусь дрібницю»,— міркує вівчар, згадавши про це. І, немов бажаючи зробити вголе висновок, вигукує не без гордоців:

— Звісно, через дрібницю. Я ж...

— Ти такий, як і всі,— з важким серцем перебиває його Палма.— Такий, як ти, зіб'є з пуття...

— Я нікого не збивав з пуття!— відповідає Жоан Каррушка.— Я відмовлявся... але Галриту внерся на своєму. Він хоче, щоб ти прийшов сьогодні ввечері в крамницю Міри.

Палма рантом насторожується і сходить з ганку.

— Він більш нічого тобі не сказав?

— А що ж іще? Досить і цього. А ти?.. Ти вже подумав, обміркував, що і як? Якби ти звернувся до мене, я охоче дав би тобі пораду.

— Дав би пораду?

Палма знов підіймається на ганок і скося поглядає на свояка. Вже заходячи в хату, глузливо кидає:

— Потрібні мені твої поради!

Вівчар нерішуче зиркає з-під ширококрисого капелюха на матір і сестру.

— Ви чули? Ну гаразд... Потім не кажіть, що я...— Він зводить брови, стенає плечима і гірко посміхається:— А я ще хочу допомогти...

Аманда Каррушка обережно сходить з ганку:

— Ти був у селищі на зборах чи ні?

Від несподіванки Жоан Каррушка злякано хапасться за пошарпаний клунок.

З дверей підозріливо й засоромлено на брата дивиться Жулія. Вівчар відводить очі й помічає Бенту, що, виткнувши голову з густого цисту, стежить за ним. Жоан безпорадно кидає погляд на матір і сестру. Його трясє безсила лють. Він кладе руну на відвислий гувир клунка:

— Гей, Бенту! Иди-но сюди!

Бенту рачки вилазить з ями. Вівчар дістає хліб і подає небожеві:

— Вери.

Потім рвучко закидає за плече клупок і аж заточується. Проклинаючи когось, іде з двору.

З чагарника на подвір'я, підібгавши хвоста, вибігає їхній собака Арділа. Він зупиняється і обнюхує хліб. Бенту б'є його кулаком по голові. Собака, скімлячи, відходить.

Палма бере на плече рушницю і ступає до дверей:

— Ти бачив жандарма?

Жоан Каррушка вже на схилі крутого пагорба. Спотикаючись, він важко обертається.

— Бачив. Він повертався до селища.

— Чудово! — кричить навздогін йому Палма. — Ви бачите, як він іде?.. Ось-оє скотиться в яр.

— Ти хочеш сказати, що він багато п'є, еге? — невдоволено перепитус Аманда Каррушка. — Поглянь, він залишив нам хліб. Хіба він мені не сии? Вагато хто став ще гірший за нього...

— Чуєш, Антоніу, — бурмоче Жулія, — куди це ти зібрався з рушницею?

— Та піду... Може, вб'ю якогось кроля...

Навіть розмовляючи з дружиною, Палма не зводить погляду з Аманди Каррушки. Стара опускає очі, низько нахиляється. Вона знов розгублюється перед зятем.

Аж тоді Палма заганяє в рушницю останній, що в нього лишився, натрон і думає про те, що слід усього остерігатися. Треба добре поїсти, набратися сили для цієї ночі — він не повинен схибити. Клацає, закриваючись, рушниця.

Арділа крутить хвостом, радісно б'є ним себе по спині і стежить за кожним рухом господаря. Потім вистрибом біжить за ним з нагорба.

— Що він робитиме цієї ночі, мамо?

— Звідки я знаю? — Стара роздратовано повертає до Жулії обличчя.— Може, задумав якийсь діло.

— Нічне діло, сеньйоро?

Аманда Каррушка з криком силескує руками:

— Глянь, хлопець глитає хліб.

Жулія біжить через подаір'я. Нахилиється над Бенту, вириває з рук хліб. Отямившись від несподіванки, син повзе за матір'ю, намагаючись схопити її за снідницю:

— О моя ма!..

Аманда Каррушка стає між внуком і дочкою. Зігнувшись, вона відпихає розлюченого Бенту, а Жулія тим часом притискає до пласких грудей хліб і йде в хату.

5

З'явився хліб, і все наче змінилось. Обидві жінки безладно метушаться довкола столу. Жулія дістає з шухляди старий ніж з дерев'яною колодочкою і крає хліб.

— Я зварю зараз юшку з часником.

Маленькі, жваві очі Аманди Каррушки жадібно стежать за скибками, що лягають у миску. Довгасте обличчя Жулії осяває надія.

— Якби Антоніу вбив кролика... — Рантом вона підводить голову.— Це Бенту кричить?

— Ні, то вітер завиває під дахом.

— Це на щастя. Він такий смачний, кролик... Сьогодні хоч нанхаємо животи.

Жінки мовчки переглядаються. Вони розуміють одна одну без слів, на душі в них стає чомусь гірко. Рантова радість у напівтемній і холодній хаті немалу згасас.

Аманда Каррушка підходить до грубки. Присідає навпочіпки і розкладає на дровах в'язочку сухого цисту. Потім запалює тріску і роздмухує вогонь. Хоч як вона відхляє обличчя, але кінтявий дим усе одно їсть їй очі. Жінка роздмухує невеличким міхом вогонь.

Завивання вітру навіює гнітючий настрій. Вітер шалено б'ється в стіни, й вони аж здригаються.

Засмучена Жулія дивиться на розчинені двері. Вітер гуляє в густій діброві, розтріпує зарості цисту на пагорбах. Жулія кладе ніж на миску з накрашним хлібом, підтирає долонею щоку. Погляд її широко розплющених косих очей тьмяніє. Здається, вона вдивляється у щось далеке й невидиме.

— Яке місце... — млосно шеноче вона.— Навіть дух забиває. Вже й не знаю... останні дні я сама не своя, ніби рантом сталося нещастя.

— Ну ось!.. Дочко! Ти все не можеш забути про селище.

Жалісливе завивання вітру змовкає. Аманда Каррушка вішає на стіну маленький міх.

— Моя біда в тому, що мені вже нікуди переїздити. Я ледве ходжу, мені все болять.

— Ви тільки про себе думаєте! — гукає роздратовано Жулія.— Коли я кажу, що почуваю себе погано, ви відповідаєте, нібито вам ще гірше.

Вона нервово ханас каструлю, безладно метушиться по хаті й потроху заспокоюється, вражена і невдоволена своїм вчинком. Такі пересварки бувають в них часто. Але гнів скоро минає. Квола й пригнічена

Жулія наливає в каструлю води, ставить на триногу. Голос її переходить у вереск, аж надривається від ридання:

— Я завжди терпляче вислуховувала ваші бідкання.

Аманда Каррушка замовкає і виногато вбирає голову в гострі плечі.

— Хіба я знаю... Болить, і все.— Тонкими руками вона обмацує собі груди, боки.— А що болить — не знаю...

— Отож-то! — гнівно кидає Жулія.— Це роки, як шашіль, точать вас, сеньйоро.

Маленькі очі старої знову спалахують:

— Брешеш, я не така стара! Ні, це не від старості. Поглянь! Скільки й нам'ятаю себе, я завжди трудилася, завжди. Таке в мене життя. А ти торочиш про шашіль... Зрештою, я маю внуків, я навіть сама жала.

Стара зосереджено й пильно розглядає свої руки. Потирає їх так, ніби її мучать рани, залишені болісними сногадами.

Занадає німа тиша. Але в хаті наче й досі лунають занальні слова обох жінок. Далеким шенотом відлунює вітер.

— Жати... Раніше тут, у наших краях, робота була тільки для чоловіків. Але життя різко змінилося... — Вона поправляє під чистою хусткою понелясто-сіве волосся. Знов потирає руки.— Тут ніколи не жилося добре, що ні, то ні,— провадить новільно, ніби говорить сама до себе.— Але наставало різдво, і землевласники давали наймитам по шматку сала. На Новий рік люди ходили в мастки колядувати, і тоді в домах з'являлися ковбаси, кров'янки, шматки окоетів. В старого завжди лишалося трохи оливкової олії та якась торбина борошна. Тенер усе це треба кунувати... Хто тенер із землевласників дасть хоч скибочку сала? — Стомлена, змарніла, вона дивиться на вогонь і замріяно повторює: — Сала...

До хати входить тихенько кіт і лягає під теплою грубкою. Він умивається ланою, а коли широко роззявляє рота й позіхає, на долівці тремтить його велика тінь.

Рантом стара вигукує:

— Ситий котяра!

— Ще б пак. Він у яру ловить мишей, скільки хоче!

— Як я любила сало... — шепоче Аманда Каррушка, забувши про кота. — Коли воно у нас було, я їла його донесхочу. Жаль, що воно не часто в нас є...

— Я теж люблю сало, — мимрить Жулія, — але смажене тоненькими скибочками. Я завжди згадую селище. Щоранку, як тепер, тільки взимку, я їла його з хлібом, поки моя хазяйка казала: «Гей, дівко, гляди не лусни!» Коли ми з нею дружили...

— О Жуліє! — Жадібні очі старої блищать у тремтливих відсвітах вогню. — А шматок окоету, смаженого на смальці?!

— В селищі, — веде далі Жулія, — їжі завжди було вволю, і я брала все, що лишалось від хазяйського столу.

Жінки на хвилю змовкають, кожна думає про своє.

— Ніколи я не відчувала огиди до м'яса, хоч би яке воно було, — бурмоче Аманда Каррушка. — Про свинину вже й не кажу. Мені так подобалось, коли по бороді в мене збігав жир...

Жулія схиляє голову і не зводить затуманеного погляду з ножа, що лежить поверх скибок хліба. Вона пригадує минуле, і на обличчі в неї застигає щасливий вираз. Але ось губи її болісно кривляться:

— Даремно я пішла тоді з селища...

В димар залітає скажений вітер і заглушає булькання води, що кипить на тринозі.

Аманда Каррушка проворно засовує руку під сорочку, потім з поважним виглядом розтирає щось у пальцях. Нарешті розтуляє їх, і блоха тріскає в полум'ї.

Ситий Малтеш знов потягається. Стара Аманда хутко ханас щинці, але кіт сиритно тікає.

— Сеньйоро! — гукає Жулія, мало не плачучи.— Що вам зробила ця тварина?

— Нічого. Та яке тобі до цього діло? Кіт ситий такий, аж мені бридко! — Вона кладе щинці на грубку і несподівано каже: — Що правда, то правда... Усе так змінилось... Колишні землевласники повмирали, а теперішні, якщо багато мають, то ще більше хочуть. Вмирають у селищах, а в місті залишають коханкам будинки, не стунлять жодного кроку без машини, влаштовують свята, не обходяться без кіно й театрів. На всі ці розкоші їм потрібні гроші, багато грошей. Їм усе мало. Тим-то вони наказують своїм уривителям підганяти людей, не дають їм дихати. Тенер кожний дере кирпу і носить на руці годинника.

Жулія киває головою і нахиляється ще нижче:

— Одні он які багаті, а в інших немає нічого... Слід би видати якийсь закон проти цього!

— Закон?! Дурна ти. Аякже, багатії видаватимуть проти себе закони! — Стара легко знімає з вогню кастрюлю, бере щинці, відсовує головешки і знов розплутує нитку своїх думок.— Хай усе буде так, як було, я вже ні на що не годна. Але дедалі гірше харчування, втома — саме це, а не роки точать людину, як той шашіль. Тут чоловік твій має слухність. Він каже, що я не заробляю навіть юшки, яку їм. Так воно, мабуть, і є.

— Хто вам переказав цю брехню, матусю?

— Ніхто.

— Звідки ж ви знаєте?

— Ну ось! Я просто так гадаю.

Розгнівана Жулія трясє слабкими кулаками:

— Ви завжди щось вигадусте, аби лиш донекти мені. У мене тут не життя, а суще некло. Хіба я не правду кажу?

— О дочко! — Стара підводить голову, встас, і рижки зав'язаної під бородою хустки тремтять.— Якби він сам це сказав, то не було б так страшно! Я вже віддала все, що могла. Я взялася порати свиней, а тепер доглядаю твого сина. За таку роботу, звісно, я не заслуговую юшки.

— Ой ні! Ви це вигадуйте тому, що я назвала вас старою... Ви дуже мудрі, сеньоро.

— Я така, яка є!

Аманда Каррушка не відводить суворого погляду від миски з хлібом. Вона дивиться на хліб і, сама не знаючи чому, бісється. В її гаркавому голосі чути обурення і водночас надію, коли вона каже:

— Тарілка нещасної юшки!..

Але в цих гірких словах Жулія не помічає нещирості. Її неночіть глухий шум надворі, який усе дужчає. Опустивши худі плечі, вона сідає біля грубки.

А в облуплені стіни хати б'ється потріпаний у кривих гілках, у густому цисті та в будяках вітер...

6

Палма вже облазив усі зарості. Ніде ані сліду кролячого. Палма відмовляється від дальших пошуків і похмуро звертає на стежку, що веде до хати.

Важкі хмари все більше заволікають вечірній обрій. Вітер занлутується в кущах цисту, і здається, що там клубочаться змії.

Палма виходить із чагарника і зупиняється. На схилі, під рідкою кроною кам'яного дуба стоїть і, витягнувши голову, за чимось стежить Жоан Каррушка.

Серед вечора тут з'являється орел — напевно, той самий,— і, розпротерши крила, довго кружляє понід хмарами. Потім зненацька згортає крила і каменем падає на землю.

Палма прикладає до плеча рушницю і вичікує.

Але орел злітає далеко — аж біля цисту, а туди рушниця не дострелить. Птах, мабуть, несе в кігтях кроля. Палма хутко кладе рушницю, залишає коло неї Арділу, а сам, пригнувшись, пробирається густим чагарником.

Тим часом і в Жоана Каррушки виникає бажання здобути кроля. Але спершу він сідає трохи нереночити. Кладе клунок на коліна і, прихилившись сніною до стовбура кам'яного дуба, скручує цигарку. Але прикурити її не встигає. Вино і довга ходьба знесилюють його. Коли він прокидається, то бачить, що хижий птах кружляє над яром.

Тепер орел чорною стрілою здіймається прямовисно в небо. Високо вгорі, на тлі густих бурих хмар, він випускає кроля і шугає слідом за ним униз.

Неневною ходою, раз у раз спотикаючись, вівчар підіймається стежкою між двох нагорбів. Запісши над головою палицю, він перетинає куці цисту. На кам'янистій галявині перед птахом лежить розтерзаний кролик.

Жоан Каррушка з криком кидається до орла і його жертви. Орел шумно розправляє крила, витягує шию, немов готується до нападу, і грізно підводить голову. Страшні круглі очі винаються у вівчаря.

Вражений таким лютим виглядом птаха, Жоан Каррушка спиняється немов уконаний. Кожух в нього розхристаний, палиця занесена над головою. Нарешті він розгублено хринить:

— Гадина! — Потім обачно відстунає на два кроки назад, крутячи вгорі палицю. І раптом, прицілившись, кидає нею в орла. Від удару птах надає на бік. Б'ючи крилами об землю, він силкується звестись на ноги.

Жоан Каррушка саме йде взяти палицю, коли на галявину вибігає Палма. Вівчар зупиняється і, нагнувшись, погрозливо блимає очима:

— Відійди, це мій кріль!

Палма хоче ухилитись від сутички і підступає боком. Але Жоан Каррушка хапає його за пояс. Обидва спотикаються і надають один на одного.

Лежачи на землі, Палма підгинає ноги, внирається ними в живіт вівчаря, потім зненацька випростує їх. Жоан Каррушка відлітає вбік і котиться по галєвині.

Звільнившись від суперника, Палма бачить, як орел важко знімається в землі і з вдобиччю в кігтях летить геть.

А оглушений вівчар стоїть навкарачки, корчиться й блює. Палма заносить над його головою ногу. Але в останню мить трохи відводить її вбік. Від удару в плече Жоан Каррушка м'яко надає у блювотину в рідкій траві.

— Дурний п'яниця!

Та вівчар не чує. Ледве ставши на ноги, він водить довкола тьмяними від люті й страху очима, і все його дрібне, кволе тіло тремтить.

— Ти вдарив мене, то́го, хто завжди був твоїм другом?! Побий мене грім, якщо ти не заплатиш мені за це!..

Палма сунить брови і онускає голову. Потім ханас свій канелюх і, згорбившись, ніби щойно вчипив злочин, йде з галєвини.

Віля рушниці його жде Арділа. Сумний, з відвислими вухами собака стунає за ним по вузькій, порослій вересом долині. Та ось він витягує морду і завмирає.

Палма неквапно зводить рушницю.

В надвечірніх сутінках видно, як попереду з місця на місце перебігає кріль. Він зникає і знов з'являється, немов тінь серед заростей, що зліпаються в суцільну пляму. Серед каміння хитається висока трава.

Обержно, щоб не марно витратити останній патрон, Палма натискає на курок.

Сналах від пострілу на мить осяває дно рівчака. Гуркіт віддаляється, і тільки луна котиться від яру до яру.

7

В хаті обидві жінки стривожено дивляться одна на одну, поки завмирає віднесена вітром луна.

— Чи вбив він кроля?

— Наневно вбив! Твій чоловік ніколи не схибить! Жулія підводиться і бере миску.

— Гаразд... я доллю води в юшку. А ви, може, приведете Бенту?

— Навіщо? Хай сидить там.

— Уже вечір, мамо.

Аманда Каррушка невдоволено виходить з хати. Північний вітер шарпає спідницею, з-під неї виглядають худючі ноги. Стара вся тремтить і ханасться руками за понерек:

— Гей, Бенту! Йди-но сюди!

Бенту нерестас розгойдуватись. Червоні новіки підіймаються, і туман застилас йому погляд. Голова хилиться набік, а руки від страху закликають над головою, так наче до нього наближається ворог.

Схвильована надією цього дня поїсти трохи більше, Аманда Каррушка забуває, що сама допомагала забрати у хлонця хліб. Вона трясє Бенту за плече:

— Ходімо в хату.

Бенту кидається до старої і впивається зубами в її руку. Ошелешена Аманда Каррушка зсовується з куни щепеню. Потім сідає навпочіпки і розглядає дві червоні плями, що з'являються на шкірі. Вона хоче схопити камінь і кинути ним у хлонця. Але камінь вріс у вогку землю і не піддається. Бабуся люто втуплює-

ться у внука. Зненацька вона підхоплюється і ногою б'є його по коліну.

Бенту кидається до неї знов. Він повзе по землі й гарчить від злості. Задкуючи, Аманда Каррушка очікує нагоди знову копнути хлопця. Вітер напнає її спідницю, а на потялці в неї чорним гребенем здіймається ріжок хустки. Раптом стара зривається з місця й біжить до хати.

Кволий Бенту, люто вишкіривши зуби, ще довго тримає над головою руку, схожу на занесену для удару лану.

Аманда Каррушка хрестить поріг. Під здивованим поглядом Жулії вона сідає коло грубки і розтирає зап'ястя.

— А Бенту?

— Сама сходи по нього!

— А що сталося?

— Я ж тобі кажу: сама сходи по нього.

— Я не можу. Ось-ось повернеться Антоніу. Адже ви добре знаєте, що я боюся за Бенту, коли він сидить у тій ямі.

— Дідько б тебе взяв, ти всього боїшся! — Аманда Каррушка трохи оговтується під теплою грубкою і натягує спідницю до самих кісточок.— Якби ти схотіла, то вилізла б і на дерево та глянула, чи несе він кроля, а чи ні.— Голова її витикається з-під хустки.

— Невже мій хлонець — якийсь собака, сеньйоро?

— Атож! Ви йому завжди потураєте, а він ще не такого копика викине! — Стара обурено простягає руку.— Ось подивись! Пакинувся на мене і покусав!

— А що ж я йому зроблю? — Жулія схиляється над матириною рукою і оглядає червоні плями.— Ну-ну! А втім, хіба він прокусив вам руку? Гірше, що порвав одяг.

— Атож, атож. Цього я не сподівалася почути від тебе. Гірше, що порвав одяг, еге ж? Та він же збив

мене з ніг і покусав! Покусав стару людину, яка не може навіть рухатися через болі!

Жулія вже передчуває нову сутичку і мовчки дивиться на матір. Але Аманда Каррушка підводиться й рушає до дверей.

— Он іде твій чоловік! — На порозі стара примружує очі.— Ти бачиш... бачиш кроля?!

У вечірніх сутінках Палма наближається долиною до пагорба. Аж коли він підходить до схилу, що спадає в яр, вопи розрізняють його краще. В одній руці він несе рушницю, друга вільно погойдується в лад квапливій ході.

Обидві жіпки розгублено застигають на місці. Потім Аманда Каррушка повертається до грубки, а Жулія схиляється над каструлею і наливає в тарілку гарячу юшку.

Ведучи за собою Бенту, входить Палма. Ховає під тапчан рушницю і береться до їжі. Він їсть, утупившись у тарілку, нахмурений і роздратований. Під вилицями в нього грають жовна.

Бенту сидить, розгойдуючись, коло грубки і з щасливою усмішкою милується полум'ям. Аманда Каррушка не може стриматися.

— Цей хлопець!.. — каже вона, ні до кого не звертаючись.— Він дурний, хай мені бог простить. Збив мене з ніг і покусав! — Засунувши пальці в дірку на рукаві, вона обертається до зятя:

— Я знаю, що ти повинен зробити. Дати йому прочуханки. Тоді іншим разом він не образить мене.

Палма підносить тарілку до рота і сьорбає юшку через темний вищерблений край. Потім похмуро виходить з-за столу, втирає губи другим боком долоні.

— По-вашому виходить, що я повинен бити хлопця?

— Авжеж, бити. Якщо ні, то настає день, коли його вже ніхто не зупинить.

— Він образив вас? — Випнувши груди, Палма підсмикує штани. — Річ не в цьому, господице... — починає Палма і змовкає. — Думаєте, я сліпий? Він — єдиний тут, кого ви били. А тепер хлопець вам уже не дається, і ви лютуєте. От і все.

Аманда Каррушка повертає голову, і її одвислі старечі губи скривлюються. Вона пильно дивиться на впуска. Від ненависті її чорні очі помалу розширюються, і в їхній глибині відбиваються два малепькі, яскраві язички вогню.

— Слухай, Жуліс, — каже Палма, уважно стежачи за старою. — Цієї ночі не чекай мене.

— Куди ти йдеш?

— Туди, куди сама ти боїшся... Знаєш, що я тобі скажу? Раніше я хотів, щоб ти була така, як твоя мати, і вміла ненавидіти, пенавидіти всіх своїх ворогів, навіть якби хтось із них був твоїм олуком.

— Що це ти мелеш?! — Розгнівана Аманда Каррушка схоплюється на ноги і простягає руки: — Побий мене грім, якщо ти знаєш, що кажеш!

— Ще б пак! Та заспокойтеся. Я вас добре знаю. І ніколи вам не дивуюся. Але щодо вашої дочки, то хто зна, чи я можу їй довіряти? Ви мене зрозуміли? — Він підходить до грубки і гладить по голові Бенту. Вирозумілий обличчя в Палми м'якшає: — Несчасний Бенту, нещасний...

Бенту третється головою об мозолясту батькову руку, обіймає його за коліна. Потім заспокоюється — задоволений і щасливий. М'яко лунають слова Палми. Він пестить сина, гладить його рудувате волосся, як колись давно гладив після виснажливої роботи волів чи мулів, і знов проказує:

— Несчасний ти, Бенту, нещасний...

Нарешті ласкаво розводить хлопцеві руки, вивільнюючи свої коліна. Натягає на очі капелюх, прогасає

Арділу, який хоче бігти за ним, і виходить з хати. Впевнено рушає проти холодного вітру.

— От людина! — вигукує Аманда Каррушка.— Ти чула, як він образив мене?!

Жулія дивиться з дверей на чоловіка, що віддаляється, ховаючись за схилом глибокого яру. Її погляд сягає ще далі, до самотнього коркового дуба на схилі. Помалу її запалені очі тьмяніють. Коли вона знов підводить їх, Палма вже поминув дуба, його постать усе меншає і губиться в нічній темряві, що спадає на землю. Нарешті постать зникає зовсім.

8

На кам'яних плитах, згорнувшись клубочком, сплять Малтеш і Арділа. Поруч, опустивши голову, хропе сидячи Бенту. Волосся спадає йому на лоба і в колихкому світлі від полум'я в грубці здається брудними золотистими нитками. Аманда Каррушка сидить неспорно, наче заціпеніла.

Насувається чорна, довга ніч. Жалібно й гнітюче віє вітер. Страх охоплює Жулію. Вона скоса стежить за скам'янілим обличчям матері, й знов їй спадають на думку туманні й невизначні передчуття. Вона не може опанувати себе, кривиться й мало не кричить:

— Кажіть, сеньйоро!

Стара кидає на дочку проиизливий погляд. Її тонкі, знекровлені губи розтягуються в зневажливій посмішці.

— Я не можу... — бурмоче Жулія.— Ми так довго мовчимо, що мені стає моторошно.

Сидячи на лавці, Аманда Каррушка холодно дивиться на неї. Зиенацька Жулія злякано скрикує:

— Мамо!

Арділа схоплюється й нашорошує вуха. Потім вискакує надвір і, задерши морду до неба, почипає вити.

Знадвору в хату ллється яскраве світло, осяваючи все довкола. Аманда Каррушка рішуче ступає до дверей.

Білий і холодний місяць уповні з'являється з-за пошарпаних, пошматованих хмар. Рідким вогнем ллється на землю його сяйво. Потім хмари сходяться, заступають собою місяць. На долині знову згущається нічна темінь.

— Чорти б тебе взяли! — свариться Аманда Каррушка, сідаючи на лавку. — Сама себе лякаєш!

— Не гримайте на мене... Я подумала, що то привид...

— Привид?! Привиди у тебе в голові!

Покірий погляд Жулії блукає по грубці, спинається на краплях смоли, що збігають з охоплених полум'ям полін.

— У мене таке передчуття...

Якимсь болісним жестом вона затуляє рижки хустини, опускає руки і втуплює очі в Бенту. Вона дивиться на сина і не бачить його. Аж по хвилі помічає, якій він патлатий і жалюгідний.

— А мої діти, деє воно...

Жулія витягує з рукава брудну шматину, сякається. Бурмочучи, витирає затуманені сльозами очі.

— Бідненькі мої... Луїш, відколи поїхав, не надіслав жодного листа, наче вмер. А Куштодія, вона...

— Хоч про це не згадувай.

— А про що ж мені згадувати? Коли люди вимирають у селищі, я думаю, що вони ще зі мною. Там, у селищі, коли бідує сім'я, багаті співчують їй і допомагають.

— Співчують, багаті? Ти така сама, як і всі, дочко! Тебе псуєть оті подачки в селищі. Ти вже ніколи не звикнеш до тутешнього життя.

— А хто може звикнути до цих злиднів?

— Ніхто, хай йому чорт! Крім тих, що пробують, як ти, захищати багачів!

— Я не можу, не можу... — зітхає Жюлія.— Моя Куштодія переходить з рук у руки на вулиці Брапка... Господи, за який гріх моя бідна дочка несе такий тяжкий хрест?..

Вона перішуче замовкає і злякано підводить голову. Нижня губа в неї тремтить, по всьому тілу пемов пробігає крижаний дроз.

— Мамо, я завжди вірла у свого бога...

— Га? — перепитує стара, стріпнувшись від несподіванки.— Що ж то за бог?

— Я вірю, що ми, бідні, мусимо коритися. Якби Антоніу не паговорював завжди на Еліаша Собрала, наше життя було б інакше.

— Не паговорював, кажеш? — Аманда Каррушка аж задихається від збуджеппя.— Якби я була чоловіком, то, побий мене грім, зробила б ще й не таке!

Перегодя стара вгамовується. Нарешті вона сказала все, що хотіла, і на її зморшкуватому облпччі пемов відбивається далека і нездійсненна падія. Розпач і гіркота чуються в її голосі, коли вона промовляє:

— Доброта, бог... Вуло б добре... було б таки дуже добре, якби ті, хто балакає про доброту і бога, трималися їх. Але глянь... Ні, ти не зрозуміш мене. Ти багато думаєш і нічого не бачиш. Гадасш, ніхто ні в чому не винуватий, вважаєш, що все це доля... Так воно і є. Ти думаєш, що це доля змусила твоїх дітей утекти з дому, що то саме вона довела твого свекра до самогубетва, а чоловіка — до в'язниці. Так думаєш ти... і є чимало схожих па тебе. Болгузи! — Вона стенає плечима — не зневажливо чи псевдоволепо, а лише бай-дуже, так паче люди, яких вона має на увазі, піколи не зможуть палежати до її світу. Потім пов'язує хусткою голову і розпачливо провадить далі: — Паговорю-

вав, наговорював... А хто нас чує, коли навіть бог бабув про нас?

— Помовчте, не грішіть! — аж стогне Жулія, обхопивши руками голову.— Бог нам усім батько...

— Та звісно. Але одні йому — сини, інші — насинки.

Цієї миті Арділа пашорошує вуха в бік дверей і гарчить. Надворі чуються кроки, і в хату входить Маріана, наймолодша дочка Палмів.

— Добрий вечір.— Воно ставить на стіл дійпицю, стягує з себе хустку і помічає хмурий вигляд Аманди Каррушки.

— Що сталося?

— А що могло статися? Твоя мати щось дуріє.

Потираючи червоні від холоду руки, Маріана схиляється до вогню.

— І все?

— Я тебе не розумію... — трохи недовіжливо каже бабуся.— Чого ще ти хочеш?

— Нічого.— Маріана підсмикує спідницю і підступає ближче до полум'я, гріючи ноги. У світлі від грубки її лице рожевіє. Воно худорляве, ніжне, як у Жулії. Але очі великі, а губи пухкі й чітко окреслені, і це надає їй вигляду спокійного й рішучого.

— А де батько?

— Пішов,— мимрить Жулія.— Мабуть, у сльище... хтозна...

Аманда Каррушка совається на лавці. Маріана спокійно чекає, поки бабуся заспокоїться.

— Коли мати вже кине брехати? Я зустріла дядька Жоана, і він усе розповів мені.— Маріана сідає на лавку, скидає черевики і простягає мокрі ноги до вогню.— Батькові не треба було йти з Галрїту.

— Я теж так думаю. Але я нічого не встигла сказати. Ніхто мене в цьому домі й словом не попередив...

— Облишмо! — різко перебиває внучку Аманда Каррушка. — По-моєму, він правильно зробив. Авжеж! Так далі жити ми не можемо.

— Не можемо, ні. Але батько зробив погано. Він ні за що в світі не повинен був зв'язуватися з отими недолюдками. Крім того, я вже йому сказала, що люди збираються просити в селищі роботу.

— То ти й там отаке натякаєш? Добре мені діло! Хай-но підуть усі до селища, як зграя старців. Багато вони доб'ються! Кожен має потурбуватися про себе сам, і цього досить.

— Люди мають очі, бабусю, — поважно каже Маріана і випростується. — Ми вже бачили, чого досягли батько та інші, кожен сам по собі. Невже ви й досі не зрозуміли, що тільки всі гуртом досягнуть чогось? Одна людина нічого не варта.

— Ану замовки мені! Я вже добре знаю, що ти казатимеш далі. Все це, дівчино, балачки! Ось побачиш, вони зведуть тебе з пуття. Що втратить твій батько, як заробить кілька ескудо, щоб у цьому домі було що їсти?

— Він утратить, щоб ви зпали, дуже багато. Сьогодні люди ще вірять, що він завжди був чесний і ніколи ні в кого не крав. Але завтра, коли довідаються, де він бере гроші, хто йому повірить?

Жулія боязко шепоче:

— А якщо його спіймають?

Маріана запитливо дивиться на Аманду Каррушку. Стара хмурніє і міцно стулює губи. Проте в душі вона вже відчуває ту саму тривогу, що мучить допку і внучку.

Від дверей долівкою тягнеться білувата смужка місячного світла. Перед хатою сидить на задніх лапах Арділа, він задирає морду до неба. Тужливе, гнітюче виття ворушує глуху ніч.

Жінки здригаються.

Біля підгір'я Лажі неспокій, що закрався в душу Палми ще вдома, посилюється, і чоловік ступає вже не так рішуче. Вітер б'є йому в груди, в обличчя, загинає криси капелюха. Палма увесь напружується і зупиняється над крутим водорисом.

Внизу, де обабіч вулиці шелестять буки, з крамниці Міри па землю падає прямокутник м'якого світла.

Якусь мить Палма вагається. Потім швидко спускається з пагорба, грузнучи п'ятами в землю, що кришиться і котиться поперед нього. Прослизнувши між буками, перетипає вулицю.

В крамниці він одразу питає:

— А де Галрїту?

Вся його рішучість розбивається об мовчанку і незрушний спокій Жозе Інасіу Міри, який стоїть за прилавком, немов статуя. Між ним і Палмою зі стелі звисає карбідна лампа, що, ніби наперекір сутіпкам, розливає довкола мелапхолійне світло.

Жозе Інасіу Міра виходить з-за прилавка. Високий, огрядний, він рухається повільно і вчистото. Ширококрисий капелюх зсунутий на потялицю. Господар зупиняється й, наставивши вухо, хмуриє. Знадвору до дверей наближаються кроки.

— Здається, віп.

На порозі з'являється маленька, суха, жалюгідна постать Галрїту. Минаючи Палму, Галрїту кидає на нього глузливий погляд:

— Ну?

Галрїту сідає за столик під стіною. Сидячи він здається ще меншим, зовсім дрібним. Але жваве смагляве обличчя, рухливі зморшки, розумний погляд і пезмінна усмішка, болісна і глузлива водночас,— вона оголює великі кінські зуби,— заперечують уявну слабкість Галрїту.

— Ти вже тут? — каже він, так само усміхаючись.— Сідай до мене. Вип'єш що-небудь?

— Ні.

— А може, горілки? Дядечку Насіу, подай пам дві великі чарки!

Господар печутио ступає у крадених чоботях по чорній долівці. Повернувшись, ставить склянки й графинчик на зайложений стіл.

Галриту пишається своєю щедрістю і захоплено потирає долоні. Перехиливши одним духом чарку горілки, він сидить набундючений і похитується.

Палма, нохиюнивши голову, покручує пальцями на столі ще повну чарку:

— Коли вирушаємо?

Жозе Інасіу Міра й Галриту підводять на Палму суворі погляди. Тільки потріскування карбідної лампи та шелест буків за вікном порушують глибоку тишу.

— Гарзд...— починає Жозе Інасіу Міра.— То ти зважився?

— Так.

— Справа досить небезпечна. Знаєш, часом жандармн...

— Я це знаю.

— І все ж таки не відмовляється?

— Я тобі вже сказав!

— Не гарячкуй, чоловіче... — Кругле обличчя Жозе Інасіу Міри зневажливо кривиться.— Я питаю лише тому, щоб потім ти не звалював на мене всю вину за якусь там неприємність. І знай: це діло треба робити без гарячки. Хай тобі щастить!

Господар відходить — високий, прямий, гордо розправивши широкі плечі, простує до дверей у перегородці за прилавком і зникає у своїй кімнатці.

А його попередження про безпеку наче ще й досі брннить у крампиці. Палма крутить чарку, і горілка хлюпає на стіл.

— Не зволікай,— каже Галриту.— Не хитруй, чорт вабирай! Пий, чоловіче!

— Думаєш, я страхополох? — Палма кидає крутити чарку, накриває її долонею.— Я піду з вами і зроблю все, що треба. Але я йду не з доброї волі.

— Коли так, то воно й краще...

— Ні, я мушу йти, мушу.

— Слухай сюди. Ніхто тебе не силус... — Галриту перехилив графинчика, дивиться, як горілка лється в чарку, і кисло посміхається.— Якщо не хочеш, іще не пізно.

— Я мушу йти. Отой Еліаш Собрал... він та інші підбивають мене на це... Треба тільки вчасно втекти. Все в їхніх руках — влада, доля, вони самі розпоряджаються людським життям.

— Я тебе не розумію. То ти хочеш чи не хочеш?

— Отже, по-твому, я з тих, хто поступається таким людям? Я, хто завжди заробляв на хліб своїми руками і чесно дивився людям у вічі?

— Ну, звісно. Але ж у тебе не лишається іншої ради?

— Ні, Галриту. І я піднорюся. Але якщо мене схоплять, скінчиться все.

— Слухай, чоловіче... — Галриту мапить Палму ближче до себе, випиває горілку і спроквола витирає губи другим боком долоні.— Слухай, ти надто багато метушишся, погрожуєш... Щодо мене, то я скажу тобі таке: твоє діло замести сліди. Однаково як, але обережно і непомітно.

— Але я не страхополох. Мене ображають, і я не мовчу, я не можу мовчати. Краще вже вмерти, покінчивши із злиднями, як жебрак.— Обурений Палма ледве стримує лють.— Ти забуваєш, що вже два роки ніхто з них не дає мені роботи. Питаєш, хочу я чи не хочу? Ось послухай, як мало я хочу: тільки працювати і трохи заробляти, щоб прогодувати сім'ю.

— Не говори більше про це. Чоловіче, тепер ти маєш заробіток, а що було, те минуло. Треба лишень, щоб ти зважився душею і тілом.

— Я вже зважився.

— От і гаразд. І побачиш сам, що правильно зробив. За це добре платять, у тебе вистачить на все, ще й залишиться.

— Якби ж воно так і було... — Палма опускає голову, і криси затуляють йому обличчя. Він задумливо крутить у пальцях чарку.— Моя дочка не хотіла, щоб я йшов. Каже, всі люди вбираються йти в селище просити роботу. Вони й справді хочуть йти, я знаю. Вони нічого не мають, тому й згодні на все.

— Я вже чув розмови про це.— Галриту мружить очі.— А ти?

— Я? Я ще маю свій дім.

— Дім? Оту халабуду, що ось-ось розвалиться? — Галриту жалісливо посміхасться: — І ти пишасиш нею?

— Хай там що, а в нас є де жити. Але якщо і її втрачу, тоді не знаю, що зроблю!

Жозе Інасіу Міра знов заходить до крампиці:

— Уже пора, хлопці.

Галриту випиває ще одну чарку горілки. Обидва підводяться.

— Нема чого мудрувати,— каже господар і кладе руку Палмі на плече.— Ця ніч вимагає спритності й твердої руки. Розумієш?

Палма вбирає голову в плечі. Потім ступає слідом за Галриту до дверей, на мить зупиняється і пірнає в темряву.

Вертаючись назад, Жозе Інасіу Міра стикається з дружиною, що стоїть біля перегородки, яка відділяє крампицю від житла.

Франсішка одягнена так само, як і чоловік. Як і він, вона така сама висока й дебела. Широка спідниця

зборками закриває її поги, на грудях шаль. Хустка з чорними узорами відтілює стурбоване обличчя.

— Заспокойся,— каже Жозе Інасіу Міра.— А все ж таки цей Палма простак.

— Можливо. Але я думаю, що він не здатний ходити по контрабанду. Ти вже приготувався до цього?

На столі біля графинчика ще стоїть повна чарка Палми.

— Так і пішов? — похитус головою Франсішка.— Навіть випити забув.

Прибравши в крамниці, Жозе Інасіу Міра ступає за перегородку і сідає коло грубки.

— Не знаю, що б він робив....

— А тепер? — Франсішка сідає біля чоловіка. Обоє мовчки дивляться на вогонь, думають про те саме, передбачають ті самі перешкоди.

— Гаразд... — бурмоче Жозе Інасіу Міра.— Зрештою, це діло для нього не пове.— Він починає крутити цигарку. Тоді бере її в рот, витягує губи, прикурює від вуглини й повільно випускає дим.— Потім буде видно.

10

Позгинавшись під ваптажем, чоловіки з'являються в темряви і нетерпляче ждуть хвилини, коли можна буде вирушати в дорогу.

Корона гасить лампу і зникає. Але перед тим окидає все довкола заклопотаним поглядом. Його плечисте, величезне тіло на коротких ногах нахилиється, тримаючи на собі пошу. На широкому обличчі швидко бігають холодні й невизначні, як у тварини, круглі очі.

В приміщенні тхне важким духом, як у старих, давно покинутих стайнях. Всі кутки, аж до стелі, затуляє павутиння, воно вкриває і сточені шашелем бантини. Черекшута, без жодного колеса бричка впирається

однією голоблею в ясла. На товстих цвяхах, що стирчать з балки, висить усіляка зброя, мішки, мотузки. На гнилій соломі долі валяються різні завбільшки ящики.

— Хто це з вас закурив?

Внизу троє чоловіків стиха відпикаються.

Галріту майже не видно під величезною пошею. Банаїса — високий, дужий, здоровий, з округлими плечима і з люттю на обличчі, яка наче ось-ось прорветься і скривить його чорне від бороди обличчя. Скосивши очі, він недовірко дивиться на Палму.

А той поправляє біля коляски реміні, протягнуті під руками так, щоб підтримувати тюк у рівновазі. Потім дістає з куртки пожа й перекладає його в кишеню штанів.

— Швидше! — роздратовано гукає Банаїса, не приховуючи своєї підозри. — Цей тип уже готовий. Він переклав пожа до штанів.

Згинаючись під ваптажем, Галріту примирливо розводить руками:

— Облиш. Ти ж знаєш: коли збираються на таке вперше, думають, що їх уб'ють чи зрадять.

— Яке мені діло до того, що думають? Я не хочу, щоб мене підвели під монастир. Такі типи через найменшу дрібницю розгубляться й заплутають решту.

— Брешете... — Палма грізно подається вперед. — Ніхто не заплутає мене. А ви — вже й поготів.

Угорі над ним лунає низький голос Корони:

— Готово?

Чоловіки замовкають. Аж тоді Корона шершавими пальцями бреться за гнотик, і вогник гасне.

В темряві шурхотить солома. Потім риплять на петлях двері, і вітер уривається в клуню. На подвір'ї Корона вдивляється в п'ятьму, що огортає поля. Його вухо вловлює навіть шелест легенького вітру, що віє з півночі.

— Ходімо,— паказує він.— А ти, Палмо, своє діло внашш. Дивись тільки вперед. Коли що, я тобі допоможу.

Як тільки чоловіки виходять, двері відразу причиняються. Попереду швидко дріботить малий Галриту. В діброві їх паздоганяє Корона і веде вервечкою.

Вони спотикаються в грязюці, вступають у калюжі. Але вибрати дорогу нема коли. Вони швидко пробираються безконечною дібровою. Тільки на мить з п'ятьми виступають стовбурп і зникають, паче привида. Вітер завиває й шаленіє в густому гіллі. Деревя гнуться і аж тріщать, б'ючись одне об одне.

— От ніч! — бурчить Галриту.— Собачий холод, калюжі... — Виставивши проти вітру плече і підтримуючи правою рукою тюк, він ледве йде.— Холод — ось що найгірше, Палмо. Холод і вантаж. А все інше — дурниця, сам побачиш.

За спиною в Палми лунає хрипкий, грубий голос Банаїси:

— А що зробить цей тип, коли причече? Я вже бачу... Тоді він тюк — на землю і навікача.

— Ти його не знаєш, Банаїсо.

— І не хочу знати.

— Вперед! — перебиває його Корона.— Годі базікати!

Нарешті починається схил. Чоловіки спускаються з діброви звивистою слизькою стежкою. Несподівано Палма обертається й, не підводячи голову, питає:

— Хто тобі сказав, що я можу втекти?

Банаїса зупиняється. Не розгинаючись, обидва міряють у темряві один одного поглядами. Корона протягає свою тверду руку й розводить їх. Банаїса відступає.

— А щоб ти весь вік отак бурчав... Галриту, стань між ними і не базікай. Щоб мені ні парп з уст!

Вражені тим, як владно Корона командує ними, чоловіки рушають далі.

Стежка все вужчає. Обабіч, скільки бачить око, з нітьми час від часу виступають тонкі дерева і зостаються позаду, тільки їхні високі крони шумлять у мороці ночі. Тепер чоловіки ступають по росяній траві широкої рівнини, і холод проникає крізь їхні чоботи. Йти стає дедалі важче. Глухо човгають підшви.

Гострий біль пронизує порожній шлунок Палми. Він уже не відчуває піг, ремені в'їдаються під пахви. Зігнувшись у попереці, він упирає пальці у тюк над головою і швидко переставляє ноги.

Вдалпні у блідому місячному сляві вимальовуються м'які обриси пагорба. Чоловіки підіймаються порожнім водорием і спускаються другим схилом. Здалеку доносяться гнітюче, моторошне виття. Вони пірнають у темний яр. Гупання чобіт по кам'янистій землі відбивається від кручі, й попереду біжить луна. А вгорі в чагарнику свистить вітер.

Собаке виття чується тепер уже близько. Згодом воно слабшає і змовкає зовсім, коли вони виходять із вузького яру.

Палма важко дихає. Холодний вітер облікає йому обличчя, ноги ковзають по втопаній землі. Він переводить дух, уповільнює ходу, і тюк на його спітнілій спині починає хитатися. Роззявивши рота, Палма невпевнено переставляє ноги, піби аби лиш не впасти долілиць у грязюку. Він уже нічого не тямить. Рухи його стають машинальні, він спотикається.

Хтось гукає:

— Присядь!

Знепацька Палму засліплює світло. Він кидається до своїх супутників, які вже причаїлися за деревами цисту.

Зовсім близько яскраво світять фари якоїсь машини. Потім вогні віддаляються, описують дугу і зникають, поглинуті піччю.

Чоловіки знов беруть на плечі свої ноші. Перетинають дорогу, минають стерню і простують вузькою стежкою, що біжить через широке поле.

Корона і Бапаїса ступають упевнено, немов не відчують ні холоду, ні втоми. Галриту час від часу бурчить. Йому здається, що цій дорозі не буде кіпця-краю. Після рівних стежок вони вибираються на порослі чагарниками пагорби, далі спускаються в долини, щоб знов повернути на плоскогір'я.

Покраєне зморшками обличчя Палми кривиться, кров гаряче стукотить у скронях. На відкритому місці вітер метається, немов скажений. А в чагарниках, у бур'янах і серед каміння він здавлено, жалісно рідас.

— Гей, тут обережно!

Палма б'ється головою об ваптаж Корони і бачить, як той згинається і зникає. Допомагаючи собі руками, Палма сковзас схилом упиз. Ставши на рівні ноги, з відразою обводить довкола поглядом.

— Це, мабуть, землі Еліаша Собрала...

— А чий ж іще!

Переставляючи задерев'япілі, неслухняні ноги, Палма мовчки ступас за всіма. Вони обережно вибираються на схил Орлиного пагорба.

Вгорі, на широкій галявині, оточеній крутими скелями, гавкає собака, чується мекання вівці, якій відповідає цілий гурт.

Корона тихо свистить — так, паче співає пташка. Від зігнаної докупи отари сходить паппуга ряднипою по-стать.

— Доброго здоров'я вам, люди.

Палма з подивом унізнає голос Жоана Каррушки. Палма кладе свою ношу біля Галриту і відчуває, що задихається.

— Слухай, і мій свояк усе це бачить?

— Хто, Каррушка? Пу звичайно. Він тут пасе і знає найглухіші, найкращі стежки. І, як видно, дещо заробляє.

— От негідник! Ще й береться давати мені поради!

— Що ти там бурчиш?

— Та нічого.

Поговоривши трохи віч-на-віч з вівчарем, Корона, постать якого ледь видніється в темряві, проходить між озець до краю стрімкої скелі. Перед ним, попід хмарами, лінія обрису перетинає навпіл великий і жовтий диск місяця.

До Корони підходить Банаїса:

— Уже?

— Так. Через Мертві долини.

Галриту недовіряю підводиться:

— Навіть без перепочишку?

— А що ж ти хочеш? Треба, і край.

Від обурення згорблене тіло Галриту на мить неперушно застигає. Потім він хитає головою і простягає руки.

— Цить! — вгамовує його Корона.

Галриту нахилиється, звалює на спину тюк і, відштовхнувшись від землі, підводиться. Банаїса пильно стежить за Палмою, який невпевнено хапається за свою ношу. Корона допомагає йому:

— Ходімо.

Біля крутого схилу на другому боці Орляного пагорба їх наздоганяє принесений вітром різкий, пронизливий голос Жоана Каррушки:

— Хай щастить вам, люди!

Той крик лунає, як зле віщування. Палма думає, що недоброзичливе побажання півчаря стосується тільки його. Але й досі лютій Галриту крдає:

— От нахаба! Ви чули? Піби знущається з нас!

Ніхто йому не відповідає. Коли вони досягають кінця схилу, місяць заходить. Всі поспішають у густій

темряві за Короною, якій ступає дедалі швидше й швидше.

З кожним кроком біль у шлунку віддається в усьому тілі Палми. Раптом він помічас, що стало зовсім тихо. Крижаний північний вітер дме вже не так. Палма ледве вибирається з крутого яру. Нагорі під вагою ноші він знеможено сідає і схиляється грудьми до вологої землі. Дужі руки Корони підводять його. Палма рветься вперед, спиняється і, пахиливши важку голову, знов рушає далі. Край чагарника чоловіки зупиняються. Широко ступаючи, отупілий, мов зморена тварина, Палма минає їх.

Його наздоганяє Корона. Він хапає Палму за руку й уважно дивиться на нього.

Палма опускає руки, бачить, як Корона йде в зарості цисту, й нічого не розуміє. Він не чує недовірливих запитань Галриту і глухого бурчання Банаїси. Корона вертається, повторює, щоб Палма скинув чоботи й штани, і допомагає йому. Згорнувши одяг, вони прилаштовують його на плечах під ношею.

— Тепер дивись під ноги.

Роздягнений до пояса, Палма плентає попереду Галриту, що підганяє його. За чагарником у темряві блищить річка Шанса. Чоловіки заходять по пояє у крижану воду, намацуючи ногами піщане дно.

Палму проймає дроз, зуби цокотять. Здається, щось дивне діється довкола нього. Корона, задерши голову, ступає дуже уважно.

Досягнувши похилого в цьому місці берега, вони натягають штани й чоботи. Потім ярами та долинами обережно простують у темряві далі і, скільки стає сили, йдуть усе швидше.

— Ходімо, ходімо,— тихо наказує Корона.— Треба поспішати.

Вдалині на обрії вже підіймається блідий світапок. Палма напружує зір, в очах ріже. Він рухається, як

автомат,— підіймається на пагорби, спускається, прагне не відставати від Корони. На вершині якогось пагорба, послизнувшись, падає. Потім зводиться, знову падає і знову зводиться, піби п'яний. Галриту допомагає йому.

— Тримайся, чоловіче. Скоро дійдемо. Паймого вже близько.

Мокрі штани прилипають до ніг. Стомлений Палма ледве волочить важкі чоботи. Гострий біль пронизує шлунок, голова аж горить. Великі краплі поту збігають по обличчю і з кожним кроком падають на землю. У вухах гуде, наче в мозку гуркочуть громи, лякаючи Палму.

З темряви з'являється довга, непевної форми будівля, що стоїть самотньо серед поля. Від воріт відділяється постать якогось діда. Чується різкий, наче металевий, голос:

— Свої...

Після того, як останній з чоловіків входить на подвір'я, дід ще трохи лишається біля воріт. Холодним і гострим, як у рисі, поглядом він обмацує все довкола.

Ввійшовши у ворота, старий зачiniaє їх. У темному коридорі бере шахтарську лампу і засвічує її. На побілених стіпах хитаються, заспокоюючись, тіні чоловіків.

Піднявши лампу, господар освітлює ляду на горнище. Світло падає на вузьке дідове обличчя, поголене й грубе.

Чоловіки зразу випосять тюки на горнище. Всі четверо стоять, опутивши руки, й не розгинаються, піби й досі йдуть.

Нарешті Палма ступає убік, ноги в нього підгинаються, і він, ковзнувши руками по стіні, падає. Потім, сидючи на кам'яній підлозі, хапає широко роззявленим ротом повітря.

Старий зацікавлено опускає лампу:

— Що з вами, чоловіче?

Палма тільки ворухить пересохлими губами. Але всі його розуміють. Корона обертається до старого:

— Слухай, Карретеру. У тебе знайдеться для нього щось поїсти?

— Знайдеться.

Вони підводять Палму. Корона замислено оглядає його:

— Що ти вчора їв?

— Юшку з часником...

— Ти повинен був про це сказати. Кепсько вийшло.

Звівши бляклі очі, Палма хапає Корону за руку:

— Ти не посмієш прогнати мене... — Йому перехоплює в горлі. — Ні! Коли я їм щодня, то можу робити не менше за інших.

— Гарзд.— Нахмурений Корона подає господареві знак.— Пізніше поговоримо.

Тримаючи лампу в опущеній руці, старий іспанець веде чотирьох чоловіків за собою. Вони виходять з коридора, і криві чорні тіні несамовито хитаються на високих стіпах.

11

Цей світанок ще нестерпніший, ніж учора; день, здається, ніколи не настане. Жулія вже не може не те що заснути — навіть заплющити очей. Від тривожного передчуття їй важкої ночі темрява стає ніби ще гущішою, задушливішою. Жулія тихенько скидає з себе драпі ковдри й виходить на подвір'я.

На обрії ще тільки сіріє. Але з півночі вже знов здіймається вітер. Чути, як шумить чагарник. З ночі знов народжується суворе, жорстоке життя.

Арділа збігає з ганку й запитливо-віддано дивиться на господню.

Аж тепер Жулія усвідомлює, що настає ранок. Вітер наминає їй снідицю й куйовдить волосся, а вона

безтямно илентає докола подвір'я. Обличчя в неї мертвно-блїде, очі від безсоння запалені.

Паче породжені мороком тіні, до неї підходять Аманда Каррушка і Маріана. Обидві теж думають про Палму, але кожна по-своєму.

Одягнена в чорне лахміття і згорблена, стара сідає на поріг. Вона сидить непорушно, втупивши погляд туди, де кінчається дубняк. Її більш нічого не цікавить, вона сліпо вірить, що саме звідти має з'явитися Палма. Позад неї у дверях стоїть Маріана, дівчина збуджена і стежить за розгубленою матір'ю.

З хати виривається жалібний крик:

— О моя ма!

Жулія на мить зупиняється в дверях і озирається на матір, ніби хоче розгадати її думки, почути хоч слово втіхи. Та Аманда Каррушка байдуже мовчить.

— А ти, Маріано? Ти не думаш, що він занадто затримується?

— Я знаю, що йому скажу. Заспокойтеся і чекайте.

— Ти ще хочеш, щоб я заспокоїлась?! Чекати, чекати... Мені тільки це й лишається. А вам, мабуть, усе байдуже...

— Ма! — пхикає Бенту. — Моя ма!

Розчулена Жулія іде до сина. Ставши біля нього навколїшки, вона змочує хусточку в святій воді і зволожує йому повіки, які щодночі запливають зеленкуватим гноєм. Тремтячим, аж благальним голосом Жулія починає проказувати молитву, звертаючись до святої Лузії:

Коли святая Лузія
по світу пішла,
її дїва Марія
зустрілась ясна.

І так промовляла:
«Лузіє, ти по світу підеш,
свій погляд цілющій на хлопця зведеш...»

Ридання здавлює Жулії горло. Вона обіймає сина, але Бенту вже розилуцив очі, відштовхус матір і повзком поспішає до ями від печі.

Жулія опускає руки. Крізь туман, що застилася їй погляд, вона ледве бачить Маріану, яка сходить з ганку. Жулію поймає страх. Волосся в неї розпатлане, вона збентежено підводиться:

— Куди ти йдеш?

— Навіщо ти питаєш її? — гукає дочці Аманда Каррушка.— Адже сьогодні неділя. Хай іде разом з іншими жінками й чоловіками! Вони всі гуртом вирушають до селища просити роботи. Так тепер ведеться: збираються люди в гурт, ідуть у селище і одержують, що треба.

— Слухай мене, дочко! Що ти там забула? Адже в тебе є робота!

— Я йду заради батька й інших людей.

— Всі збираються гуртом і йдуть до того вовчого лігва,— стогне Аманда Каррушка і з кислою посмішкою підіймає руки.— Потім, коли з ними щось стається, вони не нарікають!

— Не нарікають, кажеш? А що з ними може статися гіршого за таке життя?

Зпічена стара гірко й водночас зацікавлено дивиться на внуку:

— То чого ж ви хочете?

— Покласти такому життю край. Покласти край пужді, в якій ми живемо. Ми та інші.— Маріана ступає до дверей.— Це вони навчили мене, бабусю. Тепер я знаю те, чого не знала раніше, і зараз же пускить мене до них. Вони навчили мене, що таке життя, як у нас,— злочин.

— Теж мені повинна! — На обличчі в старій проступає розчарування.— Що таке життя — злочин, я знаю!

— А що ви зробили за все своє життя, щоб покінчити з цим злочином?

Несподіване запитання приголомшує Амаңду Каррушку. Внучка повертається і перетинає подвір'я. Стара розгублено стежить, як дівчина сходить з пагорба.

— Боже мій,— шепоче Жулія.— Мало мені чоловіка, то ще й це горе... Не знаю, що й думати...

Амаңда Каррушка гнівпо перебиває її:

— Що ти там бурмочеш?

— Нічого вони не доб'ються, мамо.

— Може, ти хочеш, щоб вона виходила на роботу ввечері й верталася вранці?

— Цього я не хочу, але...

— Облиш мене, дочко, з своїми наріканнями!

Стара мовчки й зосереджено думає. Помалу її обличчя береться густими зморшками.

— Що вони казатимуть людям там, на зборах? Що вони знають?

Вдивляючись у далину, Жулія йде через подвір'я.

Поблизу, в ямі від печі, розгойдується Бенту. Його хрипкий голос виводить жалісну пісню, що здіймається назустріч північному вітру.

— Збираються йти до селища... — шепоче Амаңда Каррушка.— Ні... Я не розумію теперішніх людей.

12

Насунувши на очі капелюха й тримаючи руки в кипенях, Палма повільно простує вулицею. Він повертається з Турежі, де залишив вантаж з Іспанії. В його долоні міцно затиснуті п'ять зеленкуватих банкнот. Ось і крамниця Міри, довга й біла, підведена вишзу блакитною фарбою.

Цього недільного ранку тут, хоч як дивно, цікаго нема. Палма недовірно озирається, сідає за столик.

Жозе Інасіу Міра серйозно дивиться на нього:

— Все гаразд, як я бачу...

— Так. Тільки спершу я...

— Облиш, не говори багато про це. Я хотів лише знати, чи в тебе все склалося добре.

Якийсь час вони мовчки дивляться один на одного. Палма вмощується зручніше. Втирає долонею рота, стримуючи позіхання, і показує на полицю за перегородкою. Там, на прогнутій іржавій сітці, лежить величезний шмат м'яса.

— Відріж мені півкілограма м'яса, кілограм свинячого сала і дай три хлібини.

— Стривай. Розкажи все до ладу.

Поки Жозе Інасіу Міра готує покупки, Палма бореться зі сном.

— А що було в селищі? До тебе в неділю ніхто не йде?

— Розумієш, тут таке... — Загорпнувши покупки в бурій папір, господар кладе накунок на стіл.— Ти, певна річ, уже знаєш про свою дочку... Та чого вони хочуть? Роботи? Але ж для того, щоб просити роботу, не треба тасмних зборів.

— А ти ж як хотів? — заперечує Палма, насторожений такою розмовою.— Люди не можуть говорити відверто.

— Якби ж тільки це... Люди змінилися. Стали іншими. Навіть голодранці ходять тепер з піднятою головою, дивляться з викликом.

Пересиливши втому, Палма насторожується ще дужче.

— Ти ж мене знаєш,— провадить скривджений Жозе Інасіу Міра.— Я даю наборг, сьогодні — одному, завтра — іншому. Чого вони ще хочуть? Але всім не настанеш.

— Ти не те говориш. Ми не хочемо брати наборг. Ми тільки хочемо достатньо заробляти.

— Але ж так триває спокошвіку. Відколи я себе й пам'ятаю, на цьому підгір'ї не було роботи. Сто чортів! Тільки ви не зазнасте шкоди. А я зазнаю збитків,

і то великих. Ніхто не має грошей, ніхто нічого не купує.— Скрутивши цигарку, Міра прикурює і бере зі столу пакунок.— Покласти це тобі в мішок?

— Зроби ласку.

Палма платить за покупки і ховає здачу.

— Воно-то так,— проказує він,— є робота чи нема, а всім треба їсти... Кепські справи.

— Та кепські! — підхоплює Міра.— Але поглянь, ось ти зробив добре діло. Заробив грошей і став жити, як людина. Добре це чи погано? Однаково. Головне — ти заробляєш гроші й годуєш сім'ю. Хіба це не краще?

— Та воно правда, мені пощастило...

— І ще пощастить, чоловіче. Вся річ у тому, щоб ти влаштувався так, як воно має бути, і щоб ти не забрав собі в голову всяких дурниць. Збори!..

Хоч Палмі спадає на думку, що відновісти, він мовчить. Він зовсім інакше дивиться на світ і ніколи не згодиться з власником крамниці.

— Гаразд,— зітхає він.— Я піду.

Він закидає за плечі мішок і виходить.

Помітивши Палму на узліссі, обидві жінки спершу здивовано переглядаються, потім терпляче ждуть його біля хати.

Вони мовчки дивляться, як на столі з'являється хліб, м'ясо і вино. Усе це відбувається дуже просто. Палма відрізує окрасць, виходить надвір і дає хліб синові. Бенту їсть, а Палма гладить його по голові:

— Нещасний ти, Бенту, нещасний...

Потім Палма сходить на пагорб, оглядає дах і стіни хати. Тепер він сам собі пан, він знову відчуває себе главою сім'ї і, перше ніж лягти на тапчан подрімати й набратися сили, каже тільки:

— Розбудите мене ополудні.

Надвечір Маріана застає сім'ю круг столу. Всі збуджені, щасливі, смачно пахне їжа, в хаті святковий настрій.

Дівчина підсудас стільця і сідає й собі:

— Я зі зборів, батьку.

— Потім розкажеш.

Після такої сухої відповіді Палма холодне обличчя Аманди Каррушки аж сяє від задоволення. Стара жадібно пережовує смажене м'ясо, вмочаючи в розтоплений жир хлібну м'якушку.

З зовсім іншим відчуттям сідає вечеряти Маріана.

З'ївши один шматок, Жулія простягає руку до сковороди. Повагавшись, хапає ще один шматок. І враз зупиняється, схиливши голову на пласкі груди.

Тоді Палма підводить погляд на жінку. Він дивиться ніжно й співчутливо.

— Іж іще, їж,— каже він.

Чоловіків голос звучить для Жулії ласкаво й ніжно. Вона оглядається, чи ніхто не звернув на неї уваги.

— Я вже не хочу.

Палма підсовує сковороду.

— Іж іще,— повторює він.

Худорляве обличчя Жулії червоніє. Від розчулення на очі набігають сльози. До горла підкочується клубок. Жулія бере ще один шматок і жадібно їсть.

Аманда Каррушка вже вимочує дно тарілки. Жулія підводить очі на чоловіка. Сковорода швидко опиняється коло старої.

Якийсь час за столом чути лише брязкіт виделок та ножів, усі смачно жувають м'ясо і вмочають у підливу хліб. Обличчя Аманди Каррушки сяє. Після ситої вечері її охоплює присмна сонливість.

Бенту перший вилазить із-за столу і рачки поспішає до своєї ями. А Палма починає крутити цигарку й не квапиться вставати, і жінки цього вечора теж сидять, як любили сидіти колись. Випустивши дим, Палма відригує. Потім смирається ліктем на спинку стільця і випростує ноги.

— Смачне було м'ясо.

— Ще й яке смачне,— підхоплює Аманда Каррушка.— Адже це найкраща частина!

— Я засмажила його так, як смажила в селищі,— каже Жулія.— Таким його любили мої хазяї.

— Ще б пак! — незлобиво сміється стара.— Кому не сподобається таке м'ясо? Полядвигця!..

Арділа вискакує надвір і починає гавкати. У дверях боязко стає якась жінка з дитям.

— Арділа! — гукає Маріана.— Ану геть!

Світло падає на жінку ззаду, і її обличчя розгледіти важко. Вона ще молода, смаглява, одягнена в брудне лахміття.

— Добрий вечір! — вітається незнайома.— Дайте мені що-небудь, ради бога. Хоч окрайчик хліба, більш нічого.

Голос у неї хрипкий і грубий, у її словах ніби вчувається погроза, і в хаті одразу стає похмуро. Усі вражено дивляться на незнайому, а Палма сунить брови і не знає, що сказати.

— Гаразд,— кидас він,— дай їй решту м'яса і окраєць хліба.

Жінка сідає не на поріг, а просто на долівку, обличчям до хати. Опустивши очі й ні на кого не дивлячись, мовчки їсть.

— Ви не тутешня? — озивається Маріана.

— Ні, я здалеку. Але мусила йти...— Жінка підіймає кофту, і дитя припадає рожевими губами до груді, а вона оглядає одне за одним обличчя господарів.— Чи не знаєте ви тут чоловіка на ім'я Францішку Каррісу? Він прибув сюди місяців два тому, шукає роботу.

Маріана з батьком переглядаються. Ніхто такого чоловіка не знає.

— Я йду до нього,— провадить жінка.— У мене вже нічого не лишилося. Ледве зібралася в дорогу.

— Гм... Вам таки важко,— проказує Аманда Каррушка.— Може, він утік од вас?

— Ні, мій чоловік не такий! Ні!.. Скоро я його знайду. А до селшца далеко?

— Та не дуже.

Жінка відриває від груді вологі сипові губки. Тоді підводиться, поправляє на собі кофту і шарф.

— Мені треба дістатися до селшца завидна. Вночі я боюся пустирів.

— Ідіть отак через діброву,— показує Маріана.— Вийдете до путівця, побачите крампицю. Там запитасте, звідти вже недалеко.

— Спасибі.— Жінка обводить очима хату.— Ви теж бідні, а дали мені милостиню... Хай господь помагас вам.— І одразу виходить.

Палма підводиться з-за столу. Вигляд жінки, її поведінка, слова, а надто гірке передчуття, викликають у нього роздратування, яке він ледве стримує.

— Я хочу дещо сказати,— озивається Маріана.— Кращої нагоди, може, й не трапиться, батьку.

— Сказати? Що сказати?

— Багато чого.

Аж тепер Палма все розуміє. Напевно, Маріана нагадає про нужду, про безробіття. Попросить його, щоб послухався, пішов разом з селянами. Але Палмі важко таке слухати. Вечера була сита, він уже й не пам'ятає, коли так наїдався. Тепер вони не голодні, і він знов піде до Паймого, і принесе ще більше грошей, ще більше харчів.

— Поговориш потім.

— Але ж послухайте мене...

Палма обертається до Маріани спиною і рушає з хати.

— Поговориш потім, я вже сказав.

— Батьку!..

Жулія з Амандою Каррушкою вибігають надвір. Стара хапас внуку за плече:

— Не в'язи до нього, дівчино!

— Облиште мене! — Маріана виривається, скидає з плеча бабусину руку.— Батько не повинен ходити по коптрабанду!

Жулія з Амандою гірко плетуться за Маріаною до хати.

Настає похмурий, холодний вечір. Рівнини тягнуться одна за одною аж за обрій. Поволі вони темніють, обступаючи з усіх боків сухий пагорб. На його вершині лунає монотонне завивання Бенту.

Палма спус по двору, а жінки стежать очима за кожним його кроком. Маріана прихилилася до стіни. Жулія з Амандою Каррушкою сидять на порозі, мовчазні, насторожені.

Відвернувшись від вітру, Палма складає долоні човником і знов прикурює цигарку. Кидає сірник і розглядає дірявий дах.

— Ось до чого я дійшов...

Така несподівана батькова турбота дивує Маріану. Жулія і Аманда Каррушка дивляться на нього лагідно й розуміюче. Вони відчують, що на душі в нього тепер спокійно, як за добрих часів до ув'язнення. Тому й вони заспокоюються. Тоді Палма, захоплений ще не виразною для нього самого думкою, підходить до дверей, а жінки терпляче ждуть.

— Таки трохи пощастило,— каже він.— Я ходив багато разів до Іспанії, ви самі знаєте. Усе це дуже вигідно. Заробіток неоганний.— За звичкою, він зважає свої плани, міркуючи вголос. Втупивши погляд у землю, потирає руки.— Так, спершу дах і перегородки. І то негайно. Або краще відкладу ремонт і запасуся харчами. Як ви скажете? Кілька кілограмів копченого м'яса, два-три мішки борошна...

Маріана з тривогою відчуває, як у ній підіймається ненависть до батька. Жулія з Амандою Каррушкою не втручаються, вони мовчки сидять на порозі. Звідти вони бачать, як він підступає до печища.

Запалими очима Палма оглядає купу каміння, велику кам'яну плиту в ямі, де розгойдується Бенту.

Жінки напружено чекають.

Раптом вони про все здогадуються і вже знають, що він зараз скаже. Цієї миті всі три усвідомлюють, що знали все з самого початку. І ця певність замість сподіваної радості приносить їм гірке невдоволення і невиразний страх, який оживляє щось давно забуте, поховане в минулому.

— З цього я й почну! — вигукує Палма. — Передусім введу піч. Боршно та піч — і ми матимемо свій хліб.

В очах жінок постає образ Жоакіма ді Валмураду. Їм вчувається схвильований дідів голос. Пригадується худорляве обличчя, неспокійні очі. Щоденне блукання. Розпач. Змучене тіло на вірвовці. Ув'язнення Палми і довгі дні на безлюдних полях.

— Може, мені ще вдасться... — Помітивши розгубленість жінок, збуджений Палма підходить до них. — Ви мене чуєте?

Жулія і Аманда Каррушка опускають голови. Слова тепер зайві. Піщо не міняється. Вони знову відчувають себе в полоні якоїсь невідомої, могутньої сили. Звідки йде ця страшна зненависть? Хто їх переслідує, загаюючи, мов тварин, у пастку?

Тільки Маріана ніби все розуміє. Їй спадає на думку проста ідея: об'єднати всіх селян. Вона прикладає руку до чола:

— Послухайте мене, батьку. Один нічого не варт. Нам треба разом боротися...

— Замовкни! — Палма відтручує її руку. — Мені не треба нічєї допомоги.

Аманда Каррушка підводиться. Вона так хоче щонебудь зрозуміти. Її маленькі, гострі очі допитливо вербігають із зятя на внуку.

А Маріана напружено стоїть біля дверей і дивиться на батька, немов на чужинця.

За кілька днів північний вітер улягається. Щоранку почивається злив, надвечір стихається і аж уночі вщухає. Потім знову зривається північний вітер. Настає суха, холодна і похмура погода.

Таке суворе, завжди однакове сільське життя. Рідко стаються незвичайні події, щодня те саме. Навіть коли починаються якісь зміни, то згодом вони стають непомітні, одиоманітні. Так ось і з Палмою. Хоч він ще тільки разів шість перейшов кордон, але йому здається, що ходить по контрабанду вже давно.

Вдома щодня є що їсти, і незабаром Жулія перестає побоюватись, а стара — гніватись. Усі вдають із себе задоволених, і лише Маріана вносить у сім'ю колотнечу. Але всі її доводи розбиваються об невблаганну дійсність: є що їсти.

За гроші, зароблені зв кожен перехід кордону, Палма щедро купує тільки порох та свинець. Під тапчаном він тримає скриньку, яку завжди поповнює набоями для полювання в чагарнику на кролів. Крім цього, тратить іще на харчі, а решту грошей відкладає на ремонт хати. А тим часом, окрилений надіями, виношує всілякі плани на майбутнє. Він завжди сподівався на краще, і тепер забуває про утиски й кривди. Забуває навіть про пенависть до Еліаша Собрала.

Але так триває недовго. Якогось дня Палма несподівано зустрічається з Еліашем Собралом у крамниці Міри.

Палма саме повернувся з Паймого і, як завжди, купує продукти. Він випив склянку вина, і його хлить на сон. Відсунувши вбік шматки тріскі і пакунки з крупою та каасолею, що лежать на столі, він охоплює голову руками й поринає в глибоку дрімоту. А в цей час на дорозі до селища з'являється машина Еліаша Собрала.

Той недільний ранок був важкий в Еліаша Собрала. Особливих турбот він не мав, але через усілякі дрібниці мусив їхати до маєтку Коменда, а звідти на Орлиний пагорб. Після короткої і несподіваної для нього розмови з вівчарем Жоаном Каррушкою Собрал повертає до сільця Агрейруш; з ним їде його дочка, яка тиждень гостювала в тіток, літніх і незаміжніх сеньйор.

Родина Собралів має свої традиції; почасти завдяки спадщині, а почасти завдяки вигідним шлюхам вони прибрали до рук більшість великих помість цього району. Еліаш Собрал людина діяльна і сам керує роботами на полях. А останнім часом він почав брати з собою й сина і доручати йому менш важливі справи, щоб зацікавити його землеробством.

Але Діогу зовсім байдуже до батькових доручень. Колись те саме було і з навчанням. І тоді Еліаш Собрал зрозумів, що від сина нічого не доб'ється, й відмовився від нових спроб прилучити його до праці. Як покарання, він заборонив йому три місяці брати свою машину.

Для Діогу це була жорстока кара. Він любить над усе водити машину. Ніхто з ним не може позмагатися. Він їздить по-своєму. На поворотах додає швидкості, на перешкоди не зважає, зупиняє машину раптово. А ввечері хвалиться своїм умінням перед друзями у кав'ярні.

Тепер, коли з Діогу батько й сестра, він муєть їхати повільніше, хоч йому так і кортить натиснути на газ. Еліаш Собрал сидить збоку; він має намір за кілька днів дещо з'ясувати і зібрати докази на підтвердження недавнього доносу Жоана Каррушки.

— Зупинишся коло Міри,— каже він.

Піднявши комір кожуха, Діогу сидить рівно і правус, виставивши з віконця лікоть. Він і не поворухнеться, тільки правою рукою та ногами то перемпкає

швидкість, то пригальмовує. Хлопець робить це дуже вишукаю, немов керує не машиною, а хитромудрим приладом.

Еліаш Собрал виходить.

Діогу сидить так само рівно й дивиться вперед, виставивши з машини лікоть. Позад нього, лівиво розкипувшись на сидінні, дивиться у віконце сестра. Ліпа лише на рік молодша, їй скоро двадцять. Її вродливе, чуттєве й миле, хоч і дуже нафарбоване, обличчя розпливається від спеки в білу пляму, на якій волого блищать великі чорні очі.

Люб'язний Жозе Інасіу Міра сходить з ганку крамниці:

— Добрий день!

— Здоров був, Міро! Як ти тут поживаєш?

— Як завжди, сеньйоре Собрал.

— Справді?..

Еліаш Собрал стунає неквапно, розминаючи заляккі ноги. Він середній на зріст, сухорлявий. Невеличка голова з неоднаковими тремтячими ніздрями тримається на тонкій шиї. Капелью пасунутий на брови ніби для того, щоб ховати темні, допитливі очі. Собрал дивиться на Міру приязно, з хитрою умішкою. Ледь відкинувши назад голову, обережно запитує:

— То що ти мені скажеш? Здається, є великі новини... Палма пібито навчився заробляти гроші... Але надалі, гадаю, все має бути краще...

Вираз добродушності сходить з обличчя Жозе Інасіу Міри. Він одразу стає недовірливим, хапається несамохіть за пояс.

— Гарзд... Якби я знав...

З віконця машини Ліпа всміхається оясистому власникові крамниці, який стоїть перед її батьком і лівиво підсемикує штани.

Але дівчина вже переводить погляд на крамницю, заглядає всередину.

Палма підводить голову над пакунками. Капелюх спадає з нього, великі й волохаті руки простягаються на столі.

Брови в Ліни вигинаються дугою. Стримувана чоловіча лють Палми, його рознатлааний, цупкий чуб, суворий профіль, могутнє плече — усе це дивно хвилює дівчину. Ноги в неї тремтять, по всьому тілу пробігає дроз. Гаряча хвиля обдає її обличчя.

Діогу не помічас Палми і все ще тримає руки па кермі, а Еліаш Собрал мовить до Міри:

— Що? Може, нічого не знаєш? Адже тут, у крамниці, завжди повно людей, еге ж? — Підступна посмішка з'являється па його губах і вмиць зникає.— Який же ти неуважний, чоловіче.

— Діогу,— шепоче Ліна,— глянь, хто там сидить.

Діогу обертається. Враз блідне й випускає кермо.

— Хто тобі повірить? — править своєї Собрал.— Виходить, усілякі розмови, зустрічі, збори селян,— це все мої вигадки? І те, що вони хочуть іти в селище...

— Батьку! — гукає Діогу.

Вражений Еліаш Собрал зненацька подається назад.

Па порозі крамниці з'являється Палма, затуливши собою всі двері. Жозе Інасіу Міра памагається стати між ним і Собралом. Тоді Палма хапає власника крамниці за поли куртки і штовхає до стіни. Високий, повільний і випростаний, він опускається з ганку так, наче кожен рух завдає йому болю.

З повних губ Ліни зривається стогін жаху й безсилля. Мало не знепритомнівши, дівчина зіщулюється так, немов її зараз битимуть. Вона бачить, як батько тікає до машини, як брат хапається за кермо, і чує гуркіт мотора. Машина рвучко зривається з місця, і Ліна притискається спиною до сидіння. Вони вже далеко від крамниці, а Ліні все здається, ніби за нею жешється, стиснувши кулаки, здоровенний Палма.

Колеса шурхотять, за віконцем швидко мелькають дерева. Машина минає поворот, де її трохи заносить, і збавляє швидкість.

Ліна совається на сидінні. Діогу правує тепер, весь обм'якши, опутивши лікті. Схопившись за спинку, Еліаш Собрал скоса дивиться на сина.

— Чому ти так злякався його? Чому? — Батько гпівно дивиться на Діогу, наче той був єдиним винуватцем паніки й цієї поспішної втечі.— Чому ти так боїшся цього негідника? Ти повинен пояснити мені!

— Тому, що я, батьку...

— Ти повинен пояснити мені, я вимагаю!

Обернувшись до сина, Собрал усе повторює ті самі слова, не даючи йому відповісти. Але згадавши, що з ними Ліна, він засоромлено змовкає і насуває свого чорного капелюха на самі очі. В цій жорстокій тиші глибока ненависть проти Палми наростає в ньому й аж забиває дух.

Перед селищем машина звертає зі шляху. Внизу, серед крон високпх дерев, видніються чепурні й широкі веранди будинку Собралів.

Допна Клара в супроводі служниці підходить до машини.

— Господи, що з вами сталося? Я вже думала, що ви забули, коли починається меса...

Низьколоба, огрядна й добродушна на вигляд, вона з допомогою служниці ледве залазить до машини. Нарешті сівши, поправляє жакет і мантілю.

— Не життя, а муки,— провадить вона м'яким, завжди спокійним голосом і топом, що суперечить змісту слів.— Щодня якесь нещастя. І не видно цьому кінця-краю. Не знаю, що вже й думати.

Служниця зачиняє дверцята. Машина рушає,

І донна Клара підставляє Ліпі для поцілунку щоку. Потім набридливо торохтить далі:

— Це не про тебе, мій сину! Ти знаєш, що робиш, ти — обачний. Але ж інші, а надто оті грубіяни, що їздять вантажними машинами! Які люди, господи! А ти ж як, дочко? Бачиш, я навіть забула спитати про твоїх тіток. Як вони там поживають?

— Непогано, мамо.

Донна Клара не помічає роздратованого тону Ліпи.

— Бідолашні вони... В такому віці — й такі хвороби... Та гаразд. Бог їх неодмінно спасе.

Заклопотана своїм, вона звертає увагу лише на те, що каже сама. Чорна, волохата родимка біля носа надає їй виразу безмежного смутку.

— А ти? Сподіваюся, ти почуваш себе добре. Село — це нудьга, я знаю. Пустеля, та й годі. Але що вдієш — там їхній дім, і ти мусиш туди їхати, робити для них усе присмне. Не забувай, що вони — твої родичі. Ти повинна жертвувати собою, ти і твій брат. У них немає іншої втіхи на цілому світі, крім вас. І не треба, щоб було. Тому я й кажу, що жодна жертва з вашого боку не більша за те, що вони вам залишать. Бідолашні тіточки...

Ніхто її не слухає, бо всі звикли до її нескінченних порад, сумнівів і сподівань. Тож її ніхто не перебиває. Але тепер ці теревені дратують знервованого Еліаша Собрала.

— Ти замовкнеш коли-небудь чи ні?!

Такі різкі слова ображають донну Клару. Вона вражено дивиться на чоловіка, потім на дітей.

— Що сталося? Здається, ви приїхали не в настрої...

— Ще б пак! Який там настрій, коли ми зустріли отого негідника!

— Я не розумію...

Донна Клара насторожується. Насуплює чоло, болісно зосереджує всю свою увагу. Все, навіть найне-

значніші події, їй завжди треба пояснювати до найменших подробиць.

— А тут і нема чого розуміти.— Еліаш Собрал обертається до Ліни.— Ти не помітила, Палма був у крамниці сам чи ні?

— Сам.

— Палма? — перенитусь дона Клара.— Який Палма? Минувши плонцу, машина підїздить до церкви.

— Ви йдіть,— наказує Еліаш Собрал.— Я незабаром сюди повернуся.

Донні Кларі кортить почути пояснення, однак вона мовчки скоряється. Встає повільно, адже їй так важко сідати в машину й виходити з неї. По другий бік машини її чекає Ліна, що вже накинула на голову чорну мантилю. Вона граційно підтримує доншу Клару. Елегантна, легка, Ліна перетинає внутрішній двір церкви поперед круглої, мов копиця, матері.

— Рушай далі,— каже синові Еліаш Собрал,— зупинишся біля кав'ярні.

Дюгу поривається щось запитати, але не наслідуюється, він нервує все дужче й мовчки веде машину.

Скляна вітрина кав'ярні займає майже всю стіну вузького будинку. Не виходячи з машини, Еліаш Собрал спостерігає, як із кав'ярні виходять пизенький і гладкий дідок, у пальто наопапки, в окулярах на кінчику носа.

— Ти давно тут, Камашу?

Аждрубал Камашу нахпляється, прикладає до вуха долоню. Глухота і пильний погляд поверх окулярів завжди надають його товстощокому обличчю виразу недовіри і страху.

Еліаш Собрал крпчить йому ще раз:

— Ти тут давно?

— Давно.

— Сержанта не бачив?

— Сержанта?.. А що в тебе сталося?

— Питаю, ти його не бачив?

— Батьку...— перішуче благас Діогу.— Не скаржся на Палму...

Еліаш Собрал з подпвом розгледас злякане обличчя сина. Але рука Аджрубала Камашу тягнеться до віконця машини.

— Чекай! Я бачив сержанта з годину тому. Він стояв з лікарем Ешківелем.

— З годину тому, кажеш? — роздратовано перепитус крізь зуби Еліаш Собрал.— Що ж, дякую.

— Ми тут утръох гомоліли. Ну, як завжди, говорив лише лікар Ешківел. Він стурбований, що в полі немає роботи.

Еліаш Собрал кричить дідкові на вухо:

— А що він іще казав?

— Га?

— Що він іще казав?

— Та багато чого. Ти ж знаєш, який той Ешківел. Говорить, говорить, а люди слухають його, паче то ліки!.. А потім з усіх боків сиплються запитання. Якісь там справи, плани, поліпшення. Після таких балачок здається, що він хоче забезпечити роботою всіх чоловіків.

— То все вигадка, тільки й того!

— Та вже ж! Але ж ми безплатно слухасмо його. От чорт! Завжди його обирають на голову муніципалітету! Знаєш, що я тобі скажу?

— Здогадуюсь! Але я поспішаю!

— Шукаєш сержанта? — Аджрубал Камашу знов роззявляє рота, щоб повторити запитання. Йому дуже кортить дізнатися, навіщо Еліаш Собрал так спішно шукає сержанта. Та вже пізно. Старий улесливо дивиться поперх окулярів услід машині, що зникає в кінці вулиці.

Старі будівлі обступують площу, яка має форму неправильного чотирикутника. Тут міститься жан-дармський відділок — нашвидкуруч зведена казарма з важкими, немов кайдани, ґратами.

Діогу гальмує перед дверима і слідом за батьком виходить з машини. Він іде трохи позаду і майже нічого не відчуває.

Еліаш Собрал стунає в приймальню.

— Сержант Жіл у себе?

— Будь ласка.

Двері кабінету відчиняються.

Діогу нахилиється до дірки в замку. Почувши початок розмови, рушає падвір. Він дуже нервує. Очі в нього поблякли, на сходах підтинаються ноги.

— Що з вами, сеньйоре Діогу?

Він машинально ухиляється від несподіваної зустрічі й намагається сховатись за машину. Жапдарм, який ішов у відділок, затримується на сходах і недовірливо дивиться на хлопця.

У похмурій кімнаті з низькою стелею і товстим, як у монастирській келії, стінами, за неоковирним, заваленим панерами, письмовим столом сидять один навпроти одного двоє чоловіків. Збудження, з яким Еліаш Собрал розповідав про випадок біля крамниці, проходить, і він уже прибирає вигляду скривдженої людини. Але одна подробиця, про яку він раз у раз нагадує, здається, ображає його вже особисто.

— Усе, ви чуєте, сержанте, усе відбувалося на очах моїх дітей!

Міцний, червонощокий сержант Жіл із спокійною, бичачою незворушністю підводить погляд.

— Так, це погано,— каже він. Його велика лисина, обрамлена ріденьким, лискучим і чорним волоссям, густо червоніє.— Це найгірше. За таке його трє-

ба ув'язнити. Спроба нападу! Саме це належить до моєї компетенції.— Сержант кидає погляд на Еліаша Собрала, і слова застряють йому в пересохлому горлі.— Отож. Але... Ви вже мені вибачте. Справа з крадіжкою ячменю дала стільки поживи для балачок. Палма вкрав і відсидів своє, зрештою... Якщо я знов ватримаю його у справі, пов'язаній з вами, то тут, у селищі, неодмінно знайдуться люди, які стануть на його бік... Вони тільки й ждуть нагоди покритикувати...

— Що мені до тих людей? Ще цього бракувало!

— Воно, звісно, так. Але ми не можемо не зважати на певні обставини, що склалися останнім часом. Нестача роботи збурює людей.

— Ще б пак! Тут збираються цілою юрбою йти в селище з проханням до голови муніципалітету. Ви про це вже знаєте?

— До мене дійшли чутки...

— То що ж вам заважає вирішити мою справу одразу?

— Я гадаю, є різні справи.

— Авжеж, є. Одначе сьогодні це було лише попередження.

Сержант Жіл на мить замовкає. Потім повільно проводить рукою по лисині, пригладжує ріденьке волосся.

— Я всловлюсь лєнше,— майже пошепки каже він.— Я, сеньйоре Собрал, хотів би лише нагадати вам, що є чимало способів залагоджувати справи...

Нарешті Собрал відчуває натяк. Обидва переглядаються, і жоден не важиться всловити свої думки відверто.

— Він повинен, мусить,— кидає наздогад Еліаш Собрал.

Вирішивши, що сказаного досить, сержант Жіл знов замовкає і неквапно розмірковує. Еліаш Собрал розуміє, що йому пора взяти на себе ініціативу.

— Гарзд. Я можу підкинути вам ідею. Вона, гадаю, допоможе вирішити справу так, як вам треба. Чому ви не берете його як контрабандиста?

Сержант Жіл повільно підводить голову і прижмує одне око. Друге, широко розплющене, жорстоке, втуплює в Еліаша Собрала.

— Ви хочете сказати, що...

— Ну звичайно! А чом би й ні? Розслідуйте, сержанте, покрутіться. Зробіть так, як я: дізнайтеся про все самі. Якщо нічого не дізнаєтесь, обліште справу. Палма весь час крутиться біля Галриту, цілпами диями києне у крамниці Міри. Тож придивіться... Хто не знає, що Жозе Інасіу Міра править людьми, яких бере до себе на роботу.

Погляд сержанта Жіла падає на розкидані по столу напери. Його лисина здається тепер ще більшою.

— Якщо воно так і є, то я можу діяти... Я ніколи не любив галасувати, ніколи. Я завжди приймаю свої рішення відповідно до закону.

— І коли ви їх приймаєте?

— Як тільки зберу докази.

Обидва замовкають. У низькому кабінеті тиша стає нестерпною. І той, і той відчуває себе якоюсь ніяково. Підводяться водночас, і власна квапливість непокоїть обох.

— Ви йдете вниз?

— Так. А втім, я не знаю, чи скоро...

— Меса? Так, скоро. Я підвезу вас на машині.

Трохи згодом ніяковість проходить. Сержант Жіл люб'язно відчиняє двері кабінету.

— Прошу,— мало не згинається він.

— Ні, ви перші.

— Тепер сюди, перші — ви.

Еліаш Собрал виходить через вимощений кам'яними плитами вестибюль.

— Не думайте про це, сержанте,— привітно усміхнувся Собрал.— Самі бачите, між нами...

Надворі сяє сонце. Над селищем у синьому небі повільно плывуть великі хмари.

Обидва сідають у машину. Від жалдармського відділку до церкви кілька хвилини їзди. Проїшовши через портал, сержант Жіл зупиняється біля входу. І поки Діогу ховається в найтемнішому кутку церкви, Еліаш Собрал неквапно, поважно пробирається до перших рядів.

У церкві розливаються запахи воску й мптої дерев'яної підлоги; мирний супокій сднає віруючих. З вузького вікна в сутінки нефу крізь кольорове скло пробивається пасмо тремтливого світла. Воно іскриться на віттарі живими бризками.

Глибокий і піднесений голос священика порушує тишу, наростає і спадає, лунає настирливо чи монотонно. Той голос приковує увагу і водночас дратує. Він лине над рядами, дзвенить невблаганною погровою і ніжною ласкою. Він печальний і zarazом сповнений гідності.

Як ніколи досі, Діогу усвідомлює все надзвичайно виразно. Це до нього промовляє той страшний голос, від якого він не годен утекти. Уклякнувши, він увесь згинається. Притискає до грудей снітнілі руки, заламує їх і благас бога лише одного: щоб не заарештували Палму.

— Господи, прости мені і зроби так, щоб його не схопили!

Слова Діогу губляться в шепотінні молитов. Хлопець просить, благає. Він раз у раз повторює своє прохання, поки його долає втома. В цю мить він вірить, що його бажання буде почуте. Тоді він зводить до віттаря сумне облччя і так застигає, звіривши господові свої думки й гріхи.

Меса закінчується.

Жінки ще залишаються, складаючи молитви своїм святим охоронцям. Чоловіки неквапно виходять. На обличчях в усіх спокійний вираз. Вітаються один з одним церемонно, з легкою усмішкою.

У церковному дворі збирається великий гурт. Весь у чорному, лікар Ешківел заводить розмови на улюблені теми — про справи, які вже здійснив муніципалітет і які ще треба здійснити.

— Великі витрати,— каже він.— Великі витрати й багато клопоту.

Ешківел висловлюється обережно, але ні на мить не змовкає і на диво легко перескакує від однієї теми на іншу. Детально розповідає про впорядкування головної вулиці, пояснює, навіщо потрібне нерухоме майно, вихваляє оздоблення колон біля в'їзду і вїзду з селища, називає суми витрат на канави, водогіш.

— Нарешті в такому бідному районі, як наш...

Аждрубал Камашу приклав до вуха долоню і зацікавлено дивиться поверх окулярів, тоді як Еліаш Собрал, зсунувши набік капелюха, напускає на себе байдужий вигляд. Сержант Жіл, з патертою комірцем шиєю, намагається стояти прямо; ростом і черевом він перевершує тут усіх.

Будинки купаються в сонячному промінні. Звідси, від площі, тягнуться вниз уздовж вулиці червоні, вимиті дощами до блиску дахи.

Схрестивши на животі руки, падре Макаріу виходить із церкви і, усміхаючись, простує до гурту:

— Який чудовий зимовий день!

— Атож, свіжий, прохолодний,— підхоплює лікар Ешківел.— Така вже пора. Але це справжній недільний день. Просто присмний.

Зупинившись, священник мліється темно-зеленими сходами, чепурними будинками й вулицями, поважним людом, що виходить з церковного даору. Усіх

теж вражає краса цього мальовничого красвиду. Тим часом обличчя голови муніципалітету незадоволено хмуриться.

— А знаходяться такі, які ще й бурчать. Все критикують, критикують, надре Макаріу.

Тема розмови раптово змінюється, і слухачі завмирають у шапобливому чеканні.

— Знаєте, що я скажу таким людям? — з неприхованим гнівом каже лікар Ешківел.— Знаєте що? Лише одне: гляньте, скажу, що робиться за кордоном? Яка сумна картина! Всюди неспокій, страйки, повстання, скрізь колотнеча, і я не знаю, чим воно скінчиться. А в нас, сеньйори, серед такої веремії — мир, спокій, добробут!

На знак згоди всі поважно схиляють голови. А надре Макаріу німим жестом, який усе пояснює і за все дякує, складає руки і зводить очі до неба.

16

Сержант Жіл ретельно зважає план. Зрештою, випадок дуже простий — покарати за спробу напасти.

— Справа не важка,— мовить він капралові Жанейру.— За це належить тиждень тюрми,— адже він голосно викрикував погрози. Хіба не треба нагнати страху на робітників, коли їх ніхто не стримує?

— Але Палму тут поважають, сержанте. Це замкнута й нетовариська людина.

Капрал Жанейру чогось не доказує. Його обличчя вкривається зморшками, що сходяться біля кутків рота; за товстими губами ледве ховаються великі конячі зуби. Капрал худорлявий, завжди мовчазний і поважний.

— Такі випадки, сержанте... Тут мені й не пахне нічим добрим. Я люблю законні справи, і вони є.

— Пішов! — гукає Аманда Каррушка.

— Куди?

— Не знаємо!

Стара підступає ближче, губи в неї тремтять від люти. Жандарм відтягує її вбік, а сержант Жіл тряссе Жулію за плече:

— Краще скажи, де він, куди пішов?

Аманді Каррушці вдається звільнитися від жандарма. Вона кидається вперед і всією вагою свого тіла штовхає сержанта:

— Якщо ти зачепиш нас, мій зять уб'є тебе, собако!

Втративши рівновагу, сержант Жіл б'ється об сосновий стіл. Кашкет котиться по долівці.

У червоних відблисках полум'я розпатлана бабуся аж тремтить від зненависті; руки в неї випростані, невеличке тіло вигнулося дугою. Арділа схопився на ноги і вишкірив зуби.

Рознач охопив жандармів. Сержант Жіл пригладжує ріденьке своє волосся, немов хоче затулити долонею почервонілу лисину. Він відчуває себе припльаженим. Справа Палми на очах провалюється.

— Зробимо інакше! — цідить крізь зуби сержант.— Ти підеш зі мною.— Він показує пальцем на Жулію.

— Піду я.— Аманда Каррушка б'є себе в груди кулаком.— Бери мене, ну?! Бери мене, якщо ти такий хоробрий!

Сержант зиркає спідлоба на стару, уникаючи її погляду; така її ненависть обеззброює його.

Жулія відступає назад, затуляючись від Жіла ліктем. Жандарми карабінами перегороджують дорогу Аманді Каррушці.

— Не йди! — пронизливо кричить стара, вириваючись.— Негідники! Прокляті негідники!

Відхилиючись від ляпасів Аманди Каррушки,

сержант Жіл веде Жулію. Тягнувши її за руку, він виходить в хати.

Повільно, щоб сержант устиг відійти якомога далі від Валмураду, обидва жандарми задкують до порога. Натикаючись на схрещені карабіни, Аманда Каррушка хрипить, потім висовує в дверей оголену кощаву руку:

— Негідники! Негідники!..— Та згодом старій забиває дух, і вона змовкає. Відчувши, що вона вибилася з сил, жандарми відходять. Аманда Каррушка падає на ганку. Довго так лежить, стискаючи кулаками скроні, в яких стукотить кров.

Коли їй вдається звестися на ноги, вона безтямно дивиться довкола, ніби відшукує в пам'яті щось забуте. Згорбившись, хапається за попереk і спускається з пагорба. З яру до неї доліпають чийсь кроки.

— Це ти, Маріано?

Маріана завмирає, почувши дивний, немов чужий, голос Аманди Каррушки. Потім підходить до бабусі і схиляється над нею, заглядаючи їй в обличчя.

— Взяли твою матір! — несподівано вигукує Аманда Каррушка.— Прийшли по батька, але забрали її, нещасну!..— Вона відтручує з дороги внучку і кидається бігти.— Дивись тут за своїм братом. А я кричатиму на вулицях, я підніму на ноги ціле селище!

— Бабусю! Чуєш, вернися!..

Але Аманда Каррушка вже далеко і не чує впуки. Стара задихається і мало не падає, але лють жене її вперед. Вона бачить себе одну серед ночі і відчуває, як у неї відновлюється сила. Немов скоряючись безладному ритму думок, береться бігти далі. Ноги в дірявих черевиках порозбивалися до крові об каміння на стежці.

Пробігши узгір'ям Лажі, стара виходить на дорогу, раптом про щось згадує і зупиняється. Крамниця вже

зачищена. Амаида Каррушка стукає в двері раз і вдруге.

— Хто там?

— Відчиніть!

Скрегоче залізний засув. Поруч із круглим обличчям Жозе Інасіу Міри з темряви з'являється й Франсішине; у світлі піднятої над головою лампи зблискують допитливі очі жінки.

— Забрали мою дочку, забрали. Вони хотіли знати, куди пішов Палма. Треба його попередити.

— Не кричіть, бабо. Заходьте!

— Я йду в селище!

— Ні. Не ходіть туди! — Жозе Інасіу Міра переконує стару зайти до крамниці і повертає в замку ключ.

— Жандарми були і в нас,— приязно каже Франсішка,— але не через контрабанду.

— Річ тут в іншому,— Міра багатозначно підводить руки.— Якщо ви підете в селище, то все зіпсуєте. Хіба ви не знаєте, що ваш зять хотів побити Еліаша Собрала?

— Ні...

— А таки хотів. І той жмикрут подав скаргу, я в цьому впевнений. Але що вони можуть зробити? Заарештувати Палму на два-три дні, не більше. Тепер, якби йшлося про контрабанду, справа була б набагато серйозніша. Вони приходили не по вашу дочку. Зразу почали з того, з чого й мали почати.

— Ні, я піду в жандармський відділок!

— Не робіть цього, якщо не хочете зашкодити своїй дочці!

— Що поганого я можу їй зробити?

— Її забрали тільки для того, щоб допитати, а потім відпустять. Вони хочуть лише провчити Палму.

Але якщо з'явитесь ви і вчините якусь дурницю, то справа ускладниться.

Не довіряючи Мірі, стара переводить погляд з нього на Франсішку.

— Якщо це справді так...

— Ви багато собі дозволяєте, бабо! Гадаєте, що я брешу вам у вічі, еге?

Франсішка ставить лампу на прилавок.

— Знаєте, що вам треба зробити? Вернутись додому і нікуди не рипатись. На вашому місці, я саме так і вчинив би.

Аманда ховає під хустку сивувате волосся, потім просто в руку сякається. Раптом її обличчя оживає, і вона починає розповідати все спочатку — від тої миті, як прийшли жандарми. По кілька разів повторює незначні подробиці і вабує про інші, важливіші. А згадавши про них, вертається назад, перескакує з н'ятого на десяте. І раз у раз лає Еліаша Собрала.

Жозе Інасіу Міра з дружиною терпляче слухають, як стара виливає душу.

17

Всю дорогу Арділу проганяють, але собака щоразу знову а'являється з темряви. Нахиливши морду, він намагається не відставати від Жулії. Біля входу в жандармський відділок неса штурхають ногою, і він котиться по землі. Потім, скімлячи, шкутильгас геть.

Жулія нічого не розуміє. Страх сковує її. Затуливши руками обличчя й зігнувшись у поперці, вона плаче й ледве волочить ноги. Її силоміць ведуть до кабінету сержанта. Там вона падає на стілець.

— Устань!

Жулія відчуває, як її беруть попід руки й штовхають на середину кімнати. Яскраве світло б'є в очі. Вона безтямно водить поглядом.

— Твоє прізвище?

Жулія нічого не розуміє. Запитання. Низька, гнітюча стеля. Швидкі, рухливі тіні на стінах. Власний голос її дивує. Він звучить десь здалеку, наче за неї відповідає хтось інший, називаючи її ім'я склад за складом.

Ручка швидко бігає і кривим почерком заповнює папір. Запитання знов снілюються з усіх боків, і Жулія швидко заплутується. Несподівано для самої себе вона не може захищатися. Вона ридає, повільно хитаючи головою, що розколюється від болю.

Сержант Жіл підходить ближче і сам береться її допитувати. Він ставить запитання коротко, владно.

— Ні! Того, що заробляє твоя дочка, мало. Скільки приносить додому твій чоловік?!

— Ніскільки.

— Брешеш!

— Ні...

— Я знаю, що брешеш! Куди ходить твій чоловік? Де він був сьогодні вночі? — Сержант Жіл гукає кулаком по столу. Рухаються чорні постаті жаандармів, тупають чоботи, обступаючи її з усіх боків.— Кажі!

Знепацька все завмирає. Тиша ніби спадає з низької стелі кабінету й вагує. Заціпеніла від страху Жулія здіймає руки до грудей, поги в неї підтинаються. Здоровенна лиса й лисуча голова сержанта майже торкається її обличчя. Жулія відчуває його подих.

— Що ж, тим гірше для тебе! Галриту все розповів! Усе! Він там сидить.

— Ні...

— Розповів, авжеж! Сказав, що твій чоловік ходить з Кораною, що всі працюють на Міру!

— Ні!.. — Жулія заходиться риданням.

— Не плач! — Голос у сержанта стає лагідний, спокусливий.— Адже ніхто не вмер. Поки твій чоловік сидить без роботи і не має заробітку...

— Я не хотіла...— схлипує Жулія.— Він пішов з Галриту, він не винуватий...

— Галриту підбив його, еге?

— Так, це він...

Сержант Жіл полегшено зітхас і випростується.

— Ну, от і добре! Вачиш, усе з'ясовується!

— Але...— розпачливо мимрить Жулія, приклавши до губ тремтячі пальці.— Де Галриту?

— Немає тут ніякого Галриту, жінко.— Сержант Жіл знуджено всміхається.— Я лише хотів знати, ходив твій чоловік по контрабанду чи ні. Підійдіть сюди, капрале.

Рантовий здогад болем пронизує тіло Жулії. А капрал Жанейру вже випинає груди й застигає на місці.

— Візьміть із собою чотирьох солдатів і схопіть Палму. Не підпускайте його ні до хати, ні до крамниці Міри. Краще засядьте на пагорбі Абригада. Це місце, по-моєму, найбільш підходяще. Є ще запитання?

— Нема, сержанте.

— Тоді поспішайте. А цю відзедіть у камеру.

Капрал Жанейру злегка штовхас Жулію в спину. В кінці довгого коридора двері зачiniaються.

Жулія поринає в темряву камери.

З внутрішнього дворика через високе, перехрещене двома залізними прутами віконце в камеру проникас тьмяне місячне світло. Жулія оглядається, немов боїться, що в кутку хтось ховається. Вона вся тремтить від страху. В гарячці бачить перед собою невизначний образ чоловіка, але розрізняє лише перухомі очі. Глибоко запалі, пильні очі, що звниувачують її.

Персгодя вона приходить до тьми. Гіркий біль звалоє її на кам'яні плити камери.

Скулившись від жаху, Жулія намагається погамувати плач, що душить її. Біль подвоюється. Їй хочеться кричати, кудись бігти, тікати від себе самої. Хочеться втекти від цих запалих, грізних очей.

Сидячи на підлозі, Жулія починає всім тілом розгойдуватись. Спершу нерішуче, поволі, далі все рівніше, ритмічніше, і плач переходить у божевільне завивання.

Невиразно, уривчасто зринають у пам'яті окремі згадки. Діти. Куштодія в Вежі переходить від чоловіка до чоловіка. Луїш повзає в шахті глибоко під землею. Відний Венту, майже голий, розпатланий. Непокірна Маріана, розпростерши руку, звертається до селян. Аманда Каррушка погрожує жандармам. Розвалена хата.

Усе це привиджується їй бліде, потьмарене відчаєм. Чітко постає лише той неблаганий, жорстокий факт, що вона виказала свого чоловіка. І спогади враз гаснуть. Так, вона його зрадила!

Жулія вже не розгойдується, тільки ридає. Стоїть навколішки. Дрож раз у раз пробігає по її тілу, розслаблює м'язи. Аж тепер Жулія, наче вві сні, помічає, що вже давно не зводить погляду з залізного хреста на вікні. Вона вся тремтить і хоче відвести очі. Мов божевільна, хитає головою, ніби весь час заперечує: «Ні, ні!» Але відірвати погаслий погляд від того хреста не може.

Десь далеко Жулія чує шум і голоси. То вітер. Він б'ється у двері. Протягло вис собака. Те виття проникає крізь громаддя стін і відлунює в п'яті камери моторошним криком.

Влякле світло нестерпно підніється в перекреслено залізним хрестом віконце, зазирає Жулії в очі, наповнені до краю сльозами. Воно сліпить її і жахає.

Повільно, дуже повільно й легко Жулія підводиться, скидає спідницю, відриває від неї широку стяжку оба-

біч шва і згортає її. Спроквола, зі стогоном дотягується до віконця, прив'язує один кінець стяжки до залізного перехрестя, а другий обмотує навколо шпії і кидається вниз.

18

У заростях Абригади жандарми стають широким півколом, відкритим на схід. Ніщо їх не виказує. Шурхіт чорних клейончастих плащів зливається з шелестом цисту.

Безжалісний північний вітер проймає до кісток. Жандармам нестерпно хочеться походити, зігрітись. Вони хукають на задубілі руки, переступають з ноги на ногу.

Похмуре і важке, як утома, тьмяне світло досвітку лється з-за невизначеного обрису. Під захмареним небом, з п'ятьма поволі виступає ще темна долина.

Жандарми помічають удалині постать. Хто ж іще може в таку пору пробиратися від яру до яру в бін узгір'я Лажі?

Півколо схованих у чагарнику жандармів дедалі звужується. Вони роздратовані, люті від чекання й холоду. Очі в усіх блищать, як у вовків, що вистежують здобич.

Ще мить, і приголомшений Палма з несподіванки залякає, розгублено озиратиметься навкруги. Але коло карабінів уже змикається в шумі густого цисту, що тріщить під чобітьми.

— Ні з місця!

Капрал Жанейру обережно підступає ближче. Обмацує в Палми кишені, знаходить складаний ніж. Палма весь напружується, але стоїть непорушно.

— Чого вам треба від мене?

— Я виконую наказ, Палмо. Ходімо і не питай мене більше нічого.

— А я хочу знати!

Жандарми штовхають його прикладами. Палма ступає два кроки, похитується і мало не падає.

— Годі вже! — гримас на нього капрал Жанейру. — Нема чого прикидатися! Іди по своїй волі!

Згорбившись, Палма опускає руки, стискає кулаки і похнюплено рушає вперед. Жандарми кваляться. Вони нервують, побоюючись, щоб Палма не шмигнув у куці, і не опускають карабінів.

За ним важко встигнути. Розбризкуючи грязюку, вони минають пагорби і підіймаються на підгір'я Лажі. Тримаючись якомога далі від путівця, стежками добираються в селище і заходять у відділок.

Великі чорні хмари плывуть, мов вітрила, по небу й помалу громадяться над будинками. Вітер якийсь час іще крутиться вихором, залітає в завулки і стогне. Потім знемацька зникає і завиває уже вдалині. Темніє. Несподівано пускається град і, наче з кулемета, лунко б'є по дахах і вулицях.

У похмурому світлі ранку град ущукає так само швидко, як і почався. Вітерець брижить калюжі. У тиші, що настала, з ринів капає вода. Попід брудними стінами блищать крупинки граду, чисті, як замерзлі сльози.

Геть змоклий, тремтячи від холоду, перед жандармським відділком з'являється Арділа. Але тупіт багатьох ніг і крики лякають собаку, і він недовіриливо повертає голову.

На площу вибігають діти, що йдуть до школи. Вони згрібають пригорщами град, кндають його одне на одного. Діти граються, сміються, бігають наввипередки.

З-за рогу виходить сержант Жіл. Високій, червонощокій, він притримує ліктем при боці шаблю, важко гупає чобітьми.

Арділа задкує. Діти розгублюються. Вони припи-
няють гру і розбігаються.

Капрал Жанейру чекає сержанта біля входу.

— Він уже у ваших руках, сержанте.

— Є щось нове?

— Нема.

В кабінеті сержант Жіл замикає двері на ключ. Ви-
тягус з піхов шаблю і кладе на стіл.

— Ти знов тут, га?

Палма, що стоїть в оточенні чотирьох жандармів,
ступас наперед:

— Я хочу знати, за віщо мене заарештували.

Не звертаючи більш на Палму уваги, сержант Жіл
передивляється і складає розкидані на столі папери.
Неквапно перекладає папки з місця на місце. Особливо
старанно він кладе ручку й ставить чорнильницю.

— За віщо заарештували, кажеш? — Аж тепер до
нього, здається, доходить запитання Палми. Сержант
стинає плечима.

— Цьому є стільки причин, чоловіче, що й... Слу-
хай-но. Вранці минулої неділі ти часом не був у кра-
мниці Міри?

— Був, був! Туди саме приїхав був отой боягуз
Еліаш Собрал!..

Сержант Жіл обриває Палму і кричить:

— Ти в мене заплатиш за все! Звідси ти не ви-
йдеш! Першого разу тебе посадили як злодія! Тепер —
як контрабандиста! Розумієш?!

— А де ваші докази?

— Вони в мене тут, зовсім педалеко звідси! Ти на-
віть не уявляєш, хто тебе викрив... Хочеш знати,
хочеш? — Сержантів рот кривиться, в глузливій посміш-
ці: — Твоя жінка...

Ці слова збивають Палму з пантелику. На великому
обличчі сержанта Жіла знов розливається огидна
глузлива посмішка.

— Не віриш? Тоді треба розвіяти твій сумнів. Гей, ану сходить по неї!

Палма обертається до дверей, які жандарм лише прихилив.

— Тепер ми провчимо тебе,— цідить крізь вуби сержант Жіл.— Ти такого й не сподівався. Вийдеш звідси м'якепський, як шовк.

У коридорі на кам'яних плитах відлунюють гучні кроки. Вони раптом завмирають у приймальні, куди, перемінившись на обличчі, з'являється жандарм.

— Повісилася!

Сержант Жіл застигає на місці, тримаючи руки коло грудей. Але його жах триває лише мить. Ухиляючись від Палми, що стрибає на нього, сержант Жіл відскакує вбік.

Два жандарми хапають Палму за руки. Палма випручується, волочить їх за собою. Тоді його б'ють ззаду прикладом по голові. Він падає. Ще один удар, і Палма простягся долілиць на підлозі.

З налитими кров'ю очима, сержант Жіл розлючено вигукує накази, розмахує руками. Жандарми підводять Палму. Він весь обм'як, голова не тримається на в'язах, по шиї збігає цівка крові. Жандарми тягнуть його до камери, а потім поспішають за сержантом у другий кінець коридора.

Тіло Жулії ледь видніється в сутінку камери. Коліна в неї випинаються, схилена голова звисає на стяжці із спідниці. Одна рука звисає, друга тягнеться до віконця, немов ще намагається вхопитись зігнутими пальцями за підвіконня.

Насилу стримуючи розпач, сержант Жіл повертається до приймальні. Втягнувши голову в плечі, опускає повіки. Але в одному прижмуреному оці, жорстокому, пильному, прозирає гірке роздратування.

— Зачиніть двері, капрале! Хай хтось із вас покличе лікаря. Негайно!

Капрал Жансіру знову стає в кутку приймальні й похмуро застигає, немов втілення мовчазного звинувачення.

Низько насунувши кашкета, сержант Жіл ходить з кутка в куток. Він не зважається підвести очі. Намагається навіть не наближатися до капрала і рухається нечутно, обережно. І все ж йому не вдається знайти пояснення цьому випадку і звести його до звичайної неприсимності. Мертва ще там, у камері. Її присутність не дає сержантові епокою, сковує його думки, лякає. А псевдовзі звістка облетить селище і всю округу.

Сержант Жіл сидує від стіни до стіни. Потім, хоча й відчуває, як йому буде важко говорити з головою муніципалітету, виходить із відділку.

Спускаючись вулицею вниз, Жіл обмірковує, як краще викласти факти. Але що більше він напружує думку, то важче йому пояснити події, які сталися у відділку. Сержант пригнічено зупиняється перед ратушею — вона ще зачинена.

Він рушає далі. Влукає завулками, уникаючи людних вулиць, і нарешті заходить у дім до лікаря Ешківела.

Аж ополудні сержант Жіл повертається до відділку.

У приймальні капрал Жансіру біля брезентових нош, приставлених до стіни, розмовляє з двома чоловіками.

— Де лікар?

— Уже прийшов.

— Гарзд... Можете принести її. Ідіть з ними, капрале.

Сержант сідає за стіл і починає писати. Його товсті незграбні пальці ледве тримають ручку. З кожним рухом пера він поважно киває головою. Почувши кроки, підводить очі.

Входить капрал Жанейру, за ним — жандарми з ношами. На дріявому брезенті сержант Жіл бачить труп Жулії.

— Чого ви ще чекаєте?

— Чи не треба принести який-небудь папірець?

— Ні! Я вже вам сказав, щоб ішли звідси!

Ноші плывуть через двір саме в ту хвилину, коли шкільний дзвоник сповіщає про перерву.

Чуються крики, сміх, тупотіння. Діти висипають на площу і підбігають до будівлі відділку, сяючи жвакими очима. Та коли вони помічають мертву, їхня радість ураз згасає. Вони вражено спиняються.

Арділа крадеться попід стінами з вулиці на вулицю. Скрізь у дверях товпляться жіпки. Чоловіки підходять ближче, розпитують.

Капрал Жанейру не може пічого вдіяти, і за ношами вже тягнеться великий гурт. На брезенті, в лад крокам двох жандармів, похитується худе тіло Жулії в старій одежі. З драного черевика виглядають посицілі, з чорними краями нігті.

В кінці кладовища, під кипарисами, стоїть похоронна контора. Капрал Жанейру відчиняє ворота. Гурт зупиняється, трохи чекає, потім розходитьсь.

Арділа, з висохлою і здибленою на спині шерстю, просовує морду між ґрати і тоскно вив.

19

Новипа облітає селнице. На вулицях збираються люди, обговорюють подію.

Як завжди, сповнений цікавості Аждрубал Камашу хвилюється, згоряє від нетерпіння. Знати до найменших подробиць усе й про всіх — це його заповітна мрія. Незважаючи на свою повільну, забарну вдачу, він тримається так гордо і незалежно, що всі бояться його і поважають.

Самогубство Жулії підохочує старого. Він бігає з кав'ярні в кав'ярню, заглядає в магазини, збирає чутки, рознюхує, де і хто підбурює людей. Подія зацікавлює його ще дужче, коли він дізнається, що Палма у в'язниці.

— Все ясно! — гукає йому годипшикар Амількар, що стоїть за прилавком у сплющеному на маківці картузику.— Палма ходить по контрабанду. Жінку взяли на допит, і вона призналася. Потім її почала мучити совість, і вона наклала на себе руки.

Таке просте пояснення подій не подобається Аждрубалу Камашу.

— І все? Гм... Надто це просто, хлопче.— Він супить брови, поправляє на кінчику поса окуляри і порпається в нам'яті, пов'язуючи пайменші деталі. У нього навіть частіше починає битися серце.— А якщо випадково? — потираючи руки, сміється старий.— Буває ж!..

У легенькому плащі, похитуючи черевом, він дибляє своїми короткими ногами на вулицю і звідти стежить за прислугою в будинку Еліаша Собрала.

Ще не дуже пізно, коли він бачить, як з-за рогу з'являється машина і вїздить із селища. Аждрубал Камашу біжить до ратуші, до жандармського відділку, до всього пррдивляється і прислухається. Згодом повз нього знову проїздить машина, але цього разу в селище. За кермом сам Еліаш Собрал.

— Рідкісний випадок! Надзвичайна справа! Але ж іще не все зрозуміло...

Старий повертається в кав'ярню. Приклавши до вуха долоню, підходить до столнків; його очі жадібно блищать над обідком окулярів.

Захоплений своїм, він зупиняється аж тоді, коли за скляною вітриною помічає сина Еліаша Собрала.

Діогу з'являється знепацька. Він квапється і, видно, нервус. Хлопець прийшов сюди з дому; зазирнувши в кав'ярню, ніби когось шукаючи, він простує далі.

Біля воріт будинку, де живуть його двоюрідні брати, перішуче зупиняється. Пригнувшись, боязко заходить на подвір'я...

Під навісом Діогу бачить щось дивне і злякано застигає на місці.

Навколо стовпа ходить туди-сюди на ланцюгу дикий лис. Ця картина вражає Діогу. Він хоче повернути назад, але не може, загіпнотизований виглядом збудженого звіра.

Врудно-жовтий лис то швидко віддаляється, то наближається. Худючий, як хорт, він раз у раз викидає вперед лапи, немов хоче кинутись бігти. Потім вертається назад, люто тягнучи за собою ланцюг, що бряжчить по камінню. І знов спує сюди-туди, злякано скалить гострі, мов пила, зуби, і не зводить очей з Діогу. Страшних, червоних очей, в яких прозирає хитрість і лють.

— Що, загіпнотизував тебе, еге?

Діогу здригається. Він помічає двоюрідного брата, і в його душу закрадається підозра.

— Ти був уже тут, коли я зайшов?

— Ні,— з глумливою посмішкою відповідає Маріу.— Я побачив тебе з дому, коли ти переходив вулицю.

— А твій брат... він вийшов?

Маріу хитає головою. Він розпатланий, руки — в кишепях кожуха, голова закинута назад. На відміну від Діогу, який так нагадує матір, Маріу схожий на Еліаша Собрала. Таке саме худорляве обличчя, довгий і горбатий ніс, широкий, з тонкими губами рот. Але ці риси, які в дядька виявляють холодну пронозливність і розрахунок, надають Маріу виразу колючого і уїдливого, хоч хлопець ще досить молодий. Він теж поважний, а в його очах сяє невловима глузлива посмішка.

— Мій брат? Ти йому такий огидний, що він не

хоче тебе і бачити. Він сказав мені, щоб ти ніколи не розповідав йому якоїсь... якоїсь історії... А то він, мовляв, зацідить тобі в зуби. Кому горішки, а кому шишки, каже він...

Діогу перішуче підходить до стовпа. Почувши, як брязкає, тягнучись за лисом, ланцюг, він подається назад і прикладає пальці до губ:

— Я ніду...

— У тебе кепський вигляд,— примружившись, посміхається Маріу.— Знаси, ти нагадуси мені цього лиса — теж крутишся довкола чогось. Ну скажи, хіба не правда?

Немов чекаючи веселого видовища, Маріу сідає на колодку біля купи дров. Потім дістає з пачки сигарету й закурює, стежачи за стрпвожепим лисом.

— Нещасний... Його виймали вчора, і він, бач, уже знає свою долю. Це фатально!.. Він чогось боїться. Є такі й люди. Вони ніби загані в глухий кут, їх переслідує якась невідчenna думка, може, докори сумління... Кидаються в усі бокп, хочуть утекти й не можуть.

Діогу ворухить пальцями на губах. Тоді підіймає другу руку й потирає долоні. Втішаючись неспокоєм двоюрідного брата, Маріу видихає дим.

— Отож-то. Знайшов час, щоб прийти сюди. Ходиш точнісінько, як оцеї лис...

— Ти чогось не доказуєш!

— Чого саме?..

— Ти щось знаси! — вигукує Діогу, і на очах у нього виступають сльози.— Якщо твій брат щось розновів тобі, так і скажи — раз і назавжди.

— Хлопче, я говорив, аби говорити...

— Брешеш!

Розпачливий топ Діогу вражає Маріу. З сигаретою в зубах, він зневажливо і водночас зацікавлено знизує плечима:

— Ти ще малюк.

Діогу опускає руки і похилює голову.

— Я піду,— шепоче, не рушаючи з місця, Діогу.— Мені треба йти...

Біля навісу, там, де лис невтомно тягас за собою лапцюг, відчиняється хвіртка, що виходить у провулок, і з'являється старий наймит Шарруа. Обличчя в нього темне, якесь холодне. Забувши привітатися з хлопцями, він квапиться повідомити велику новину.

— Ви ще не знаєте? — запитує він і з подивом зводить брови під широкими крисами капелюха.— Повісилася Палмїна жінка минулої ночі в жандармському відділку! Туди пре валом усе наше селище, люди тільки про це й говорять!..

Маріу підводиться з колоди. Немов не вірячи тому, що почув, важко обертається до двоюрідного брата.

Діогу кидається до хвіртки.

— Не тікай! — захрилим від хвилювання голосом гукає Маріу.— Ану послухай! — Він стунає крок, але згорблений Діогу виходить на вулицю.

— Ти диви, що це з ним?! — дивується старий Шарруа.— Яка муха його вкусила?

Діогу, тремтячи від страху, тулиться за хвірткою до стіни.

З усіх дверей виглядають зацікавлені метушливі люди. Вулицею вгору простус Маріана, за нею єне гурт селян. Вони йдуть повільно, а позад них западає глибока тиша. Трохи віддалік їх супроводять два байдуки жандарми.

У відділок жандарм нікого не пускає.

— Вхід заборонено.

— Я хочу поговорити з сержантом!

— Він вийшов.— Жандарм блимає очима на Маріану.— Заспокойся, дівчино, і слухай мене. Лікар прислав сюди секретаря муніципалітету, а він знайомий з твоїм батьком і дещо переказав йому... Зреш-

тою, батько виїшов на волю. Він подався на кладовище... Ти повинна мати терпіння.

— Терпіння?!

Стриманий гомін пробігас по юрбі. Якийсь селянин підносить руку. Всі змовкають. Чоловік ступас до Маріани і кладе їй на плече руку.

— Ходімо звідси,— каже він.— Коли твій батько виїшов, то не варто слухати більше цього типа. Ходімо.

Будівля похоропної контори стоїть у затінку. Всередині чути нудотно-солодкуватий запах гнилих речей. По стінах звисає навутина. Поламані домовини, подертий одяг, іржаві хрести — усе це захаращує кутки, все вкрите порохом, як у старому складі, що давно не провітрюється.

Побачивши дочку, Палма, немов усвідомлюючи свою провину, важко опускає голову.

Глухий біль сковус Маріану. Вона падає на груди Палмі і ридас.

— Ти не винуватий, батьку! Ти зовсім не винуватий!

Палма відстороняс дочку й кладе свої дужі руки їй на плечі:

— Заспокойся. Я знаю, хто винуватий.

У його словах уже вгадується якийсь жахливий намір. Палма дивиться дочці в очі і ледве стримує збудження, адже він щойно дав собі страшну клятву. Маріана ще намагається щось заперечити. Але батькові руки кліщами стискають її плечі, а сам Палма гарячково повторює:

— Заспокойся. Заспокойся.

Похоропна процесія починає виходити.

Четверо чоловіків виносять на плечах з контори домовину. Нагнувши голови, немов задерев'янілі, вони ступають повільно, розміреним кроком, за ними —

Палма і Маріана. Позаду зажурені селяни неквапно переставляють ноги, важко гунаючи чобітьми.

Снадає похмуре надвечір'я, шумлять кппариси. Прохолодний вітрець куйовдить трави над рівниною. Пливе сумовитий церковний подзвін.

Чоловіки німо ставлять на вірьовки грубо збиту домовину. Накривають її віком, тягнуть по грудках землі і опускають у могилу.

Від ридання пахнлена голова Маріани здригається. Довкола Палми, поприкладавши до грудей капелюхи, стоять селяни з грубими, наче витесаними з граніту обличчями; навіть перед лицем смерті вони лишаються незворушні.

Все це відбувається на кладовищі, мало не при зачипених воротах. П'ятеро жандармів стоять понід стіною, а канрал Жанейру винувато позирас на процесію збоку.

Здається, що і в могилу Жулія йде під коивоєм.

20

Північний вітер сумно завпвас в нічному безгомішні. Він проникас крізь щілини у вікнах і дверях, крізь череницю, пригнічує всіх у хаті своїм стогином, жалісливими риданнямп.

Палма поринас в глибокий сон, ніби в безодню, потім пробуджується, перекидається на другий бік і знову засинас. Невловимі образи, тремтке світло, якісь тіні — усе миготить у чорному мареві. Усе з'являється несподівапо й раптово зникас. Розвалена піч. Вішалник в сутінках, жакхливві крики. В'язниця, ґрати, домовина під захмареним небом. Коло карабів, яке дедалі звужується.

Простягнись на танчані, Палма моторошно скрикує, немов потопас; вода підступає до нього знизу,

потім лється згори, він безтямно загібас руками, б'є стиснутими кулаками.

За перегородкою прокидаються Маріана і Аманда Каррушка. Перекидаються на другий бік і знову засинають.

Перед світанком шум вітру навіює гірке передчуття. Палма спить і наче не спить. У напівспі втома бореться з пам'яттю. У вухах відлуною розкотистий, божевільний сміх. Безнадія та нудьга. Зачасний страх. Здавлене ридання. Довге, жахливе виття. Жалібний крик.

Палма схоплюється, він задихається, тремтить, весь укривається потом, його охоплює дроз, який напружує нерви, кудись жеє, і Палма мацає по кутках, шукаючи рушницю. Тенер він знає, що зробить, і знає, чому це зробить. Але розум його тьмариться, і він, зморений, важко падає на тапчан і засинає.

Заспокоюється Палма аж тоді, коли настає день. Він ще й досі одягнений так, як повернувся з похорону. Тіло в нього залякле, погляд мутний, він мовчки злазить з тапчана.

Поблизу кричить Белту:

— О моя ма!.. Моя ма!

Палма виходить за перегородку. Минає Аманду Каррушку, яка сидить на порозі, і, замкнутий, стривожений, стукає по двору. Але синів крик переслідуює його й за хатою і ще дужче ятрить рапи.

Палма втуплює здивований погляд у купу каміння від печі, немов щось шукає, хоча й сам не розуміє, що саме. Водночас у нього вишквас невизначене бажання покликати Маріану, вилаяти Аманду Каррушку. Виходить, ніхто не чує, як волає хлонець, ніхто не хоче промити йому закислі повіки? Палма безтямно блукає навколо хати.

Час від часу до горла йому підкочується гіркий клубок, він підносить руку до відкритої рани від прпклада, обережно мацає пухлину. Заплющивши очі, хитає головою. В роті сухо, терпко, губи шерхнуть від лихоманки. Палма нерішуче зупиняється перед дверима.

Уже розвидняється, а Маріана ще спить. Бенту з заплющеними поспнілими повіками плаче біля грубки. Голосу його майже не чути, він лише хрипить:

— О моя ма! Моя ма!

Аманда Каррушка сидить на порозі і мовби нічого не бачить і не чує.

— Хіба ви не чуєте, як хлопець мучиться, господине? — Проказавши це, Палма відчуває себе спустошеним. Повільно відходить до краю нагорба, зупиняється біля цисту й задивляється на темні, безвітряні рівнини.

Безхмарний обрій ще заливає примарне червонувате світло заходу. Шпрока долина розкинулася перед Палмою, важка від тиші і снокою. І вся ця похмура, чужа картина самотності гнітять його.

Приголомшений Палма вертається до хати, нахляється і дістає з-під тапчана рушницю, і вдаряється потилицею об стіну. Потім довго не піднімає голови, тримаючись рукою за рану.

Так він стоїть і дослухається до жалібних благань Бенту, коли знадвору долінає знайомий голос. Палма виглядає у двері.

Перед хатою Галриту щось говорить до Аманди Каррушки, яка ніби не зважає на нього. Стурбований виглядом старої, Галриту ще раз пробує привернути її увагу:

— Скажіть, ви мене чуєте, сеньйоро?

Палма підходить до перегородки. В цю мить з'являється ще сонна Маріана й стукає до дверей.

— Що з твоєю бабусею? — запитус Галриту, ледь

узрівши дівчину на порозі.— Я ще зроду не бачив нікого в такому стані. Вона хвора?

Маріана похмуро дивиться на Галріту.

— Ви прийшли сюди, щоб довідатися, чи вона хвора? Якщо хочете поговорити з батьком, я покличу його.

— Ні, не треба... Перекажи, що Міра не велів йому зараз з'являтися до крамниці. Я вже сказав це твоїй бабусі, але вона не розчула, хоч я й повторив двічі.

Маріана слухас Галріту і ще дужче супить брови. Потім мовчки протирає очі й зав'язує хустку. Аж тепер вона усвідомлює, що проспала майже цілу добу.

— Гаразд... — нускається на хитрощі Галріту.— Я тобі сказав, а тепер піду. Не забудь же. Хай він туди не ходить кілька місяців.

Галріту знехотя повертається і йде. Але перед тим, як зникнути за цистою, востаннє кидає погляд на Аманду Каррушку.

— Відьма! — цідить він крізь зуби.— На неї страшно й глянути.

— Моя ма! — кличе Бенту.— О моя ма!

Маріана приносить глек, стає навколінки і зволожує братові сипюваті повіки. Розплющивши очі, Бенту здивовано оглядає сестру з голови до ніг. Потім рачкує по хаті до дверей, впирається на подвір'я і там роззирається на всі боки.

— О моя ма! Моя ма!

Палма стоїть за перегородкою і ніби не вірить у те, що тільки-но побачив і почув. Ні в те, що переказав Галріту, ні в те, через що кричить Бенту. Все довкола здається йому примарним сном. Він бачить, як Маріана підходить до Аманди Каррушки, чує, як дочка шита:

— Чому ви не промили йому очі? Хлопець кричав від самого світанку.

Аманда Каррушка сидить так само нерухомо, наче скам'яніла, тоді хрипко вигукує:

— Я спробувала, але він укусив мене, і я злякалась. Якби він не вирвався у мене з рук, я б його задушила.

— Бабусю!..

Обох пронизує холодний дроз. Стара зводиться на ноги. Все її тіло тремтить:

— Я ненавиджу!

— Не кажіть так!

Аманда Каррушка стунає крок наперед, опускає кулак:

— А я казатиму так, я казатиму!

Збудження знесило її. Вона вражено застигає, немовби аж тепер помітила убозтво, до якого дійшла, і оглядається з жахом і безнадією, їй страшно відчувати жаль до самої себе, і сльози, які вона так довго стримувала, бризкають у неї з очей. Стара здійсмає руки і заламує їх, гамуючи в грудях пекучий біль.

— Глянь, дитино, глянь! Що зробило зі мною життя! Ненависть, сама ненависть!..

Маріана хапає її за плечі. Обидві безсміло тремтять і, обнявшись, падають у сльозах на ганку.

Палма вже нічого не помічає. У його вухах брешуть лише слова, щойно сказані Амандою Каррушкою. Потім він часто згадує їх, навіть уночі. І на світанку другого дня знову спадають на думку ті слова, він знову бачить перед собою образ старої, жорстокої і злої, вона опускає кулак і каже: «Я ненавиджу!»

Палма, мов п'яний, виходить з хати.

— Сьогодні...— бурмоче він сам до себе.— Це має статися сьогодні. Тільки сьогодні!..

Палма чекає довго і вже хвилюється. Він раз у раз зупиняється, уривчасто щось шепоче, потім вертається назад, зосереджений і суворий, немов його переслідує нав'язлива думка. Він не помічає навіть, як підходить Маріана.

— Мені конче треба поговорити з вами, батьку.

Вони на подвір'ї. Амаида Каррушка сидить на порозі. Бенту розгойдується в ямі від печі. Палма, у якого чоботи в грязюці, рухи незграбні, різкі, як у замкненої до клітки тварини, похмуро ходить туди-сюди, а Маріана ступає слідом за ним.

— Послухайте мене. Ми зробимо так, що все зміниться...

Про що вона говоритиме? Про похід селян у селище, про труднощі, скарги? До його свідомості доходять лише окремі слова. Часом він про все забуває і лякається. Мружить очі і задивляється вдалину.

Під блакитним і холодним небом цього зимового вечора виростають, мов із-під землі, тіні й розповзаються по рівнині.

— Батьку, не мучте себе. Відколи померла мати...

Палма не чує, що дочка говорить далі,— в голові у нього все переплутується. Тепер він пригадує, що сталося. Знає, що по смерті Жулії з години на годину чекає цього вечора. І вечір поволі наближається.

Нетерплячка підганяє Палму. Погамувавши збудження, він кидає дочці:

— Так, я над цим подумаю.— Потім входить до хати й зачиняє за собою двері.

Палма діє обачно й послідовно, хоч і хвилюється. Треба, щоб ніхто не помітив, як він виходитиме. Взявши рушницю й поклавши в кожну кишеню по два патрони, він вилазить на підвіконня й нечутно вислизає надвір.

Поза хатою Палма снукається з нагорба, пірнає в яр і вибирається з нього далеко від дому.

Помітивши здалеку постать, він одразу ховається в рівчак. Палма поспішас, аж піт котиться по грудях та сніпі, і знов виходить на нутівець.

Він діє методично і впевнено, ніби за давно складеним планом. Сховавшись за парканом, що оточує сад, він не зводить очей з будинку. Палма стежить поверх кущів. Біля вчорочинених дверей стоїть машина, і це підтверджує його здогад, що Еліаш Собрал удома. У трьох вікнах горить світло. Із стайні виходить наймит і простує в інше крило будинку.

Та Палмі спадає на думку, що о цій порі з поля приходять інші слуги. Він покидає свою схованку. Ніздрі в нього тремтять, стиснуті губи витягуються. Лише руки спокійні, невблаганні.

Довкола ще бринять відгомін тривожного дня. В похмурій долині стоїть глибока, дивна тиша. На сірому небі з'являються зорі.

Уже на подвір'ї Палма бачить, як за вікном чоловіча постать рушає до дверей. Палма випростується і прикладає до плеча рушницю.

На мить усе застигає. У дверях з'являється постать — і майже одночасно гримить постріл. Роззявивши рота й підігнувши коліна, Еліаш Собрал ніби зависає в повітрі. Потім він важко падає.

З будинку вибігають люди. Вигуки, зойки, крик. Лунають кроки, і з'являється зляканий Діогу.

— Послухайте! Стривайте! Я...

Постріл обриває його крик. Діогу б'ється об крило машини і, сховившись за живіт, падає на землю.

Перезарядивши рушницю, Палма стукає кілька кроків. Навпроти в чотирикутнику світла, що падає з дверей, стоїть Ліна, вона дивиться на нього, забувши про батька й брата.

Палма повільно підводить рушницю і цілиться. Похолола від жаху Ліна опускає голову. Ноги в неї підтинаються, і вона осувається на землю.

Палма вагається. Дуло його рушниці тремтить. Ліна ще майже дитина, Маріаниних років... Збоку від неї розлітається на скалки вітрове скло машини. Хтось стріляє з-за рогу.

Палма одразу цілиться в той бік. Відбита штукатурка синьється на землю. Притискаючись до стіни, Палма біжить за ріг. Ще один його постріл віддається в другому кінці подвір'я.

В будишку здійснюється крик.

Палма знов неквапно з'являється на розі. Його похмурий погляд падає на двох тіл, що лежать перед будинком, і йому аж забиває дух. Він відчуває, як серце ніби набухає, важчає і щось здавлює горло. Страхітлива байдужість, занізілі усвідомлення того, що все це безглузде й марне, штовхають його на новий порив — кинути проти всіх, хто ще стоїть у дворі, й покінчити в усіма.

З nerekoшеним від злості обличчям, Палма починає міркувати. Так він стоїть якийсь час, неспроможний угамувати лютість, що збиває його з пантелику. Потім насилу ступає кілька кроків. Зненацька він рішуче махає рукою, ніби відкидаючи якусь думку, нерестрибує через паркан і зникає в густому саду.

Коло Ліни метушаться три служниці, вони штовхаються, лементують, але допомогти пораненим не можуть. Донна Клара сідає навпочіпки і божевільними очима дивиться то на чоловіка, то на сина. Її губи кривляться, ніби в усмішці, з них зривається етогін, і жінка захлинається від ридання.

Яскраве світло, що ллється з вікна, вихоплює з темряви побіліле обличчя Діогу, який тримається за живіт і корчиться.

— Це я... — ледве чутно шепоче він.— Мишки з ячменем... Це я, батьку, я...

Подив і гнів на мить спалахують в затуманених очах Еліаша Собрала.

— Замокпп!

Собрал ледве видавлює з себе це слово. Весь облитий потом, що стікає по заналих щоках, він заплющує повіки. З пораненого плеча, з шиї на сорочку й піджак тече кров.

Цієї хвилини подвір'я зановилює велика юрба, що збіглася з селища на постріли. Попереду вирізняються постаті сержанта Жіла та капрала Жанейру, за ними плентас Аждрубал Камашу.

Ліна сидить на землі, підтримує батькову голову і гладить її. Але Еліаш Собрал ще не опускає закритавленої руки, якою німо погрожує синові.

22

За узгір'ям Лажі, уже біля діброви Валмураду, Палма зуніяється. Відтоді, як він кинувся тікати через садок, до горла йому весь час підкочується нудота. Він лякливо озирається на безлюдну долину. Очі в нього горять, на язичку гіркий присмак. Палма раз у раз сльовує кисло-гірку слину, що пановилює рот, знесилено заплющує і розплющує повіки.

Земля нливе у нього під ногами. Не тямлячи себе, ніби вражений раптовим світлом, він підводить голову. Згори, з усього безмежного неба, на нього ллється живе сльиво зірок і сліпить очі. Тіло терине. Ноги не слухаються, і Палма заточується. Потім хилиться і довго, довго падає, немов у безодню.

Простягшись долілиць, він майже не ворухиться. Довкола на рівнині густішас загрозлива тиша. Нарешті Палма спирається на руки, намагаючись устати.

Гребнем Лажі, на тлі білуватого слява зірок, просуваються одна за одною людські постаті.

Палма через силу підводиться. Спираючись на рушницю, дістається до заростей коркового дуба. Йому здається, що десь поблизу кружляє небезнека, висліджує його, підступас все ближче.

Біля яру він зупиняється. Може, під деревами сховався жандарми з карабінами і, звівши курки, підстерігають його? Йому спадає па думку кинути камінцем через скошений лужок і, знявши таким чином фальшиву тривогу, вивнитися, чи можна йти далі. Але раптом з темряви виринає Арділа й лащитьс до нього, крутить хвостом, і Палма розуміє, що шлях вільний.

Побачивши на порозі задиханого і знесиленого Палму, ні Маріана, ні Аманда Каррушка не підводяться з лавки. Навіть це кажуть жодного слова. Вигляд Палми підтверджує підозру, яка їх лякала ще звечора.

Те, що він утік через вікно, що зникла рушниця і стояла зовсім в іншому місці скринька для набоїв,—усе це означало, що сталася біда, якої вони так боялися. Тепер обидві підводять змаршілі від утоми обличчя і безмовно дивляться на Палму.

Помалу невизразна думка, що поглинає Палму, відколи він зайшов до хати, набирає обрисів. Вневеність у собі знов додає йому сили. Байдужий до всього, він приносить скриньку з набоями і ставить її па стіл. Заряджає рушницю й відчуває, що Маріана й стара дивляться на нього як па злочинця. Він обурюється.

— Не дивіться па мене так! Чого мовчите?

— А що казати? — сумно озивається Аманда Каррушка.— Ти пішов до Еліаша Собрала і вбив його? Ти хочеш, щоб саме про це ми запитали тебе?.. Нема потреби: досить лише глянути па твоє лице. Я тільки це розумію, нащо ти сюди прийшов? Тобі треба тікати.

— Тікати?

Палма гучно закриває рушницю. Жінки злякано підводяться.

— Що ви думаєте робити, батьку?

Примруживши очі так, наче він дивиться вдалшпу, Палма підіймає руку, і обидві замовкають.

— Погасіть світло,— тихо наказує він.— Вогонь у грубці теж. І йдіть до хлопця.

Ніхто не рухається. Він грубо відштовхує обох від грубки, розкидає чобітьми на кам'яній плиті жарини і затоптує їх. Потроху темрява огортає хату, і в чотирикутнику дверей з'являються зорі.

— Нагляньте за Бенту, якщо він прокинеться.

Потім Палма проганяє й Арділу. Пригнувшись, виходить на подвір'я і ховається за цистом.

Неквапно й нильно Палма обводить поглядом вершини пагорбів, схили, чорне узлісся. Зненацька він підводить голову.

Обережно й скрадливо схилом у яр снуються постаті.

Палма виіростується, прикладає до плеча рушницю і патискує на курок. Здрігається пагорб, за скошеним лужком шумить цист.

Гуркіт розбінахує нічну тишу, і від пагорба до пагорба котиться, завмираючи, луна. Чотири постаті кванливо подаються назад і залягають там, де їх не дістане стара рушниця. Лише одна постать припадає на ногу і відстає.

Палма пригипається і перебігає вбік. Коли він закладає в рушницю новий патрон, на рівні постатей спалахують три клубки вогню. Над головою в нього свистять кулі. Від стіни хати відбиваються глухі звуки, дзвепить відколена черепиця.

Палма ховається в густому цисті й вичікує. На пагорбі одна постать махає руками і щось гукає до інших, але ті не слухаються і готуються зпов наступати. Вони нервово перебігають з місця на місце, щоб напа-

сти на Палму. Але голос тієї постаті все-таки зунняє Їх. Всі збираються докучи. Потім двоє рушають до діброви, а той, що пакульгує, ховається. Розійшовшись, постаті оточують пагорб.

Палма нагинці підкрадається до дверей і штовхає Їх. Двері з грюкотом відчиняються. Пригнувшись так, щоб його не помітили, він знов вертається до цисту і йде навколо пагорба легкими, котячими кроками.

Постаті й далі стоять непорушно, Їх наче й не цікавить, чи зайшов Палма до хати, чи ні.

Обійшовши пагорб, Палма переконується, що вони там вартуватимуть до ранку. Мало не навкарачки він дістається до порога. Прочиняє двері, заходить у хату й тихенько замикається.

Його морозить, усе тіло нинь від того, що він весь час згинається. Коли Палма ставить рушницю під стіну, руки й ноги в нього тремтять. Він розтирає замерзлі долоні, тупоче ногами. Але холод і далі дошкуляє йому. Він кличе Аманду Каррушку:

— Розпалить вогонь!

Стара помацки накладає дрова на в'язочку цисту. Коли полум'я з тріском вихонлюється з-під смолистого хмизу, Палма дивується, побачивши так близько біля себе доньчине обличчя.

— Чого тобі треба?

— Ви ще питаєте мене?.. Тікайте, благаю вас, тікайте!

— Ні, я залишаюсь тут.

— Але ж... Коли вони прийдуть... Чого ви, батьку, доб'єтесь один проти багатьох? Невже ви не розумієте, що з вами станеться? Вам треба якнайшвидше тікати!

— Я вже тобі сказав! — Палма похмуро бере Маріану за плечі. — Геть з моїх очей.

Підходить Аманда Каррушка.

— Не сердься і вислухай мене, — улесливо починає вона. — Твоя дочка правду каже. Ти повинен скориста-

тися з темряви. Вночі вони не піднімуться сюди. Вони бояться тебе. Але вранці їх найде ще більше... Розумієш? Навіщо лишатися тут? Скористайся з нагоди й тікай. Можеш навіть податися в Паймого. Ти знаєш дорогу, там у тебе є друзі... Принаймні не побудеш у безпеці хоч кілька днів.

— Кілька днів!.. — Палма обертається, і мерехтливе полум'я в грубці освітлює його перекошене від гніву обличчя.

— Ви не знаєте мене, сеньйоро? Ви, мабуть, гадаєте, що я все це вчинив лиш для того, щоб потім утекти чи віддатися їм у руки?

Страх на мить спалахує в очах Аманди Каррушки. Звівши брови, вона опускає повіки й стуляє тонкі губи. Помалу її обличчя знов набирає непроникного виразу.

— Хай буде так, як ти хочеш.— Вона тягне виуку за перегородку і садовить на постіль. Збоку на тапчані спить Бенту.

— Я так і знала...— риде Маріана.— Ми всі однакові, всі... Ненависть, тільки ненависть! А скільки я говорила, скільки просила тебе, батьку, скільки...

23

Палмине вухо вловлює найтихіший нічний шерех надворі і кожне шарудіння Аманди Каррушки за перегородкою. Він чує різкий шеніт старої і уривчасте схлипування дочки серед хрипіння Бенту. Під нерівний шум північного вітру над пезивразними обрисами долини з-за Лажі уже встає світанок, і безмежна темрява відступає перед новим днем.

Колихке полум'я раз у раз освітлює незворушне й кощає Палмине обличчя з запалими і потемнілими очима.

Час від часу він щось бурмоче, вигукує якісь слова. Думки ні на мить не дають йому спокою, але він уважно пильнує за всім, що діється навкруги. Хоч поруч

міцно сплять, згорнувшись на кам'яних плитах, Арділа й Малтеш, Палма болісно відчуває довкола себе порожнечу і тужить, сам не знаючи за ким.

Він марно намагається згадати, кого ж йому жаль, втома потьмарює його пригнічений розум. З туманної глибини пам'яті випливають невизначно окреслені постаті, набирають форми, обрисів. Дід, баба, батько, мати, дружина... Хата сновиться небіжчиками. Небіжчиками, що приходять один за одним, серйозні й мовчазні; вони не перезираються, вони постають перед ним, одностайні, з суворими обличчями, ніби для того, щоб підтримати його. Жулія злякано відділяється від них, плаче, заламує руки.

«Замовкни! — шеноче Палма.— Замовкни, замовкни!..»

Вона безнадійно хитас головою, простягує до нього руку:

«Страшно, як страшно... О, якби ми були всі в один день...»

Постаті зникають, а в Палми лишається відчуття приглушеної знепависті. Ставши на щось, він обережно виглядає надвір.

Над хатою нависає щось лиховісне. Крізь щілини в дверях і у вікна без шибок просочується тьмяне врапінне світло.

Отямившись, Палма намагається зосередитись на чомусь одному. Але час пливе, знов кидаючи його у вир думок. Тут і там у вогні, що дедалі розгоряється, гойдаються охонлені полум'ям гілки, і їхня загибель привертас його увагу, захоплює його. Якусь хвилину гілки ще хитаються, але потім розсипаються попелом і падають у червоний жар.

— Ні!— Брови у Палми злітають угору, наче широкі крила.— Ніколи! Я повинен захищатися, поки мене почують!

— Хто тебе почує?!

Палма повертає голову. З-за перегородки на нього знічено дивиться Аманда Каррушка.

— Все одно! — вигукє він, через силу виростується, і жили під брудним комірцем випинаються ще дужче.— Що вони собі думають?! Запроторили мене до в'язниці, як злодія, позбавили шматка хліба, довели Жулію до самогубства і ще хочуть, щоб я мовчав?

— Але... Хто тебе почує?

— Мене почують усі, хто прийде! Мусять почути!

Не поділяючи наміру Палми, який пестямпю повторює те саме, стара замовкає. Не можна говорити з людиною в такому стані. Вона покірно знизує плечима:

— І що ж ти їм скажеш?

— Га?

— Нічого.

За перегородкою Бенту хриплими криками сповіщає, що настав день:

— О моя ма! Моя ма!

Аманда Каррушка відчиняє квартиру. Над рівниною розливається холодний, сумний світанок.

— О моя ма! Моя ма!

Арділа потягується, широко роззявляючи рота. Малтеш задирає хвоста, стріпується і вилазить надвір через дірку для котів.

— Моя ма!

Маріана веде Бенту через хату до мисника. Там промиває братові закиєлі повіки й зиркає спідлоба на батька. У неї мертвотино-блїде від безсоння обличчя, знеможений і страдницький вираз, як у Жулії.

— Вони вже йдуть!

Повідомлення старої звучить тривожно.

— Хто? — підводиться Палма.— Ті, що там zostалися?

— Ні, інші! Вони вийшли із діброви!

Бенту повзе до грубки. Обіймас за ноги батька й марно чекає, як і щоранку, ласки.

Палма ккває головою на сина:

— Заберіть його.

Черепичний дах наче горить у промінні вранішнього сонця. Палма відкриває рушницю, оглядає патрони.

— Невже вони не почують мене?

Розгойдуючись усім тілом і всміхаючись до вогню, впертий Бенту не здається на бабусине вмовляння.

— Ах, ма!

Палма грубо ханає сина за руку і підіймає з долівки. Тоді кидає його на тапчан і замахується своєю дужою рукою. Лунає сухий, дошкульний ляпас.

— Сиди тут!

Принишклий Бенту щулиться і глухо скиглить. Але його безтямні очі округлюються не стільки від болю, скільки від жаху — це вперше батько вдарив його. Подив написаний і на обличчях Маріани та Аманди Каррушки, які відступають за ліжко.

Арділа нетерпляче гарчить, просовує своє невеличке тіло крізь дірку для котів і біжить схилом униз.

Палма визирає у віконечко, і його губи розтягуються в злий посмішці. Скільки ж їх! Але що краще: zostаватися в хаті чи вийти надвір? Там, на відкритому місці, та ще вдень, його легко дістануть карабіни, які стріляють далі, ніж його стара рушниця. Палма зачинає віконце. Витягує з дверей засув і відходить за перегородку.

Гавкіт зляканого собаки лунає тенор на вершині нагорба. Арділа знов біжить на подвір'я і памагається прошмигнути крізь дірку для котів у хату. Але ві страху не може пролізти і кидається назад.

Туніт багатьох піг лунає все ближче і нараз завмирає.

— Відчини, Палмо!

Голос того, що наказує, — владний, жорстокий. Хтось гунає у двері прикладом.

— Відчини, або виламаємо двері!

Знадвору безперервно штовхають плечем у двері. Помалу замок піддається, зривається з цвяхів.

Палма прикладає до плеча рушницю, стає на ліве коліно, а ліктем спирається на праве. Зненацька від удару ногою розчиняються навстіж двері.

Гримить постріл. Хтось надає. Чути, як об кам'яний поріг брязкає карабін, як хтось біжить і ховається з того боку за стіною. Палма рвучко причиняє двері і замикає їх на засув. Потім просовує дуло в дірку для котів і стріляє ще раз. Їдкий порохований дим наповнює хату. Надворі лунають розначливі крики.

Перезарядивши рушницю, Палма відступає до віконця. З нагорба спускаються четверо жандармів. Один згинається і притискає до грудей поранену руку. Попереду двох обережно ведуть четвертого. Його голова хитається з боку на бік.

Але решта жандармів залягають за схилом у цисті і обачливо кладуть поперед себе карабіни.

Палма відступає вбік. Град куль розколює двері, вікна і верх перегородки, силється черениця.

Лігши на долівку, Палма наводить рушницю крізь дірку для котів і натискає на курок. Потім цілиться в інший бік і знову стріляє.

Раптом десь неподалік хрускає гілка, долинають скрадливі кроки. Палма встає і дивиться в щілину.

В кінці подвір'я один із жандармів, перше ніж піти, зупиняється і цілиться у двері. Куля відколює від грубки шматок каміння і вганяється в стіну. Від гострого удару в ногу Палму кидає в дрож. Він намагається відступити до скриньки з набоями, але зупиняється від болю. По нозі тече тепла цівка. Палма нахилиється і розриває холошу. Вище коліна з тіла виглядає перівний кінець кулі. Палма пробує витягти її і не може. Тоді він сідає, розрізає складаним пожем шкіру і виколює кулю.

— Тебе поранило?

До нього боязко підходить Аманда Каррушка. Побачивши, як цебенить кров, вона біжить за перегородку.

— Зараз я принесу шматок полотна!

Перш ніж перев'язати ногу шматниною, відірваною від простирала, стара кладе на рану велику павутину, що її зняла в темному кутку і скачала кулькою. Обличчя Палми кривиться від болю.

— Зараз кров зупиниться,— вишувато каже Аманда Каррушка, і замкнутий вираз на її обличчі помалу випкає.— Нема такої рани, яка б не затягалася. Ось побачиш.— Те, що вона потрібна, підбадьорює її.— Хочеш, я тобі допоможу? Я вмію набивати гільзи і стріляти. Мій чоловік теж був мисливець.

Хтось переходить через подвір'я, торсає затильне віконце і відходить ні з чим.

Палма швидко зважує нову небезпеку і наказує Аманді Каррушці перенести все за перегородку. І ось тапчани, скрині, старе лахміття, негодяще начиння — все громадиться у тісному закапелку. Разом зі схожою тенор на сновиду Маріаною Аманда Каррушка переводить сюди і Бепту, який весь час хапається за бабусину спідницю.

— Готово! — повідомляє стара.— Що ще треба?

— Подайте мені сокиру.

Палма ледве переставляє ноги. Але лють підганяє його. Обмотане шматниною коліно не згинається, і він стрибас на одній нозі. В цю хвилину Палма здається ще вищим і зухвалішим. Сокирою він перерубує планки, що тримають з цього боку перегородку, і штовхає її до стіни; тепер він вільно може переходити від затильного віконця до дверей.

На хату знов обрушується град куль, що січуть приставлену до стіни перегородку. Водночас хтось намагається відчинити затильне віконце. Понід стіною Палма наближається до віконця. Відхилив дошку і стріляє. Потім затуляє щілину і кидається до дверей.

Кілька пострілів у кватирку та в дірку для котів гамують запал нападників. Вони вже не рвуться наступати відкрито. Тенер вони лише намагаються вчасно втекти. Один за одним крадькома пробираються по під стінами і зникають. Навколо хати западає тиша.

Палма ховається з Амандою Каррушкою, яка готує йому набої, за грубку, і похмуро, снокійно вичікує.

Довге затишшя драгує його. Ніхто не говорить. Тільки Бенту розгойдується і без угаву мугиче:

— Та-та-та-та!

Маріана схиляє голову на груди, обхоплює її руками. «Це його кінець. Кінець!» — думає вона, відчуваючи, що батько гине і вже ніщо його не врятує. Заціпеніла від жаху, вона знов заходитьсь плачем. Може, вони ще одумаються — всі ті, що падворі і в хаті? Це запитання мучить її. Вона безнадійно дивиться на брата, що все розгойдується й розгойдується:

— Та-та-та-та!..

Палма і Каррушка здаються відчуженими від усього. Обоє пригнічені, наче їм випадає робота, важка й пестерна, але яку треба будь-що довести до кінця.

Затишшя триває ранок, цілий день, аж до ночі. Палми мовчки жують черствий хліб. Гризучи шкуринку, Бенту засипає і хрюпе.

Невдоволений Палма дивиться на стару. Він представляє рушницю до комина, підступає до віконця і визирає надвір. Місяць ще не зійшов і кругом непроглядна темрява. Але вийти не можна — його все одно помітять. Палму весь час мучить біль у животі. І тоді він зважується.

— Відійдіть за грубку.— Бере якесь лахміття і песе в найдалшній куток, стягує туди рештки перегородки і присідає за ними, випроставши поранену ногу.

Увагу Аманди Каррушки привертає якесь шарудіння вгорі. Вона хоче крикнути, але розуміє, що вже пізно. У широкій щілині між обережно розсушеною

череницею з'являється голова і плечі чоловіка, який наставляє дуло карабіна в куток, де сидить Палма.

— О господи...— шепоче вона.— Це ж сержант Жіла!

З несподіванки на її кощавому обличчі розливається жорстока посмішка. Вона швидко ханас рушницю і прикладає до плеча. Хата здригається від пострілу.

Мить стара ще бачить, як страшне обличчя сержанта Жіла повільно зникає в щілині. На подвір'ї гукає тіло, і сержант здавлено хрипить в агонії. Чути ще голос капрала Жапейру і кроки чоловіків, що несуть важкий тягар. Аманда Каррушка стоїть, приклавши вухо до щілини в дверях, і на її обличчі розпливається радісна усмішка.

24

Від пеймовірного збудження в неї підгинаються ноги. Вона падає навколішки на чорну долівку. Сухі нальці судомино впиваються у спідницю. Пойнята гнівом і радістю, вона щось тихо говорить і раз у раз повторює ім'я Жулії. Нарешті її сумне обличчя ясніє:

— Слава богу! Слава святому!

Перед такою пенавистю Палма блідне від страху. Він підходить до Аманди Каррушки.

— Сеньйоро! — просить.— Устаньте! — Допомагає їй звестись.— Устаньте!

Ледве розуміючи, що зять звертається до неї, Аманда Каррушка стенає плечима:

— Пусти мене! Я сама встану!

Розкудлана, вона стунає до лавки і сідає. Невтішна туга знемагає стару, із очей у неї бризкають сльози. Вона здригається всім своїм тілом, неспроможна стримати ридання.

Тверда долоня Палми обережно лягає їй на плече. Влехлі нальці старої торкаються зятевої руки. Від почуття, що переновнює їх, в обох стискається горло.

Нарешті Палма піби приходить до тьми і помічає безладдя в кімнаті. Засмучена Маріана щось бубонить, намагаючись знову приспати брата. Палма заряджає рушницю і сідає біля Аманди Каррушки.

Він дивиться блукаючим поглядом у стелю, і йому навіть не спадає на думку полагодити черепицю. Так сталося, то й що з того? Він знає, що це кінець. Знає напевно. Звір у вогні. Звір, якого все одно вполюють.

Тиша непокоїть його. Він уже дві ночі не спав і тепер боїться, що може заснути. Палма широко розплющує очі, і його коцаве обличчя загострюється від втоми й безсоння, паче він замріявся.

Палма підводиться і цілими годинами блукає по хаті. Він ледве волочить опухлу й затерплу ногу, твердо, немов колода. Але навіть тоді, коли він ходить, втома знемагає його. Він втрачає відчуття часу. То йому здається, що тільки спочило, то вже піби падає ранок. Усе тепер відбувається немов у кошмарному сні. Очі в нього розбігаються й застигають. Перед ним проходять обличчя з роззявленими ротами, з яких вихонлюється крик: «О ма! Моя ма!» Безгомінні поля. Вітер печотно колише смугасті прапори, миготять плакати, шалено крутяться круги.

— О моя ма! Моя ма!

Втративши тям, Палма заточується і б'ється об стіну. Голова хилиться набік, усе тіло болить, його мучить голод і сирага, а він усе ходить, ходить, ходить немов приречений.

Рантом він помічає, що Маріана і Аманда Каррушка щось йому кажуть, а Бенту рачкує по долівці й жєстами благає промпти закислі повіки.

Жах охоплює Палму. Ясний ранок осяває хату. Палма кидається до дверей. Його засліплює світло. Він намагається з'ясувати становище, в якому опинивсь.

Жандарми й поліцаї, що приїхали з міста, готуються до нагаду. Трос тягнуть на пагорб кулет.

Віддалік стоїть гурт селян, жандарми на конях забороняють їм наблизатися.

— Хіба ви не бачите, тату? Здавайтеся!.. Вони вас уб'ють!..

— Та бачу, бачу!

Палма задкус до мисника. Наливає новну глиняну миску води, занурює голову і стріпується. Вода під сорочкою біжить йому на груди й за спину.

— Гей, Палмо! — люто гукає хтось ізнадвору.— Здавайся! Здавайся вже, а то буде гірше!

Палма підводить зморене обличчя, тре очі; смирається на рушницю, притуляє рота до щілини в дверях:

— А ви прийдіть по мене!

Аманда Каррушка торкає його за плече.

— Послухай мене,— починає вона стомленим, хриплим голосом.— Твоя дочка... те, що вона каже... Тепер я думаю, як і вона. Що ти вдієш сам проти стількох?

Здалеку лунає ще один голос. Палма насторожується.

До пагорба прямує офіцер. За його наказом жандарми підтягують кулемет. Усі відходять до яру. Піднявши над головою білу хустинку, офіцер іде навпростець до хати і зупиняється біля порога. Смаглявий, поважний, він дивиться на віконце.

— Здавайтеся, Палмо. Виходьте, і я поведу вас до в'язниці. Даю слово честі, що ніхто вас не зачепить.

Палма різко гукає з хати:

— Я не здамся!

Офіцер сунить брови:

— Це ваше останнє слово?

— Так!

— Тоді принаймні винустіть своїх.

Скрегоче засув. Двері відчиняються, і виходить Палма з рушницею в руках. Обидва чоловіки неквапно міряють один одного очима.

— Бенту! — кличе Палма.— Виходь!

Побачивши, як син лагідно обіймає його за ноги, Палма тремтить. Він піжно гладить рудий чуб:

— Пещасний ти, Бенту, пещасний...

— Ма!..— шепоче щасливий Бенту.— О ма!..

— Швидше, швидше. Йди з сестрою...

Ридання Маріани розчулює Палму. Він здіймає руки, і обоє падають один одному в обійми.

— Рятуйте своє життя! Батьку, здайтеся! Благаю вас заради всього святого!

— Ні! Я — злочинець! Вони довели мене до цього, не забувай!..

Він різко відтручує дочку. Маріана, обімлівши, зачутується. Офіцер підхоплює дівчину і виводить її в подвір'я. Другою рукою він тримає Бенту.

Причинивши двері, Палма знаходить Аманду Каррушку за грубкою.

— Ви ще тут, сеньйоро?

— Я нікуди не піду,— рішуче шепоче вона.— Я залишуся з тобою.

— Я вас не розумію... Щойно ви казали, що правда за Маріаною...

— І тепер так кажу, хоч Маріана помиляється в іншому. Не треба вбивати, як вона проповідує. Люди повинні об'єднатися для того, щоб жити. Усі об'єднуються для того, щоб жити, розумієш? Але... в тобою так сталося, і я залишаюсь. Я зможу допомогти тобі, ти не будеш такий самотній.

Палма береться рукою за підборіддя, хоче щось сказати і вагається.

Надворі чуються стримані голоси, обережні кроки. Палма підтягує до грубки лавку і сідає, поклавши на коліна рушницю. З цього місця, захищеного від вікон і дверей, йому легко стріляти в усіх напрямках.

— Ви знаєте, що з вами буде?

Голоси і кроки наближаються.

— Знаю,— швидко відповідала стара.— Тому я й залишилась, ти...

Татакає кулемет. Аманда Каррушка німіє і присідає біля скриньки з набоями.

Гнила деревина відколюється шматками від дверей. Кулі свистять біля коміна, пронизують перегородку, січуть куну старого одягу на танчанах. Кулеметні черги б'ють по замку. Засув відскакує, і побиті двері перекошуються на петлях. Кулі пронизливо свистять на рівні грудей і відлітають рикошетом від стін та черениці. З мисника на підлогу сиплються черепки. Зненацька кулемет замовкає.

В затильне віконце гупає приклад і відколює планку. Дуло карабіна з'являється майже в ту саму мить, коли з дверей хтось наводять пістолет. Двома пострілами Палма швидко очищає віконце й двері.

Палма простягає руку назад і хапає натрони, які йому подає Аманда Каррушка. Але атака не повторюється. Зневірений, він кидається до одвірка і стріляє, звільняючи подвір'я. Потім волочить погу до віконця. Знов лунають постріли. І знов Палма долає той самий шлях — удруге, втретє, вчетверте... Дуло рушниць нагрівається так, що його ледве можна втримати.

Палма онускається на лавку і, зцінивши зуби, випростує онухлу ногу. Сон і втома склеплюють повіки. Знеможений, снітний, він хапає ротом повітря.

Зовсім близько лунають вигуки і кінський тупіт. Аманда Каррушка підстунає до щілини в забитому дошками віконці. На схилі сусіднього пагорба офіцер різким голосом квапливо віддає накази. Тим часом дедалі більший натовп селян, не зважаючи на жандармів, юрмиться вже біля яру. Стара повертається до грубки і сідає за згорбленою спиною Палми, який і досі сидить непорушно, немов спить.

Тріскотіння кулемета будить Палму. Знов наступає

ють жапдарми. Та тільки-по кулеметні черги змовкають, наступає він сам. Стріляє то з дверей, то з віконця.

З-за перегородки з вільного кутка в'ється густий дим. Сморід горілого лахміття пошпрується по хаті.

— Ви їх бачите? — гукає він, прихилившись до одвірка. — Ви бачите людей, що там зібралися? Всі повинні знати, що ми...

Куля влучає йому в плече. Друга черкає по обличчю і внивається в стіну; всю щоку заюшує кров, ніби хтось різонує Палму ножем. Третя пробиває пахву і виходить через сніну. В голові у нього паморочиться, стіни хитаються, і блідий Палма надає долілиць на кам'яні плити. Він розплющує очі, простягає руки й намацує поніл. Звір у настці. Загнаний звір.

Від куль загоряються тапчани й старий одяг, вогонь перекидається на перегородку. Дим здіймається до стелі, заповнює всю хату. Вже не видно стін, але з подвір'я стріляють безнерервно.

Нарешті Палмі вдається повернутись на бік. Обличчя в нього брудне від попелу, глибокі зморшки залиті потом і кров'ю. Пересплюючи біль, він повільно заряджає рушницю.

Стара схилиє над ним засмучене обличчя:

— Дай я перев'яжу тебе!

— Ні!.. — задихаючись, кричить Палма. — Не підступайте!.. і не плачте!.. Чусте?!

Від диму він закашлюється. Плапки й понеречні балки вже горять. Лунко тріскається черепиця. Палма й стара не зводять погляду одне з одного. В Аманди Каррушки очі занливають сльозами, вуста кривляться. Палма відвертає своє страшне обличчя:

— Я вже сказав: не хочу, щоб по мені плакали!

Напружившись, він останнім зусиллям підводиться. Кульгаючи й тримаючись за стіну, носується до дверей. Вибрає ціль і стріляє.

Біля його грудей куля відколює з одвірка тріску.

Рушниця випадає у Палми з рук. Він нахилиється вперед, переступає норіг і, спотикаючись, виходить надвір. Поранена нога не слухається. Він падає на руки, б'ється грудьми об коліно. Потім знов випростується.

Кулеметна черга прошиває його тіло, воно все здригається й нереламується. Стиснувши кулаки, Палма корчиться, ніби намагається видавити з тіла кулі. Потім безвладно осувається в нечище.

Стрільянина припиняється. Жандарми висинають на подвір'я.

Рознатлана Аманда Каррушка з'являється в дверях. Унизу, біля нагорба, здіймається гомін. Стара схиляється над печищем. Вона вся тремтить, наче крижаний холод проймає її до кісток.

Широко розплющені очі Палми немов дивляться на нолум'я, що вихоплюється з даху, пожираючи хату. Він простягає на цеглі руки, і смерть кладе на його обличчя важку печать докору.

А з усіх боків усе голосніше лунає тривожний гомін. Прокляття, заклякки, погрози... Збуджені селяни тиснуть жандармів, які заступають їм дорогу.

— Слухайте!

На цей крик усі підводять голови. На вершині порослого цистом нагорба ностас з простягненими руками Аманда Каррушка.

— Скажіть моїй внучці... Скажіть їй, що вона правду говорила. Один — нічого не варт. Нам треба разом боротися...

З десятків уст виривається суцільний стогін, і селяни кидаються вперед.

Піднявши карабін, жапдарм ступає до Аманди Каррушки. Стара повертає голову, випростується, і чорне лахміття на вітрі обліплює її невеличке й сухе тіло — не тіло, а скоріше самі кості.

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО	
<i>Михайла Литвинця</i>	5
АНГЕЛ НА ТРАПЕЦІЇ	17
РУКАВИЧКА	47
ШУМ ВЕЧІРНЬОГО ЛІСУ	54
МАЙДАН	59
ВОГОНЬ І ПОПІЛ	65
РІЗДВЯНА НІЧ	79
СІЛЬСЬКЕ КОХАННЯ	87
СВІДОК	96
ЛЮБОВ ДО ВЛИЖНЬОГО	103
ХОЧ НЕ ВУДЕМО САМОТНІ	110
МАЕСТРО ФІНЕЗАШ	119
ЗЕРНО ГНІВУ	125

Мануэл да Фонсека АНГЕЛ НА ТРАПЕЦИИ Новеллы

Перевод с португальского *М. И. Литвинца*
Серия «Зарубежная новелла», кн. 26.
(На українском языкe)

Видавництво «Дніпро», Київ, Володимирська, 42.
Редактор *О. П. Логвиненко*. Художник *Р. М. Багаутдінов*.
Художній редактор *В. В. Машков*. Технічний редактор *Л. М. Грицишин*.
Коректор *О. Т. Супруненко*.
Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 7/IV 1976 р. Підписано до друку 24.XII 1976 р. Папір № 2. Формат 70×90^{1/2}.
Фізичн. друк. арк. 7,5. Умовн. друк. арк. 8,775.
Обліково-видавн. арк. 10,513. Ціна 1 крб. 19 коп.
Тираж 30 000. Замовл. 6-136.

1 крб. 19 коп.

